

DS
75.3
153
• 1

ԱՐՍԻՆ ՄԻՔԱՅԵԼԵԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՊՔԵՐ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԵԶ

Ա. ՀԱՏՈՐ

1919

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»-Ի ՏՊԱՐԱՆ

Բ Օ Ս Ո Ւ

WLIBRARY OF THEOLOGY
SCHOOL OF THEOLOGY AT CLAREMONT
CLAREMONT CALIFORNIA

Theology Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

1970
SCHOOL OF THEOLOGY
CLAREMONT CALIFORNIA

ՈԿՍՈԳՈՎԻՇՎԻՐ ՑՎԻՇՎԻՐՎԻՇՎԻՐ ՎՎ
ՂՈԽՈՑԽՈԽՎՈԽ ՎԵՐԻՎՈՎՈՎ

Հ Ե Վ Դ

Զեզի կը նւիրեմ իմ այս աշխատութիւնը, որովհետեւ դուք արժանի էք ատոր: Չորս տարիներու ընթացքին ես, իրրեւ գործիչ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ամերիկայի շրջանի, ապրեցայ ձեր մէջ, աշխատեցի ձեզ հետ միասին, ծանօթացայ ձեր ազնիւ եւ հայրենասէր զգացմունիքներուն եւ տեսայ ձեր լիառատ զոհաբերութիւնները՝ Հայ Ազատագրութեան համար :

Չորս տարւայ ընթացքին միասին պաշտպանեցինք յեղափոխական գաղափարը, վեր բարձրացրինք հայ քաղաքական ազատութեան դրօշը եւ պատնէտ հանդիսացանք պահպանողական-յետադիմական տարրերուն, որոնց միակ նպատակն էր վարկարեկել Հայ Յեղափոխութիւնը եւ անոր համար իրենց կենքը տւած նահատակներուն :

Դուք ամուր մնացիք այդ պայքարի ատեն եւ ցոյց տւիք աւելի լուրջ գիտակցութիւն եւ անձնագոհութիւն քան մեր հակառակորդները :

Զեզի հետ միասին, սիրելի ընկերներ, լացինք մեր ազգի խորունկ վիշտն ու ցաւը, միասին պատպան կանգնեցինք մեր բոլոր ըմբռստներուն, կուռղներուն եւ նահատակներուն: Դուք ցոյց տւիք որ երեսուն տարւայ յեղափոխական գաղափարի հաւատարիմ եւ ուխտած զինուրներն էք եւ պատրաստ՝ շարունակելու նախնիքներու սկսած սուրբ գործը: Այդ պատճառով ալ համեստ աշխատանիւն՝ «ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՊՔԵՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԵԶ» վերնագիրը կրող՝ ձեզի կը նւիրեմ, գաղափարակից եւ ազնիւ ընկերներ :

Ա. ՄԻՔԱՅԵԼ ԵԱՆ

մու մզդեստոտ տնգրումշնու շգմմի շգ զգմի մի թիսոց
 մմ զտկտավետպոտց ժղամս լոգզգմտմզի վցետի զտկ
 տմտմտմտոց ։ շամզդցրանմզ ։ վժտուոչ զվշ ։ վժում
 մի ։ շսեզնզիզ մզք մզդցրվթակումտտոմշ լիտ շգ
 զտկ ։ զտգթրակումտոոչ լզցետմկմզ մբոզթրամն
 քուտե ։ շգ մմզմինչն զտկտրտուո լզնչց շգ լզեմտե
 բումի զկոոց զտկտզոց զտգթրայտուո մզք զգ քումք
 մտն զրվթրամնուու զհկրատոմ ։ շգ ոհետմտոովին
 ձկք նզսմս ։ լու մզդցրվթրակումտտոմշ լիտ մը վզտմ
 զտկ ։ լզցստ ձկք զտգթրայտուո մրսզուշնզմ ։ վլզմ
 տոկ մս ։ նզկ զցրոտ ։ մմզդցրվթրանզոզ քումի շո զցրվթ
 րակմտո մզք ։ մզրվթրաոովհտմոշ շամզզլզեոոտտ զտկ
 տնմիսնսար ։ շգ շամզդցրվթրանզուոտ մզք ։ մբումկետք
 զտգթրայտուոմե ։ շգ վմե մզք ։ մմզն քտենտով զտգթ
 րաստգե ։ շգ վզօմի ։ մմզգմսն քումտտոկ զտկտմտստ
 լուսի ։ շգ զտկտցետմտմտուո նզսմս ։ մմզցրստնչ զտկ
 տոլոկտչմոովշո շամզդոմմտ ։ շգ շամզդմտտնտթ մզք
 ժոզզոզտ մի ժոզք ձկք շամզդմստոչ նմզ ։ մբոյստ
 մրսզուշնզմ ։ մմետթզմ զտգթրայտուո վնմիսնսար բուշ
 զցզետմզկտուո մի մբոզթրամմենց նուոզ բուկ լզցոս
 մտ մզսմս ։ մզդցրվթրակումտտոմշ մը վզտմ մզգդրս
 ժոզք ։ հ? քումվոոզրասու զցրվթրայտուո մզք
 ։ բումի վր

նսի նմտ իսլզմմիոմշ զցրվթրամմուու մսզտ զտգթ
 րասկտմտոոչ նսեմզթզմ բուշ լզցետմկմզ մը օվետո
 մրստոստոչ շամզմինչն զտկտմտնտմ տետո ։ շգ լզզմ
 մը չմափի յոգմմամվոոյրասու քգ քտեզցս կտտուոզ
 ։ պմմին զմսո ։ ճկու շըզթվսմօնն օսթոն ճկի
 ւկվ շըկոչոննք ։ իսլտո զտգթրակումտտոմշ

ժանի են գնահատութեան : Այդ բոլոր տեսակի գրութիւններն ալ եւ կամ հրատարակութիւնները իրենց օգտակարութիւնն ունին եւ ես չէ որ պիտի ժըխտեմ անոնց անհրաժեշտութիւնը :

Իմ համեստ կարծիքով մեր պատմութիւնը շատ քիչ է ուսումնասիրւած՝ իրեւ քաղաքական դէպքերու կապակցութիւն : Մենք ուսումնասիրութիւններ չ'ունինք որ յատկապէս ուշադրութիւն դարձնէր ապստամբական շարժումներու, քաղաքական ազատութեան ձգտումներու, ներքին դաւերու եւ մատնութիւններու, ինչպէս նաեւ արտաքին դիւնագիտական յարաբերութիւններու վրայ : Ատոր պատճառներէն մէկն ալ այն եղած է, որ բոնակալ Տաճկաստանի եւ Ռուսաստանի մէջ հայ բանասէրներն անկարող էին նման քաղաքական խնդիրներով հետաքըրքը եւ ապա ուրեմն յատուկ ուշադրութիւն ալ դարձուցած չեն : Պատճառներու շարքին մէջ կարելի է յիշատակել նաեւ որ Հայոց Պատմութիւնն ուսումնասիրողներու մեծ մասը կրօնականներ եղած են եւ կամ անոնց մթնոլորտի մէջ մեծցած : Ատոնցմէ դուրս պարտաւոր եմ շեշտել որ տասնեակ տարիներ առուած հայ ժողովուրդը քաղաքականնապէս այնքան յառաջդիմած չէր, որքան այսօր, երբ եւ նման ուսումնասիրութեան պէտքն աւելի կը զգացւի : Քաղաքական կեանքի զարգացման հետ իրը անմիջական կապակցութիւն ունեցող երեւոյթ առաջ եկաւ զօրեղ քննադատութիւն մը, դատապարտող հայ ժողովրդի ծոցէն ելած յեղափոխական կազմակերպութիւնները : Այդ քննադատներն սկզբնական շրջանին կը յայտարարէին թէ Յեղափոխական Շարժումները սխալ

են, ազգավնաս եւ ազգակործան, իսկ աւելի յետոյ անոնք պատճառաբանել սկսան թէ Ազգատութիւնը լաւ է, միայն անոր հասնելու միջոցները լաւ ձեռով կազմակերպւած չեն:

Պատերազմի այս չորս տարւայ ընթացքին Հայ Յեղափոխական կազմակերպութիւնները խոչոր եւ ուժեղ քննադատութիւններու ենթարկւեցան եւ հակայեղափոխական-ալահպահողական տարրերը առանց կարմրելու յայտարարեցին թէ հայկական կոտորածներու պատճառներէն մէկն ալ Հայ Յեղափոխութիւնն ու անոր հարազատ զաւակ Հայ կամաւորութիւնն էր: Անոնք կ'ըսեն թէ Յեղափոխութիւնը մեր ժողովրդէն շատ արիւն է տարել եւ ապա ուրեմն յեղափոխական կուսակցութեան չ'պէտք է պատկանիլ:

Իբրեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ամերիկայի շըրջանի գործիչ, որ չորս տարւայ ընթացքին այցելած է բոլոր հայ գաղութները, խօսակցած է հասարակական զանազան խաւերու հետ եւ մտքերու փոխանակութիւն ունեցած կուսակցութիւններու բազմաթիւ անդամներու եւ ներկայացուցիչներու հետ, զգացի պակաս մը մեր քաղաքական կեանքի պատմութեան մէջ՝ մեր պատմութեան քաղաքական մասի համառօտ եւ ամփոփ ուրւագիծը, որով կարող ըլլանք գիտնալ մեր նախահայրերու գործունէութիւնը՝ այդ ասպարէզգին մէջ:

Այդ եւ վերոյիշեալ նպատակներով է որ, ընկերներու եւ համակիրներու պնդումներէն վերջ, համաձայնեցայ ուսումնասիրութեան փորձ մը կատարել եւ ձեռքի տակ ունեցած աղբիւրներով միայն ամփոփ

եւ համառօտ քաղաքական պատմութեան ուրբագիծ մը հրատարակութեան տալ ամերիկահայ աշխատաւոր ժողովրդին հասկնալի լեզով։ Ես նպատակ ունեցած չեմ վերջնական եւ ամրողջական գործ մը արտադրել։ Ասոր համար աւելի երկար ժամանակ եւ աւելի աղբիւրներու կարիքը կար։

Իմ գլխաւոր նպատակս եղած է ցոյց տալ որ վերջին երեսուն տարւայ ապստամբական շարժումներն ու ըմբոստութիւնները, քաղաքական ձգտումներն ու պահանջները քանի մը «աղերց» գլխէն ելած գաղափարներ չեն, այլ մեր պատմութեան ընթացքի անհրաժեշտ արունակութիւնը։

Որ յեղափոխական բոլոր շարժումներն ալ կապւած են եղել արեան, կախաղաններու, բանտերու եւ հալածանքներու հետ եւ որ վերջին ըրջանն ատկէ տարբեր չէր կընար ըլլալ։

Որ Քրիստոնէութիւնը, իբրեւ նոր, գաղափարական շարժում մը՝ ըմբոստութիւն մ'էր հին հեթանոսական կրօնքի դէմ եւ որ այդ ըմբոստ շարժումն ալ կապւած է եղել արեան, կոտորածներու եւ հալածանքներու հետ։

Որ Հայ Յեղափոխութենէն աւելի հայ կրօնը եղած է որ հայ ժողովուրդէն աւելի արիւն տարած է, կոտորածներու եւ հալածանքներու պատճառ եղած է եւ մեր քաղաքական կեանքի վրայ թողած իր ազդեցութեամբ՝ պատերազմներու ալ առիթ ծառայած է և

Որ Եթէ հայ ժողովուրդը տոկունութեամբ, դաղափարական դիտակցութեամբ արիւն թափել է հայ եկեղեցին եւ կրօնը պաշտպանելու համար, նոյնպիսի

տոկունութեամբ ալ պատրաստ պիտի ըլլայ արիւն
թափելու՝ իր քաղաքական ազատութեան համար:

Իմ պատմութիւնն սկսած եմ շատ հնէն եւ ա-
րագաբար ալ անցած դէպի թագաւորներու, արքա-
ներու, նախարարներու եւ իշխանութիւններու շըր-
ջանը, մինչեւ Լեւոն Ե-ի, Լուսինեան վերջին թագա-
ւորի մահը (նոյ. 29, 1393 թիւ), երբ եւ կը կործան-
էի հայկական անկախութեան վերջին բոյնը: Վերջին
շրջանը, որ 500 տարիէն աւելի տեւեց եւ որի ըն-
թացքին մեր ժողովուրդը ենթարկւած է պարսից,
տաճիկներու եւ ուսուներու տիրապետութեան, ա-
ռանձին ուսումնասիրութեան կարօտ է: Նախնական
շրջաններու ուսումնասիրութիւնն աւելի անկատար
է եւ դասաւորման կարիքն ունի, քան վերջինը, որի
համար բաւականաչափ նիւթ եւ աղբիւրներ կան եւ
որոնց կարգաւորումը, երկրորդ հատորի մը մէջ,
կ'ըլլայ խոստում՝ ընթերցող հասարակութեան:

Ներկայացնելով այս աշխատանքը ընթերցողնե-
րուս եւ գրասէրներուն, ես յոյս ունիմ, որ բարե-
խիղճ եւ անկողմնակալ քննադատութիւնները նպա-
տակ պիտի ունենան այս գործն աւելի դէպի կատա-
րելութիւն տանելու եւ իրականութեան աւելի մօտե-
ցընելու:

Այդ յոյսով է որ հրատարակութեան տւած եմ
այս գիրքը:

Լեզւիս եւ ոճիս վերաբերեալ նոր բան մը չպի-
տի ըսեմ, այլ աւելի ևս պիտի շեշտեմ այն՝ ինչ որ
գրած էի իմ նախորդ հրատարակութեան՝ «ԴՐԻԱԳ-
ՆԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐԻԹԻՒ-
ՆԻՑ» մէջ, ապրելով երկար տարիներ տաճկահայ

շրջանակի մէջ, ես ոռւսահայի եւ տաճկահայի խառնուրդ լեզու եւ կամ ոճ մը ընդունած եմ եւ ատորհամար ալ յատուկ ջանք թափած չեմ շտկումներ մտցնելու:

Վերջացնելէ առաջ «Յառաջաբան»ս, ես պարտաւորւած եմ հրապարակաւ չնորհակալութիւններ յայտնել քանի մը հաստատութիւններու եւ անհատներու, որոնք մեծապէս նպաստեցին այս գործը հրապարակութեան տալու համար — «Հայրենիք» օրաթերթը, որի գրադարանի գրքերէն օգտած եմ, Ամերիկահայ Հրատարակչական Ընկերութիւնն եւ իր գրական-գեղարւեստական ամսաթերթ «Փիւնիկ»ը, պկ. Վահան Թօփալեան, որի ճոխ եւ փառաւոր գրադարանէն բաւականաչափ օգտևցայ՝ ունենալով մեր հին մատենագրերը, ընկերներ Շահան Նաթալի, Վահան Աճէմեան, Յովլակիմ Դարբինեան եւ Յ. Կոբոյեան, որոնց օժանդակութեամբ եւ մօտ մասնակցութեամբ միայն այս հատորը կըրցայ լոյս ընծայելու:

Կը յայտնեմ վերոյիշեալներուն եւ ուրիշ օդնողներուն խորին չնորհակալութիւնս :

Ա. ՄԻՔԱՅԻԼԵԱՆ

1919, Յունվար 21
Բռստոն

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Եջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ 1-13

Հայաստան իբրեւ կամուրջ, իբրեւ պահակ
Եւրոպայի Քրիստոնէութեան, իբրեւ ուազ-
մական յարմար վայր, իբրեւ ներքին երկ-
պառակութիւններուն նպաստող բնակա-
վայր, եւ իբրեւ ազատութեան համար
պայքարող միջավայր

1-13

ԳԼՈՒԽ Բ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ 14-30

Հայերն իբրեւ Եւրոպական գաղթականու-
թիւն: Ստրարօնի կարծիքը: Հայերն եւ ու-
րիշ խառնուրդ: Հիստիսներ, Սքիւթացի-
ներ, Կիմմեր, Մոսկուներ: Ուրարտուն եւ
իր ցեղերը (Ուրարտացի, Խալդեր եւ Պա-
րողցիներ):

14-21

Հայ քագաւորներու ծագումը

Աւանդական շրջան. 21-22

Հնդկա-Եւրոպական գաղթականութիւն. 22

Պարթեւներ, Արտաշիսեան հարստութիւն. 22

Բագրատունեաց թագաւորութիւն. 22

Ոռորինեաց թագաւորութիւն. 23

Նախարարներու ծագումը	
Յեղային	23
Պաշտօնեայնախարարներ	25
Անձնական քաջազործութիւններ	28-30

ԳԼՈՒԽ Գ

ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ	31-72
------------------	-------

Նախարարներու քանակութիւն եւ դասաւորում.

Բարձերու եւ գահերու հարց	31-36
Պատմական Գահնամակի պատճէնը	36
եւ նախարարական տներու ցանկը	36-37
Նախարարներու զինւորական ուժն եւ անոր քանակը	37-45

Երկրամասային (Տերբիութիալ) բաժանում.

Ո՞ր նախարարները Հայաստանի ո՞ր շրջաններուն կը տիրէին: Այրարատի, Վասպուրականի, Տուրուքերանի, Ծոփաց Աշխարհի եւ այլ շրջաններու նախարարական տներու տարածութիւնները.	45-51
--	-------

Նախարարութեան աւատապետական (Փետական) հիմունները.

Հայ նախարարներու աւատապետական կազմութիւնը.

Ազնւական եւ ուամիկ .

Սատրապութիւն եւ ցեղային տոհմական
տիրապետութիւն

51-54

Իշխանութիւն եւ գործակալութիւն .

Բղեշխներ , սահմանապահներ , դատական
մարմիններ .

54-56

Հայ նախարարներու աւատապետական ի-
րաւասութիւնները .

Թագաւորի եւ նախարարներու իրաւական
փոխյարաբերութիւնները .

Դղեակներու եւ զինւորական ուժի հարց .

56-59

Նախարարներու անկումը .

Բազմատարրութիւն .

Ներքին երկպառակութիւններ .

Արտաքին պետութիւններ .

59-63

Յուստինիանոս կայսեր բարենորոգումնե-
րը : Անոր եւ Անաստաս կայսեր տւած հրո-
վարտակներու պատճէններու թարգմանու-
թիւնը .

63-70

Հայ նախարարներու կոտորածն արարներու
կողմէ .

70-72

ԳԼՈՒԽ Դ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

73-77

Իր ընդհարումները , ինքնապաշտպանու-
թիւններն ու ըմբոստութիւնները .

73-77

100-96 . Ամօսդու վմտմովով զսնը
 . Ճիր շամզզով թշամզմոմ
 զվժտտմու դրվթասդոկոժոմոմ կոմսոկմզ
 . Սրվժատգիոմվու մտսօ

96-76 . Ե ոհշոտմը
 76-36 . Կ նետոտմը
 36-93 . Ճին կժդոգի
 ՎՃՊՈ դոմեվօ մզզովթշամնոտոն սմսօ
 76-90 . Ճին կյսուշ մզզորսքմոշ
 . դոմեվօ ՎՃՊՈ
 . Սրվժամոմոկ յոկոկիմոշ

06-88 մզրվթշամցոտոնոտ վնետ
 շոտմը րգ դրվթասդոտմվու զտկոզմնզկոյլ
 88-98 տվոյլ րգ տեսմոշ
 98-58 Ճին կշզմով մզրվթշամցոտոնոտ շամքմոշ
 58-84 . Ո նզորմզ րգ դրվթասդոտմվու նոմոյլ
 84-100 ՀՈՃԵԶ ՀՈԳԵՌԿՑՈՆ

Ծ ԱՎՍԼԵ

88-76 . Ո դոմեվօ
 . կվեզնեգե տմը
 . տգետոշտղ յոմը
 . տգետոշտղ կմոշ

88-76 ՀՈՃԵԶ ՀՈԿՈՎԵՀՈՎՈ

Ե ԱՎՍԼԵ

ԳԼՈՒԽ Է

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ՇՐՋԱՆ 101-166

Ապստամբութիւն Հոռվմի դէմ .	
Ինքնապաշտպանութիւն Ալաններու դէմ .	101-109
Գրիգոր Լուսաւորիչ իբր ապստամբ .	
Քրիստոնէութեան գաղափարը կը տիրէ արիւնով .	
Քրիստոնեայ նահատակներ .	109-114
Մազքթաց պատերազմ	115-116
Պատերազմ Պարսից դէմ	117-119
Բակուրի դաւադրութիւնը	119-121

Տիրանի քագաւորութեան օրերը

Զօրայ Նահապետի ապստամբութիւնը .	
Հայր Մարդ Պետի դերը .	121-126

Արշակ Բ.ի քագաւորութիւնը .

Ներքին ապստամբութիւններ .	
Հայր Մարդ Պետի վրայ տէոր	126-132
Տիգրանակերտի ապստամբութիւնը .	132-134
Մերուժանի դաւադրութիւնը .	134-135
Հայ Պարսկական ընդհարումներ	135-156
Բատ Նահապետի վատ դերը Մուշեղ սպա- րապետի մահւան մէջ .	156-158
Քաղաքացիական պատերազմ	158-161
Վերջին Արշակունիք .	161-164
Մովսէս Խորենացու «Ողբ»ը	164-166

ԳԼՈՒԽ Ը

ԿՐՕՆԱ-ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄ-

ԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ .

167-186

Առաջին ապստամբութիւն . Վարդան Մա-
միկոնեան . Վարդանանց պատերազմ . 167-178
Վահան Մամիկոնեանի դիմադրութիւննե-
րը . 178-182

Նուարսակի Դաշնադրութիւնը . 182-183

Այլ կրօնա-հայրենասիրական պատերազմ-
ներու թւականներն ու զեկավարները . 183-185

Մուշի շրջանի ապստամբութիւնը . 185-186

ԳԼՈՒԽ Թ

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻ-

ՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

187-200

Տիրան եւ Համազասպ Մամիկոնեաններու
ապստամբութիւնները . 187-190

Մմբատ Բագրատունիին ապստամբութիւնը
Եղիա կաթուղիկոսը կը միջամտէ .

Յունասէր եւ արաբասէր կուսակցութիւն-
ներ . 191-195

Մուշեղ Մամիկոնեանի ապստամբութիւն-
ները . 195-198

Բուղան եւ իր շահատակութիւնները . 198-200

233-234 ։ Աղրկվթւամնացիվ կտմզկինուզոյ Ա
232-233 Անհնացից կ ց կ կինու
231-232 ։ Աղրկվթւամնացու կտղետումուն լութոյ
230-231 ։ Աղրկվթւամնացու կտղուցի կինումուն
230-240 ։ Աղրկվթւամնացու հցայտ ու ցմցցան Ձ

ՅՈՒԺՆՅ ՅՈՒԳ-ԹՎԱԿԱՎԱՏՈՒՅ ՅՈՒԺՆՅ ՅՈՒՏՈՒ

ԴՐ ՎԿԱՂԵ

229 ։ Աժցատուրուն կդր զողթթւամնատանեղ
224-228 ։ Աղց
- Աղրկվթւամնացին զվյալի մկ ող զժունուժ վզը
210-223 ։ Ամեղրկվակ թթւարենու մկ ող թթոկմզ տաշը
209-210 ։ Աղրկվթւազուն
- աշտահուողչողի սմդնմդը կտղզմզ ող տմսենոհ
206-209 ։ Աղրկվթւազուցուրուն վիկնուք
206 մցուն զփժմզզ
206 ։ Աղրկվթւատոսմցը ու սուսմքմզ տաշը
204-206 ։ Աղրկվթւամնարուն կտղետումուն լուշ ումման
201-204 ։ մցուցուս
- կեղկո զողթթւայուկմու ող զողթթւամնանուպ
- զովթթւազուկտունուժ կտմսրկմզ
- տպչ ու սմդզմտու ժովլուք
- Աղրկվթւաքեոկ զողթթւամտիուսոկ լուշ

ԵԿՎՎԱԿԱՎԱՏՈՒՅՆՅ ՅՈՒԳ-ԹՎԱԿԱՎԱՏՈՒՅՆ

Դ ՎԿԱՂԵ

Արծկէի աւերումը .	234
Անի քաղաքի կրկնակի ինքնապաշտպանութիւնը .	234-236
Թաթարական շրջան	236-237
Զարմաղանն ու իր կոտորածները .	237-240

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

ԿիլիկիԱ. ՌՈՒԲԻՆԵԱՅ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ .	241-285
------------------------------------	---------

Իուբինեաց տիրապետութիւն .

Անոր հաստատումը .	241-250
Անոր աշխարհագրական դիրքը .	250-251
Հայոց իշխաններու բունը .	251-252
Արտաքին յարաբերութիւններ .	252-253
Խաչակրաց արշաւանքներն ու հայերը .	253
Գող Վասիլի դիմադրութիւնները .	253-254
Գագիկի վրէժը .	254-255
Լեռնի (Տաւրոսի Առիւծ) դիմադրութիւնները .	255-257
Անարզաբայի դիմադրութիւնը .	257-258
Արտաքին դաւադրութիւն Ռուբէն Գ.ի դէմ .	258-259

Լեւոն թագաւորի ինքնապաշտպանութիւն-	
ները .	259-263
Քաղաքական սպանութիւն մը .	263
Հեթում Ա.ի թագաւորութիւնը .	264
Դաշինք Թաթարներու հետ .	264-265
Տարպէսակ դղեակի դիմադրութիւնը .	265-266
Ներքին դաւեր .	266-267
Կիրճերու ճակատամարտը .	267-268
Դաշնագրութիւն Մամլուքներու հետ	268
Հեթում Բ.ի թագաւորութիւնը .	269
Ներքին դաւ .	269-271
Հեթումի վերջին օրերը : Յաղթանակ եւ	
դաւ .	271-273
Փոխ վրէժ	273
Կրօնական վէճեր	274
Արտաքին յարաբերութիւններ	274-276
Լուսինեաններ .	277-280
Վերջին օրեր .	
Հայկական Անկախութեան անկումը .	
Նոր շրջան եւ իր քաղաքական ուղղու-	
թիւնը .	280-285

ԵՎՅՈՒՄ ԿՎԿԱՆՎԵՐ

ԵՎՅՈՒՄ ՎԵՐ

ԿԱՆՎԵՐ

306-307	ԵՎՅՈՒՄ ՎԵՐ
302-306	ԵՎՅՈՒՄ ՎԵՐ
299-302	ԵՎՅՈՒՄ ՎԵՐ
298-299	ԵՎՅՈՒՄ ՎԵՐ
	ԵՎՅՈՒՄ ՎԵՐ
297-298	ԵՎՅՈՒՄ ՎԵՐ
289-297	ԵՎՅՈՒՄ ՎԵՐ
288-289	ԵՎՅՈՒՄ ՎԵՐ
286-288	ԵՎՅՈՒՄ ՎԵՐ
286-307	ԵՎՅՈՒՄ ՎԵՐ

ԵՎՅՈՒՄ ՎԵՐ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ

Երկրի մը քաղաքական կեանքը, անոր սկզբնաւորութիւնն ու զարգացումը, մեծապէս կախում ունի իր աշխարհագրական դիրքէն եւ միւս երկիրներու հետ ունեցած իր տարածական կեցւածքէն։ Առանց սկզբունքի մանրամասնութիւններուն մէջ մտնելու մենք կրնանք ապահովապէս ըսել որ ժողովուրդի մը բնաւորութիւնը, իր հոգեկան եւ մարմնական կազմը լուածքը, իր աշխարհակալական եւ քաղաքական ազատագրութեան ձգտումներն ու յաջողութիւնները, ինչպէս նաեւ իր ռազմական-զինւորական ընդունակութիւնները համեմատական զարգացման մէջ են՝ աշխարհագրական-բնական դիրքին հետ։ Այս սկզբունքն առաւելապէս ճշմարիտ է Հայաստանի վերաբերեալ եւ իր պատմութեան ընթացքը բագմաթիւ փաստեր կուտայ ատոր համար։

Հայաստանն աշխարհագրականօրէն ընկած է եղել մարդկային պատմութեան մէջ առաջնակարգ դեր խաղցած երկու երկրամասերու՝ եւրոպայի եւ

Ասիայի միջեւ : Այն կամուրջ մը եղած է Արեւմուտքէն Արեւելք եւ ընդհակառակը :

Դարեր առաջ, եւ մինչեւ այսօր ալ, հսկայական պայքար մղւած է Ասիոյ խորերէն եկած վայրենիներու եւ Եւրոպայի մէջ բնակւող քաղաքակիրթ ազգութիւններու միջեւ : Ասոնք մշտական պատերազմական վիճակի մէջ գտնւած են եւ իրենց յարձակման, ինչպէս նաեւ նահանջի ատեն՝ անցած են Հայաստանի վրայով : Շատ անդամ մեր երկիրն հանդիսացած է իրրեւ ուազմաղաշտ, ուր երկու պատերազմիկ կողմերն իրենց բովանդակ ուժով իրար վրայ յարձակւած են եւ յաճախակի ալ Հայաստանը եղած է իրրեւ թումք մը, միջնաբերդ մը եւ կամ սահմանազծային տարածութիւն մը՝ երկու կողմերն իրարմէ բաժնելու եւ կամ երկու պետութիւններու մէջ բաժնելու համար :

Մեր երկիրն իր սկզբնական օրերուն իսկ խաղաղ կեանք չկրցաւ վայելել եւ ստիպւած էր յաճախակի պատերազմներու մէջ մտնել հարեւան երկիրներուն հետ՝ անոնց յարձակման դէմ պաշտպանողական դիրք բռնելով : Բաւական է յիշատակել որ Քրիստոսէն դարեր առաջ, դեռ, մենք հարեւանութիւն կ'ընէինք այնպիսի զօրեղ եւ համաշխարհային տիրապետութեան տենչով վարակւած երկիրներու հետ՝ ինչպիսին են Ասորեստանը, Բաբելոնը, Պարսկաստանը եւ շատ ուրիշներ : Ասոնց անմիջապէս հետեւել են արաբները եւ Ասիայի խորերէն ելած եւ տարածութիւն ու ապրուստ որոնող ցեղերը՝ սելճուկներ եւ թաթարներ, որոնց յորձանուտ եւ վտանգալից ալիք-

ներն եկան ողողեցին Հայաստանի դաշտերն ու անոր վրայով սահելով անցան ու զարնւեցան Եւրոպայի դռներուն :

Ահա եւ հակառակ հոսանքը — Աղեքսանդր Մակեդոնացի, յոյներ, հոռվմէացիներ եւ վերջապէս բիզանդական կայսրութիւն, որոնք իրենց կանոնաւոր զօրաբանակներով, կազմակերպւած լէգէոններով եկան, հողմի պէս անցան մեր երկրի վրայով եւ, մինչեւ Հնդկաստան տարածւելավ՝ նորէն ետ վերադան նոյն ճանապարհով :

Այդ մեծ պետութիւններու արշաւանքէն դուրս Հայաստանը շրջապատւած է եղել փոքրիկ երկրորդական ազգութիւններով՝ վրացիներ, ալաններ, աղւաններ հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւելեան կողմը տարածւած, Կապաղովկիայի եւ Պոնտոսի շրջաններուն մէջ բնակութիւն հաստատած ցեղերով՝ արեւմբաւեան եւ հիւսիս-արեւմտեան մասերուն մէջ բընակւած, որոնք ալ իրենց բազմաթիւ յարձակումներով Հայաստանի ոազմական ուժը թուլացրած են եւ իրենց հարւածներով մեծապէս նպաստած մեր երկրի բաժան-բաժան ըլլալուն եւ քայքայւելուն :

Հայաստանն հանդիսացած է գլխաւոր կայան մը՝ Եւրոպային դէպի Ասիս անցնելու համար եւ այդ քանի մը ճիւղաւորութիւններով :

ա) Սեւ Ծովի կողմէն Տրապիզոնի վրայով դէպի Կարին, Վան եւ ապա Պալսկաստան,

բ) Պօլսոյ եւ կամ Սամսոնի վրայով դէպի Սեբաստիա, Խարբերդ, Տիգրանակերտ եւ աւելի հարաւ, դէպի Միջագետք, Ասորեստան, Բաբելոն, որոնք ընկած էին Հայաստանի հա-

րաւ-արեւելեան մասի մէջ, Տիգրիս եւ Եփրատ գետերու ներքընթացքն ի վար դէպի Պարսից Ծոց,

գ) Խաչակիրներու արշաւանքի ատեն ալ Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւններու զօրաբանակներն իրենց շարժման հետ խառնեցին Կիլիկիան եւ այդ ուղղութեամբ ալ անցան դէպի հարաւ՝ Երուսաղէմը պաշտպանելու համար անհաւատներէն,

դ) Պարսկաստանն ու Տաճկաստանն ալ իրենց մշտական արշաւանքներու վայր դարձրած էին Հայաստանի բազմաթիւ գաւառներն ու նահանգները՝ բուն Հայաստանի եւ Կովկասահայաստանի մէջ տարածւած,

եւ ե) Ռուսական հսկայական կայսրութիւնն ալ իր ուժերը տաճիկներու եւ պարսկիներու հետ չափելու եւ «քրիստոնեայ ժողովուրդներն անոնց լծէն ազատելու» դիտումով իրեն ճամբայ ընտրած էր Հայաստանն ու իր հայաշատ կեղրոնները:

Եթէ նախաքրիստոնէական շրջանին մեր երկիրն իրը ուազմավայր կը նկատւէր եւ զօրաբանակներու մշտական կեղրոնատեղին, Քրիստոնէութեան ժամանակաշրջանի մէջ Հայաստանն իրրեւ պահակ էր՝ պաշտպանելու Եւրոպան՝ արշաւող մահմետականներէն ու բոլոր ծանր, առաջին եւ ուժգին հարւածները՝ եկած թշնամու կողմէն՝ ինքն ամենէն առաջ իր վրայ վորձած էր եւ ապա քուլցրած դրութեամբ միայն ճամբայ դրած դէպի Եւրոպա, Վրաստան եւ Կովկասի վրայով ալ դէպի Ռուսաստան :

Հայաստանն այսպիսով ներկայացել է իրրեւ տուն մը երկու դունով եւ կամ դուռ մը՝ երկու բանա-

լիներով, որոնցմով միայն հնարաւոր էր անցնել արեւմտեան եւ արեւելեան ընդարձակ դաշտերը: Այդ է եղել գլխաւոր պատճառներէն մին, որ բոլոր մեծ պետութիւններն ալ հետաքրքրւած են եղել եւ են այդ երկրով: Հայստանի աշխարհագրական գիրքի մանրամասնութիւններու մասին չէ որ մենք պիտի խօսինք, այլ անոր ընդհանուր գծերուն եւ քաղաքական նշանակութեան: Առանց քաղաքներու եւ գիւղերու անուններու մասին խօսելու, մենք, իբր անհրաժեշտութիւն, պիտի ընդհանրացնենք շեշտելով թէ՝ Հայստանն իրեն իբր հարեւաններ ունեցած է՝ Ասորեստան, Մարաստան, Պարսկաստան, Քիւրդըստան, Վրաստան, Աղւանից երկիր, Ալլաներ, Կապադովկիա, Պոնտոսի շրջան, Տաճկաստան, Ռուսաստան եւ Պօլսոյ, Սեւ Ծովի եւ Միջերկրականի ճանապարհներով եւրոպական հին եւ նոր պետութիւններ՝ մակեդոնացիք, յոյներ, հռովմէացիներ, Բիւզանդիոն, Ֆրանսիա, Անգլիա, Գերմանիա եւ շատ ուրիշ մանր եւ երկրորդական պետութիւններ, որոնք աւելի կամ պակաս չափով մեր երկրի հետ քաղաքական ընդհարումներու եւ յարաբերութիւններու մէջ դժոնւած են:

Արտաքին յարաբերութիւններու ատեն Հայստանի աշխարհագրական գիրքը միայն իբր քացասական երեւոյթ հանդիսացած չէ՝ հնարաւորութիւն տալով ասիական եւ կամ եւրոպական պետութիւններուն արշաւել եւ իբր ճամբայ դործածել, այլ եղած է նաեւ իբր պատապանութեան համար բնական եւ անառիկ գիրք, որմով մեր ժողովուրդը կրցած է իր

գոյութիւնը պահպանել։ Հայ ժողովրդի ներկայ գոյութեան գլխաւոր պատճառներէն մինն ալ իր բազմաթիւ լեռները եղած են, որովհետեւ անիկա կրցածէ ամիսներով, տարիներով ապաստանիլ անոնց մէջ եւ թշնամիներուն բաւականաչափ վնասներ հասցնելով՝ յետ մղել եւ այդպիսով նորէն վերակենդանանալով իր գոյութեան հիմնաքարը դանել։

Ն. Դոլէնսի իսկ վկայութեամբ, «Հայաստանում ձիւր շատ առատ է. Բիթլիսում յունւարին ձեան խորութիւնը հինգ մեթրի է հասնում... Կարնում 1902-903-ի ձմրան, հարիւրաստիճանն ջերմաչափն իշաւ մինչեւ 39 աստիճան եւ մի քանի ամիս տաքութիւնը մնաց 10-ի եւ 20-ի միջեւ. եւ չնայած արեւը փայլում էր, բայց անկարող էր օդը տաքացնել»։ Բոլոր արշաւանքներու ատեն, մանաւանդ թաթարական վայրենի հօրդաներու կոտորածներու ժամանակ, հայութիւնը կրցած է ապաւինի իր լեռներուն, իր ձիւնապատ գագաթներուն եւ իր աշխարհագրական դիրքին եւ այդպիսով մնալ, ապրիլ։ Պատմութեան ուսումնասիրութիւնը մեզի կը ցուցնէ որ Հայաստանի հարաւային եւ արեւելեան դաշտավայրերու մէջ բընակութիւն հաստատած ցեղերը եւ անկէ սկիզբն առած պետութիւնները շատ կարճ ժամանակւայ մը համար միայն հրապարակի, կեանքի թատերաբեմի վրայ մնացած են եւ ապա հեարաւորութիւն չունենալով իրենց գոյութիւնը նոյնպիսի տիրականութեամբ շարունակելու, կամ կորցրած են իրենց գոյութիւնը եւ կամ այնքան թուլացած եւ քայլացած են, որ պատմութիւնն իրենց աննշաններու թեկնա-

ծուներու շարքին մէջ դրած է : Առոնց քանի մը անուններն են — Ասորեստան, Բաբելոն, Պարսկաստան, Եւայլն :

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը՝ մէջն ունենալով նաեւ ուզմագիտութիւնը, անհրաժեշտութիւնը, ստիպել կուտան եղրակացնելու որ, եթէ զօրեղ պետութիւն մը, սկզբնական օրերէն սկսեալ, կարողանար իմաստութեամբ կառավարել եւ տէր դառնալով Փոքր Ասիայի այդ ցցանկիւնին՝ յենէէր Միջերկրական, Սեւ եւ Կասպից ծովերու վրայ, տիրականօրէն իշխէր հարեւան դաշտավայրերու բնակչութեան, իր գոյութիւնը երկարօրէն կրնար ապահովել եւ կատարել խոչոր քաղաքակրթական դեր :

Ինչո՞ւ չկրցաւ հայութիւնն ստանձնել այդ դերը, որ իրեն այնքան կը յարմարէր ի նկատի առնելով իր բնաւորութիւնը, իր տոկունութիւնն ու քաղաքակրթութեան սիրահար ըլլալը : Ինչո՞ւ հայութիւնը, շատ քիչ բացառիկ գրջաններ դուրս հաշելով, չկըրցաւ համնիլ այդ զօրութեան եւ պետական կազմութեան պահանջւած բարձրութեան : Ինչո՞ւ Ասորեստան մը եւ կամ կրակապաշտ Պարսկաստան մը կըրցան պատմութեան մէջ որոշ դեր խաղալ եւ դիրք գըրշաւել, իսկ հայութիւնն անկարող եղաւ իր ըրածէն աւելի առաջ անցնելու :

Այդ հարցումները շատ երկար եւ լուրջ ուսումնասիրութեան կը կարօտին, եւ մենք ստիպւած ենք բաւականանալ յիշատակելով որ մեր երկրի աշխարհագրական դիրքը խաղցած է առաւելագոյն դեր, որ

այնքան ցայտուն կերպով երեւան կուգայ մեր պատմութեան ներքին կեանքին քաղաքական դէպքերն ուսումնասիրելով։

Մեր պատմութեան ընթացքին հայ կայսրներն ու թագաւորներն այնքան երկարակեաց եղած չեն եւ ապա ուրեմն հնարաւորութիւն ունեցած չեն, միւս պետութիւններու պէս, խոշոր գեր խաղալու։ Հայկական կայսրութիւնը, որ կը սկսէի իրապէս Տիգրան Մեծի օրերէն եւ որ միայն 190 տարւայ տեւողութիւն ունեցաւ, հնարաւորութիւն չունեցաւ հիմնական եւ երկարակեաց պետութեան մը հիմքը դնելու։ Այնուհետեւ Հայաստանը կ'ընկնի կիսահայ եւ օտար տիրապետութիւններու տակ, մինչեւ որ Պարթեւններու տնէն ճիւղ մը բաժնւելով կը կազմէ Արշակունիաց թագաւորութիւնը, որ միայն 376 տարի կրցաւ իր գոյութիւնը պահպանել։ Ատկէ վերջ հայերը կը մնան հայ մարզպաններու իշխանութեան տակ եւ օտար լուծերու տակ տառապելով 472 տարի շարունակաբար կը մնան առանց կազմակերպւած եւ կանոնաւոր պետութեան, մինչեւ որ Հայաստանի Արարատեան Դաշտի սահմաններուն մէջ — Ղարսի, երւանդակերտի եւ Անիի շրջաններով, երեւան եկաւ Բաղրատունեաց թագաւորութիւնը, որ փառաւոր ճառագայթ մ'էր մեր ստրկական կեանքի հորիզոնին վրայ եւ որ կրցաւ դիմանալ 160 տարի։ Հայաստանը, ատկէ վերջ, նորէն օտարներու լուծին տակ կ'իշնայ՝ յոյներու, սելճուկներու եւ թաթարներու, մինչեւ որ մեր երկրի մը այլ բարձրաւանդակի՝ կիլիկիայի աղատաշունչ լեռներուն մէջ երեւան կու-

գայ Ռուրինեաց թագաւորութիւնը, որ 313 տարւայ ընթացքին կրցաւ բաւական խոչոր դեր խաղալ: Այսպիսով մենք կը տեսնենք որ հայկական ընդհանուր ընոյթ կրող իշխանութիւն՝ Հայկազեան շրջան եւ Արշակունիք, ունեցել ենք 566 տարի, իսկ մասնակի թագաւորութիւններ՝ Բագրատունեաց եւ Ռուրինեաց՝ 473 տարի, որ ըսել է մեր գոյութեան ընթացքին 1039 տարի ունեցել ենք անկախ հայկական կառավարութիւն, իսկ 1460 տարի ալ ապրել ենք օտար լուծերու տակ՝ ստրկութեան մէջ:

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը — բազմաթիւ լեռներն ու դաշտերը, նպաստաւոր եղած է նոյնքան եւ աւելի առանձին ցեղերու գոյութեան համար, որոնք ունեցած են իրենց տիրապետութեան եւ ազլեցութեան շրջանները, իրենց ներքին կառավարական մարմինները եւ այդ բոլորէն վերջ իրենց բանակները:

Եթէ մենք ի նկատի առնենք մեր բազմաթիւ լեռները, սկսած Կովկասեան Լեռնաշղթայէն եւ անցնելով դէպի Մասիսն ու Արագածը, Ղարաբաղի եւ Սիւնիքի լեռնաշղթաները եւ ապա յիշելով Բին-Գեօլի, Հազար-Բաբայի, Մասունի, Մոկաց շրջանի եւ յետոյ Նէմրութն ու Սիպանը եւ այսպէս վար իջնելով հասնենք մինչեւ Զէյթունի լեռնակատարները, մենք բաւական ընդհանուր պատկեր կ'ունենք մեր երկրի լեռնային դիրքի մասին: Ատոնց ստորատներէն սկըսած սկսած են լայնածաւալ եւ պտղաբեր դաշտեր՝ Շիրակ, Արարատ, Բասեն, Մուշի եւ Կարնոյ Դաշտ, Խարբերդի եւ Մալաթիայի տափարակներ, Քղի,

Տիգրանակերտ, Վասպուրական, Բայազէտ, ինչպէս նաեւ Խնուսի եւ Բաբերդի Դաշտելը, որոնք հնարաւորութիւն կուտան հասկնալու Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող բազմաթիւ նախարարական եւ տանուտէրական միութիւններու գոյութիւնը։ Այդ նախարարներու թիւն ըստ ոմանց 256 է, ըստ այլոց, Արշակունեաց շրջանի մէջ ատոնք 900-ի կը հասնեն, ինչպէս Փաւատոս Բիւզանդն ալ իր Դ. Դպրութեան գլուխ Բ-ի մէջ կ'ըսէ։

«Եւ այլ յայսմ ազգաց եւ ի խոնարհ՝ որ գործակալս անուն բարձիւք առաջի արքային պատիւ ի գլուխ բազմէին, թող զնահապետ մեծամեծս եւ զտանուտեարս, որք գործակալք միացնէին ինն հարիւր բարձ, որ մտանէր ի ժամ տաճարին ուրախութեանն բազմակալացն կարգելոց . . .»։

Կան պատմադիրներ, որոնք այդ թիւը կը հասցընեն 400-ի, ինչպիսին է 13-րդ դարու գրող Ստեփան Օրբէլեանը, որ իր գրքի 4-րդ գլուխ մէջ կը գրէ։

«Գրիգորիս հրամայէ մեծին Տրդատայ կարգել զթագաւորութիւն իւր ըստ սահմանի կայսերացն յունաց եւ տալ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի գահ եւ պատիւ իշխանացն յաջմէ եւ յահեկէ։ որ եւ գեղեցկապէս յօրինեալ ի ժամ ճաշոյն նստել բարձս չորեքհարիւր իշխանաց»։

Հայոց գրականութեան մէջ գոյութիւն ունի մի այլ փաստաթուղթ՝ Գահնամակ անունով, որ Սահակ կաթուղիկոսի օրով գրւած է եւ ուղարկւած Տիգրոն՝ Վոամ արքայի օրով, հայ ազատներու եւ տա-

Նուտէրներու թիւը 70 կը հաշւէ : Այս թւերու ճըշտումը չէ նպատակս, այլ այն, որ Հայաստանի բաղմաթիւ դաշտերուն մէջ փուած են եղել տասնեակներով նախարարներ, որոնք որքան օգտակար եղած են իրենց առանձին անկախութիւնները պահելով եւ դիմադրելով արտաքին թշնամիներուն դէմ, նոյնքան ալ վտանգաւոր հանդիսացած են Հայկական կեղրոնական կառավարութեան ստեղծման համար, որ այն ատեններն այնքան անհրաժեշտ հասարակական հիմնարկութիւն մ'էր : Այդ նախարարական տներէն ամէն մէկն ունէր նաեւ իր սեփական զինւորները եւ այդ ուազմական ուժի համեմատութեամբ ալ հայոց թագաւորներու պալատներուն մէջ գահ-երու եւ կամ բարձերու յաջորդականութեան կը տիրանան : Ատոնցմէ Սիւնեաց իշխանը 19,400 հեծեալ ունէր, Ասպետունիները՝ 1000, Արձրունիք՝ 1000, Մամիկոննեանները՝ 1000, Կամսարականները՝ 600, Գնքունիք՝ 300, Ընձայեցիք՝ 4000, Քաջբերունիք՝ 100, Գագրիկանները՝ 50, եւ այսպէս 70 տներէն միայն 12-ի մասին տեղեկութիւն չկայ, եւ միւս 58-ը ունէին 49,100 հեծեալ զինւորներ, որ ընդհանուր պատերազմի ատեն կը միացնէին եւ փառաւոր յաղթանակներ կը տանէին, իսկ ներքին երկպառակութիւններու ժամանակ՝ իրար դէմ կը հանէին :

Նախարարական կազմի մասին պիտի խօսինք առանձին եւ այժմ բաւականանանք աշխարհագրական դիրքի վերաբերեալ մեր հաւաքած ակնարկները եւ ընդհանուր դէպքերն ամփոփելով :

Մեր երկրի բնական դիրքը խոշոր քաղաքական

նշանակութիւն ունեցած է, ինչպէս արտաքին պետական յարաբերութիւններու, նոյնպէս նաեւ մեր երկրի ներքին հասարակական-կառավարական կեանքին մէջ: Ան եղած է իրբեւ ռազմավայր բազմաթիւ պատերազմներու համար՝ հին պետութիւններու, ինչպէս նաեւ նորերու կողմէ մղւած, եղած է իրբեւ ռազմադաշտ՝ օտարներու եւ հայերու մէջ մղւած յարձակողական եւ կամ պաշտպանողական կոիւներուն համար: Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով խոչոր քաղաքակրթական եւ քաղաքական ծառայութիւններ մատուցած է Եւրոպային՝ հանդիսանալով իրբեւ ամուր պատւար արեւելքէն արշաւող եւ գաղանական յատկութիւններով լեցուն ցեղերուն եւ ազգերուն առջեւ: Այդ բոլորէն վերջ ան եղած է նաեւ իրբեւ ամբոց՝ հայ ժողովրդի ազատութեան եւ անկախութեան, միշտ հնարաւորութիւն տալով, վտանգի ատեն, իր զաւակներուն շարունակելու պայքարը թշնամիներուն դէմ եւ ինքնապաշտպանութեան յարմարագոյն ու անառիկ դիրքեր հանդիսանալով: Ատոնց հետ կը ծանօթանանք մանրամասնօրէն մեր պատմութեան ընթացքին, երբ կուտանք առանձին ապստամբութիւններու եւ դիմադրութիւնները:

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, սակայն, հնարաւորութիւն տւած է բազմաթիւ նախարարական տներու գոյութեան, որոնք ամրացած լեռնադադարթներու իրենց ամրոցներուն մէջ եւ տիրապետելով տարածող դաշտի ընակչութեան եւ տնտեսութեան՝ հնարաւորութիւն տւած չեն հայկական

կեղրոնական իշխանութեան մը երկարակեցութեան
եւ միշտ ալ իրը դաւադրութիւններու մասնակիցներ
եւ հնարողներ՝ մեծապէս նպաստած են Հայաստա-
նի քայքայման :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մեր ժողովրդի քաղաքական կեանքն ամբողջութեամբ պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է համառօտ ակնարկ մը նետել անոր ծագման պատմութեան վրայ : Այդ խնդիրը, ինչպէս նաեւ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, մասնագիտորէն չէ որ քննութեան պիտի առնենք եւ ոչ ալ գիտական եղբակացութիւններ հանելու դիտումով : Մեր կեանքի քաղաքական դէպքերու ուսումնասիրութեան համար պէտք է գիտնանք մեր ժողովրդի ո՞ւրկէ գալուն, ո՞ւր հաստատելուն, որո՞նց հետ ձուլւելու եւ կամ պատերազմելու մասին : Նաև պէտք է գիտնանք որ մենք միատարբ ազգութիւն չենք, ինչպէս աշխարհի բոլոր ազգութիւններն ու ցեղերը : Խառնուրդը, թերեւս, աւելի չեշտւած ըլլայ մեր մէջ ի նկատի առնելով որ մենք հեռաւոր վայրերէ գաղթած եւ դարերու ընթացքին միայն հաստատւած ենք ներկայ Հայաստանի մէջ :

Մեր նախահայրերը Եւրոպայէն եկած են եւ մասնաւորապէս անոր հարաւարեւելեան մասէն՝ Պալքաններէն :

Գիտնականները, որոնց մէջ Գուտշմիտ Գերմանիոյ մէջ, Կարիէր, Ռայնախ՝ Ֆրանսիոյ, Ն. Դուլէնս, Օ. Շրադէր, Ֆ. Ռաբցէլ եւ ուրիշներ, այն եզրակացութեան եկած են որ նախնական հայերը քնիլ ասիացիներ չեն, այլ Եւրոպայէն տեղափոխած գաղթականութեան ճիւղ մը : Ատոր իրր ապացոյց անոնք կը յենւին լեզւաբանութեան, մարդաբանութեան, սովորութիւններու եւ այլ ցեղային ցայտուն արտայայտութիւններու վրայ, չմոռանալով նաեւ հին յոյն պատմիչներու տւած տեղեկութիւնները (Հերօդոդ, Ստրապօն, Եւդոքս, Դենիս Հալիկարնացին, Քսէնէփօն եւ ուրիշներ) :

Ստրապօնի ըսելով Արմէնները առաջ եկած են Թէսալիոյ մէջ եւ նոյն իսկ «Արմէնը ծնւած է Արմէնիօնում, Թէսալիայի քաղաքում, որ գտնում է Լարիսի եւ Պերէի մէջ, Բէօրէ լճի վրա— Եազօնի հետ միասին նաւեց գէպի այն երկիրը, որ յետոյ Արմէնիա կոչւեց իր անունով» : Մեր ժողովուրդը անւանել է հայեր, Արմէններ, Ասքանագեան եւ Թորգումեան : Այս անուններու գոյութիւն ունենալն անդամ վաստ է որ հին ժամանակները մենք ունեցել ենք ձուլումներ : Ատոնցմէ Ասկանաս անունն ունի իր որոշ բացատրութիւնը եւ դեռ Հոմերոսը կը յիշէ որ «Ասգանացիները... իբրեւ Փռիւղիական մի ցեղ է, որ կազմւած է եղել հին Բոխւզների ամենահոչակաւոր ընտանիքը... եւ իրենց լէդէնտաներու մէջ

Ասկանիաս հերոսը երգւում է իրրեւ թագաւորական ընտանիքի հայր։ Ասկանասն ամբողջ ազգն անւանեց Փոխւղ» :

Ս. գրքի մէջ ալ թորգոմայ ցեղը անւանւում է ազգակից Արմէններուն եւ Ասդանասցիներուն։ Նախնական հայերը կը պատկանէին Հնդկա-Եւրոպական ցեղին, որին կը պատկանին նաեւ Կելտերը, Գերմանները, Լատինները, Յոյնները։

Այսպէս թէ այնպէս մեր նախահայրերը, որոնք ծնւել են Բալկաններու մէջ եւ անկարող եղած են իրենց գոյութիւնը քարշ տալ հոն, միանալով՝ մէկ կամ աւելի ցեղեր, անցել են Եգէեան ծովի եւ կամ Դարդանելի-Մարմարայի վրայով՝ փնտուելու արեւի տակ նոր եւ հանգիստ հայրենիք։ Դօլէնսի կարծիքով այդ գաղթականութիւնն սկսւած է Քրիստոսի ծնունդէն մօտ 3000 տարի առաջ։ Անոնք ուզմական տիրապետութեան ետեւէ եղած չեն եւ այդ է պատճառը որ անոնք կամաց-կամաց, հանգստանալով եւ կամ խաղաղ գրաւումներով կ'անցնեն գեպի Արեւելք եւ միայն Ք. Ա. 7-րդ դարու մէջ երեւան կուգան Արարատի եւ Տաւրոսի միջեւ եղած տարածութեան տէր դառնալով։ Սկզբնական շրջանին անոնք գրաւած են եղել Ալիւս (ներկայիս Գյուլ-Բրմադ) գետի արեւելեան մասը, որ հին ատենները կապաղովկիայ կը կոչւէր եւ որ այժմ ալ կը բոնէ Եոզդատի եւ կեսարիոյ շրջանները՝ ինկարէ նահանգին մէջ։ Այդ շրջանը կը կոչւէր առաջին Հայք։ Այդ շրջանէն մինչեւ Մասիսի եւ Վանայ Լճի ստորոտներն հասնելը, որ այժմ 3-5 օրւայ տարածու-

թիւն է, մեր նախնիքները 15-20 դար (1500-2000 տարի) են գործ դրել՝ գրաւելու, սպառնալից վը-տանգները վերացնելու եւ տիրապետելու համար:

Գաղթականութիւնը, որ ելած էր Եւրոպայէն, չէր կրնար մնալ զտարիւն եւ իր ճամբորդութեան ընթացքին ստիպւած էր խառնւիլ, ձուլել իր մէջ ուրիշ ցեղեր, արիւն, սովորութիւն եւ լեզու:

Անոնք շփման մէջ են եղել Հիտոփիտներու հետ, որոնց մի մասը տեղաւորւած է եղել Կապաղովկիոյ մէջ: Ատոնք Ասիայի ամենահին եւ զարգացած ցեղն են եղել եւ որը, ինչպէս Եանցընը կըսէ, «հնդկա-եւրոպական բոլոր ցեղերից առաջ կարողացել է գրի գործածութիւն ունենալ»: Հայ բառն ալ, նրա կար-ծիքով առաջ կուգայ Հաեիօ, Հիտիտ բառերու ձե-ւափոխութիւններէն: Ապա իրենց ճամբորդութեան ընթացքին անոնք գործ կ'ունենան Սբիւթացիներու կամ Սաբաներու հետ, որ 500-428 թ. Ա. բաւական զօրեղ ցեղ էր եւ 28 տարի անընդհատ կրցաւ սարսա-փի մէջ պահել Բաբելոնն ու անոր հարեւան երկիր-ները: Ատկէ վերջ անոնք կը թուլանան եւ կը ցըւին Հայաստանի զանազան կողմերը: Հայերն հանդի-պած են նաեւ Վիմմերուն, որոնք կը բնակին եղեր կուգիայի եւ Տաւրոսի կողմերը: Եփրատի եւ Ալիւսի աւազաններուն մէջ գոյութիւն ունեցած են Մու-կուններ եւ Տաբաներ, որոնք կատաղի կոխներ կը մղեն եկոր հայերու դէմ եւ պարտելով կամ կը տե-ղափոխուին եւ կամ մնալով կը ձուլին հայերու հետ:

Հայերը, մինչեւ Կապաղովկիա հասնելը, բա-

ժղսղտ լու զտժմս ‘ Ամգնեղն մդրսր-մզտր Նմու մսլսյ : զտնեղցւս Ժմկն նսմկտ ող Նսանկոմդն լու անկր Ամգր առաջ Շիր վմտժմտկոտման Նմու ող զտնեղովիշ տղչ րամց Նմրախնսաք ող րամցնեղն զտկորում ‘ Ալզզուշ զտտոում առաջ զրամ ող Շիր զտկոր զտնեղուսմազ Ամգմաշ ’

‘ « (յրաքվումդկ վնմու) ‘ Ակխմօվլ 6 ող (րալ առաջ ող պլուեակ վրտկմզդ Շիր վուումնզտոուժն ԱՌ ող վովլիքվայ) ‘ Ակմտնուք 8 ‘ յրատիսչ զվմզի վմ առեկ զվհ յրարկողմ ժղսմս ‘ Ալզզվմբմկ ԱՌ մդզզտցմ Ամու ող Իսզմուեկ Ակտվզգմակ 9 ‘ Ամգդմզեզ վի հոք-ողը զվեղքնուն ժղսմս ‘ մդզոհցրապօ Ա 5 ‘ Ամգդ մժալուպ 7 ‘ (Հա Ա-տվտվզօմուց յրամզզտվիսչ վմ զգմզրակու վտումփիզ զտգլդրգմու լզտտոտոչ զվհ մդզ թշրանուն ժղսմս ‘ Ալզզվնցտուպմազ Ա 6 ‘ Ամգդնմմի հսնսաք զտկուպափսփ վոհյունմզ ող (մդզզտցմ վմվժ գմմավց) վոհմմենզ Ա վնվտզուոց 9 (հ զնմզմմուլ Ամունցի տմու ժփիսք հ յրարչսկ զհմգմուչ զնզուշտոց ոմու) վոհքօց 7 . (հ զտկունմզ Ամունցի զտզրքմ վնզտշող ոմու) յրադինեվլկոզ ող Շիր վմզերվց շսկ մզ վտումփիզ զվհ յրարկողմ ժղսմս ‘ Ալզզյուտուք 1 ողի զմգդլուգու մմզզնմտախնսաք Ամու մցուգը ասցնսմցու զգուտտոչ Ամու զհմնեն « վմգմուշ զվհ ուվթ ասցտտիւ վհշտպ Ա ող ողզլուք 9 » ժղզմզմ Ակ Շու առ մտյուշ առլզցսմցմ զմգզհշրգլ վմզուզկ զուկուզկ զտկուտուն առմ մզը ող մտյուշ զտզրյամմմաթտուց ։ տղչ րամց ալտ մսդ ող րամցնեղն զտկուում զտնեղուզսով ժղսու իսլդրամն Աղովթյագուտտու զվհ ող րամցաղն տումփիզ ող ուլլ Ա ։ Ազմինտթմինսդ առ զմգզզրկթրամսիսու զտկ առղպտոչ քտշտու Շիր նզգմկ ող զվհ զրկմտտն զտկու

շատ ըլլան, հնարաւորութիւն չունեցան առաջ բերելու եւ կամ ներարկելու Արեւելքի սովորութիւնները, մինչեւ որ մեր դէմ չցցւեցաւ աւելի զօրեղ, կազմակերպւած եւ քաղաքակիրթ պետութիւն մը՝ Ուրարտուի թագաւորութիւն անունով, որ կը տիրէր բուն Հայաստանին: Ասոնք ալ սկզբնական շրջաններուն միաձոյլ եւ ամբողջական էութիւն չէին, այլ բազմաթիւ հատւածներ, որոնք ժամանակի ընթացքին միացան եւ հզօրանալով պատմական եւ քաղաքակըրթական որոշ գեր խաղացին: Դեռ հին ատենները, երբ ատոնք ծանօթ էին Նախրի անունով, հետեւեալ եօթ գլխաւոր շրջաններու կը բաժնւէին—

- 1.— Ուրարտու — Վանայ լճի հիւսիսային մասը
- 2.— Բիանա — Վանայ լճի արեւելակողմ
- 3.— Միննի — Պարսկահայաստան
- 4.— Մուսասիր — Մուշի շրջանները
- 5.— Միլտիս — Բարձր Հայք
- 6.— Նախրի — Վանայ լճի հարաւակողմը
- 7.— Մելիս — Մալաթիա:

Ասոնք ալ իրենց մէջ երեք գլխաւոր ցեղագրական ճիւղաւորութիւններ են ունեցել — ուրարտացիներ, խալդեր եւ ալարօդցիներ, որոնք միասին են եղել մէկ պետութեան մէջ՝ ընդհանուր եւ դրսի թըշնամիներէն պաշտպանւելու համար: Խալդերը ունին իրենց քաղաքակրթութիւնը եւ բաւականաչափ ալ յառաջադէմ ժողովուրդ էին: Ատոնք բոլորն ալ բարձրահասակ, հուժկու, ջղուտ, աշխատասէր, քաջամարտիկ եւ յանդուզն էին. պատերազմի յատուկ

կազմակերպութիւն չունէին . . . բայց զէնքերն այնքան կատարելագործած էին, որ ասորական յարձակումը ետ մղած եւ երբեմն զօրաւոր հարւածներ տըւած էին անոնց . . . Անոնց զինւորները կարող էին ահագին տարածութիւններ կտրել, հեծելազօրքը կը բաղկանար ձիաւորներէ եւ պատերազմական կառքունեցող զինւորներէ»:

Ուրարտացիները, որոնց կոխւներու եւ պատերազմներու մասին կը խօսինք յետոյ, ունեցած են իրենց կրօնքը, հին հեթանոսական հաւատքը, բարի եւ չար աստուածները, իրենց քուրմերն ու գուշակողները եւ իրենց յատուկ մեհեանները: Անոնք իրեւ կանոնաւոր պետութիւն՝ իրենց ժամանակներուն մէջ, ունեցած են եւ իրենց յատուկ պետական կազմակերպութիւնը՝ առանձին-առանձին արքաներ իրենց ըրջաններուն մէջ եւ ապա Ուրարտուի իշխանն իրրեւ «Արքայից արքայ», որ պատերազմ յայտարարելու եւ խաղաղութիւն կնքելու իրաւունք ունէր: Նա պատերազմի ատեն բոլոր զօրքերու հրամանատարն էր եւ ամէն գաւառի կառավարիչ պարտաւոր էր իրեն բաժին ընկած զինւորներու թիւը մատակարարել:

Անոնք իրենց գիր ու գրականութիւնը ունեցած չեն թէեւ, բայց թ. (9-րդ) դարէն սկսեալ, Ասորեստանի ազդեցութեան տակ, ունեցան բեւեռագրեր, ուրոնցով իրենց զինւորական քաջագործութիւններն ու յաղթանակները միայն արձանագրել կուտային: Ուրարտուի ժողովուրդը բաւական աշխատասէր էր, առաջնակարգ երկրագործ էր եւ անասնապահութեամբ

ալ զբաղւած էր : Անոնք միաժամանակ լաւ արհեստաւորներ էին, որոնց սերունդները մինչեւ այսօր ալ յայտնի են վանի, Բիթլիսի եւ այլ շրջաններու մէջ : Վասպուրականի շրջանին մէջ մինչեւ այսօր ալ կրնանք տեսնել անոնց ճարտարարւեստի հետքերը՝ ուսումնասիրելով՝ Արտամէտի, Արծւարերդի, Վանայ, Մանազկերտի եւ Խոտորջուրի ջրմուղներն ու ներքնուղիները (թիւնէլ) :

Ունէին իրենց «բժշկական գիտութիւնը», որոնցմով կը բուժէին հիւանդներուն՝ կախարդներու եւ հմայողներու միջոցաւ :

Ահա այն ժողովուրդը, որ բուն հայերէն առաջ բնիկ տէրը եղած են Հայաստանի, ապրած են հոն երկար տարիներ, պատերազմներ մղելով՝ Ասորեստանի դէմ պաշտպանած են իրենց երկիրը եւ վերջի վերջոյ քայլքայլով, ձուլելով եւ թուլանալով՝ ենթարկւել են արեւմուտքէն գացող հայերուն եւ անոնց հետ ձուլելով՝ կազմել են հայկական պետութիւնը :

Այս հայ ժողովրդի ծագումն է :

Մեզ համար բաւական հետաքրքրական խնդիր է նաեւ հայ քագաւորներու ծագումը՝ զանազան շրջաններու մէջ :

Աւանդական շրջան .— Մովսէս Խորենացին իր պատմութիւնը կը սկսի ջրհեղեղէն եւ ապա Հայկ Նահապետէն : Անոր սերնդէն Պարոյր իշխանը կ'ըլլայ որ Ն. Ք. 608-ին, թագաւորական թագ կը ստանայ կիաքսարէն՝ Մարաց թագաւորը որ Պարոյրի հետ

զինակցած էր եւ Ասորեստանի թագաւորութիւնը կործանած :

Հնդեւրոպական գաղքականութիւն — որի առաջին թագաւորի անունը երուանդ Ա. (580-535) որ ծանօթ է մեզի եւ որը Մարաց թագաւորի հարկատու էր :

Աղէքսանդր Մակեդոնացիի յաղթանակներէն վերջ Հայաստանն ալ անոր իշխանութեան ներքոյ ընկաւ : Իպսոսի հռչակաւոր ճակատամարտէն վերջ Մակեդոնական լայնածաւալ կառավարութիւնը երկու մասի բաժնեցաւ եւ Հայաստանը կը կառավարեէր իշխանութիւններով մինչեւ որ Արտաշէս հայ իշխանը իր խոհեմութեան եւ քաջութեան պատճառով հիմ դրեց Արտաշիսեան հարստութեան :

Օտար լուծի տակ գտնւած ժամանակ մենք Հայաստանի վրայ թագաւորներ ենք ունեցել Մարերէն, Հրէա, Պարթեւ, Հռովմէացի եւ Վրացի, որոնք շատ կարճ ժամանակամիջոցներու մէջ միայն կրցել են տիրել — մօտ 9 թագաւոր յիսուն տարւայ ընթացքին :

Պարթեւներ — որ հիմք դրին Հայաստանի երկարակեաց թագաւորութեան՝ Արեակունեաց հարստութեան :

Բագրատունեաց թագաւորութիւնը — որով վերահաստատեցաւ երկար տարիներ կորսնցած մեր անկախութիւնը, Աշոտ Ա. -ի օրով : Մեր որոշ պատմագիրներու ըսելով՝ այս ցեղն ալ առաջ եկած է Հրէաստանէն, երբ Արշամի օրով ենանոս Բագրատունի նախարարը Հրէից Հիւրկանոս քահանայապետը

Պաղեստին փախցուց, որմէ եւ օդուեցաւ Արշամն ու Հայացրեց :

Ռուբինեաց քագաւորութիւն — որի հիմնադիրը՝ Ռուբէն իշխան, Բագրատունեաց ցեղէն էր: Ասոնք եղած են Հայ թագաւորները՝ Հայկի սերնդէն, Եւրոպայէն եկած գաղթականութենէն, Պարթեններէն եւ Հրէական ծագում ունեցող Հայ իշխանէ:

Այժմ անցնենք նախարարներու ծագման :

Հայ նախարարութիւնը առաջացած է Երեք տարբեր ճանապարհներով — ցեղային, պաշտօններով եւ քաջագործութեամբ:

Ցեղային. — Հայ նախարարութիւններու մեծ եւ կարեւոր դեր խաղացող մասը նշանաւոր ցեղեր են, որոնք մինչեւ Հայերու տիրապետութիւնը կը բնակէին այդ երկրի մէջ, կամ անոնց հետ միասին եկան եւ կամ թէ յետագային միացան: Ասոնք այս կամ այն շրջանի տէրերն են, որոնք անկարող ըլլալով միայնակ գիմագրել գրսէն եկած Հարւածներուն, ստիսլած են եզել ամենէն ուժեղին հետ միանալ՝ պահելով որոշ առանձնաշնորհումներ, որոնք անցած են ժառանգաբար: Հետեւեալ տախտակը կը պարզէ մեղի փոխանցումի գործողութիւն մը, որով Ռւրարտուի իշխանները՝ անուններու աննշան փոփոխութիւնով միայն, շարունակել են նախարարական գիրքեր գըրաւել՝ Հայերու տիրապետութեան օրով —

Ռւրարտուի

իշխանական տներ

Աքիլեանի —

Ալձինի —

Հայ

նախարարներ

Աքեղունիք

Աղձնիք

Ամադանի —	Ամատունիի
Խարխար —	Խորխոռունիի
Արծունի —	Արծրունիի
Գիշունի	Գեղունիի
Ռիշուափնի —	Ռըտունիի
Տարիունի —	Տըունի

Ասոնք պարզ ապացոյցներ են հին ցեղերու մը-նացորդներու, որոնք խոչոր դեր խաղցած են նաև հայերու տիրապետութեան օրով:

Պ. Ն. Աղոնցը իր յոյժ գիտական եւ հետաքրքր-րական ուսումնասիրութեան մէջ, որ «Հայաստանը Յուստինեանոսի ժամանակաշրջանում» վերնազիրը կը կրէ, բաւական հետաքրքրական տեղեկութիւններ կուտայ հայ նախարարութեան քանակական եւ երկ-րածասային կողմութեան շուրջ: Անոր ուսումնասի-րութեամբ մաղլխազ, ասպետ, սեպուհ եւ մամակ ո-ճերը յառաջ եկած են զանազան ցեղերու լեզուներէն, ապա ուրեմն ատոնք ալ տարբեր ցեղեր եղած են եւ իրենց առանձնաշնորհեալ դիրքն ալ պահած են հա-յերու տիրապետութեան ժամանակ: Մաղլխազ, որ խոռխորունիներու ժառանգական տիտղոսն է եղած, արամեական ոճաբանութիւն է եւ կը նշանակէ իշ-խող, իշխան, թագաւոր: Ասպետ, որ Բագրատու-նիներու տիտղոսն է եւ որ դլխաւորապէս իրանական-ատրօպանական ոճաբանութեան մէջ գործ կ'ածւի: Մամակ, որ իբերիական լեզւի մէջ մամա-է եւ հայր նշանակութիւն ունի: Այս երեք բացատրութիւններն ալ ցոյց կուտան որ նախարարական այդ տները տար-բեր ցեղերու ներկայացուցիչներն են, որոնք միաց-եալ հայկական կառավարութեան մէջ մտան՝ պահե-

լով իրենց դիրքը, տիտղոսները եւ խոշոր քաղաքական դեր խաղացին մեր պատմութեան մէջ:

Բաւական հետաքրքրական է ծանօթանալ Մամիկոնեաններու ծագման պատմութեան հետ: Իբրեւ առողջ եկած են Զինաստանէն, ինչպէս Փաւատոսի Դպրութիւն Ե. զ. Լ. մ. մէջ Մուշեղ Մամիկոնեանը Վարագդատ թագաւորի հետ վիճաբանութեան ատեն կ'ըսէ—

«Զի մեր նախնիքն լեալ էին թագաւորք աշխարհին ձինեաց, եւ վասն եղբարց իւրեանց դրգութեանն, զի արիւն մեծ անկեալ էր ի վերայ, վասն այնը եմք գնացեալք»:

Մամիկոնեաններու նախահայրերը — Մամիկ եւ կոնակ նշանաւոր իշխանի մը զաւակներն էին: Իրենց հայրը Զինաստանի թագաւորէն վերջ առաջին դիրքը կը գրաւէր: Իշխանի մահուրնէն վերջ թագաւորը կ'ամուսնանայ իշխանուհու հետ եւ կ'ունենայ որդի մը Զեմբակուր անունով, որ եւ թագաժառանդ կը հոչակւի: Մամիկ եւ կոնակ դաւադրութիւն կը սարգեն Զեմբակուրին սպանելու, բայց անյաջող, եւ ըստիպւած կ'ըլլան փախչել Հայաստան:

Մամիկոնեանները, ուրեմն, տարբեր ցեղէն են և Պ. Աղոնցի տեղեկութիւններու համաձայն այդ ձենացիները Զինաստանէն չեն, այլ Տայք դաւառի քովերը գտնւած Յաննի (ճան, ճան-իք) ցեղէն:

Պատօնեայ — նախարարներ: — Ուշադրութեամբ հետեւելով մեր նախարարներու անուններու վերլուծ ման, մենք այն եղբակացութեան կուգանք որ ատոնք իրենց պաշտօնի խոկ բերումով ազնւական դասին կը պատկանէին եւ մշտապէս արքունիքի մէջ

գտնւելով՝ քաղաքական խոշոր դեր կը կատարէին։
 Այդ անուններու մէջ դուք կը հանդիպէք Որսապետք,
 Սպանդունիք, Քաղաքապետք, Զիւնականք, Շահո-
 ռապետք, Հաւնունի եւայլն։ Եթէ մօտաւոր վերլու-
 ծում տանք եւ տեսնենք որ ատոնցմէ ոմանց պաշտօնն
 էր հսկել թագաւորական որսորդական վայրերու,
 որսկան չներու, համապատասխան որսորդական
 պատրաստութիւններու վրայ եւ որ ատոնք ըլլալով
 թագաւորական համոյքներ՝ նշանակում է թէ յա-
 տուկ մարդեր եւ պաշտօնեաներ կային, որոնք խոշոր
 դեր խաղալէն բացի իրենց պաշտօնն ու տիտղոսները
 ժառանգաբար կ'անցնէին սերունդներուն եւ այլպի-
 սով հասարակ պաշտօնէ մը ելնելով կը դառնային
 մնայուն, տեւական եւ ազգեցիկ դիրք մը։ Ահա եւ
 Զիւնականքը, որոնց պարտականութիւնն էր ամրան
 թէ տարւայ այլ եղանակներուն ձիւն հայթայթել եւ
 անւան իսկ բացատրութիւնը ցոյց կուտայ որ տոհմը
 ատով կը կոչէր եւ որ անոնք նոյնիսկ գահնամակի
 պէս կարեւոր փաստաթղթի մէջ տեղ կը գրաւէին եւ
 իրենց յատուկ բարձեր ալ կ'ունենային պալատա-
 կան որեւէ խնճոյքի եւ կամ խորհրդաժողովի ատեն։
 Շահխոռապետ, որ արքունի ախոռներու վրայ կը
 հսկէր, անոր ձիաններուն եւ նժոյգներուն հոդ կը
 տանէր, եւ ատոր մասին Եղիշէն ալ կը յիշատակէ։
 Նոյնիսկ ժամանակակից եւրոպական արքունիքներն
 ալ կը պահէին այդ պաշտօնը — շտայլ մեստր անւան
 տակ։ Ճիշդ նոյնպիսի բացատրութեամբ ալ պիտի
 մօտենանք Սպանդունիք անւան եւ եզրակացնենք որ
 անոնք ալ կը հսկէին արքունի սպանդանոցներու վը-
 րայ եւ իրենց այդ պաշտօնի միջոցաւ անոնք կրցած

էին արժանանալ որոշ տիտղոսի եւ նախարարական կազմի մէջ ալ որոշ դիրք գրաւել:

Այստեղ արժէ Մովսէս Խորոնացու իսկ բառերով պարզել այդ պաշտօններու էութիւնը որ իր երկրորդ գրքի ու է. ի մէջ կը բացատրէ—

«Արդ նախ եւ առաջին օրինադրէ թագաւորն զինքն եւ զտուն իւր, սկիզբն առնելով ի գլխոյն իւրմէ եւ ի թագէ: Եւ զկոչեցեալն Բագարատ, որ ի Հրէիցն, չնորհակալութիւն նմա վասն յառաջագոյն անձնատուր ձեռնտուութեան առ թագաւորն եւ միամտութեան եւ քաջութեանն, զյռաջացեալ տանուտէրական պատիւն ազգին պարգեւելով, եւ իշխել նմա թագ ի գլուխ դնել թագաւորին, եւ կոչել թագադիր եւ ասպետ. եւ առանց ոսկւոյ եւ ականց զկրտսեր մարդարիտն երեքտակէն վարսակալ ածել՝ յորժամ յարքունիս եւ տան թագաւորին շրջիցի:

Եւ զգեցուցանողս իւր զձեռէս ի զաւակաց քանանացւոց, անուն կոչէ ազգին Գնթունիս: Եւ թիկնապահու իւր, զինու հանդերձ, ի զաւակացն խոռայ Հայկազնոյ արս ընտիրս եւ քաջս, նիզակաւորս եւ սուսերաւորս, եւ գլուխ նահապետ նոցա զՄաղմաղ ոմն: Բայց անուն ազգին զնախնականն պահէ: Իսկ զԴատ, ի զաւակէ Գառնկայ, որ ի Գեղամայ, ի վերայ որսոց արքունակաց կարգէ: Որոյ որդի եղեալ վարժ, յանուն նորա անուանի ազգն. բայց այս զինի, յաւուրս Արտաշիսի. Եւ զԴարաղ ոմն ի վերայ Կուրից, եւ զԱրէլ սպասարար և գահաւորս և չէնս պարզեւէ

նոցա, յորոց եւ անուն կոչին. սապէս եւ նախարարութիւնքն՝ աբեղէն եւ գարեղէն :

Եւ զԱրծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծիւ ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կըրէին... Գիտեմ զԳնունիսդ գինի ունիս, որ առաջի թագաւորին պատրաստէր զըմպելիսն, որ սքանչելի իմն տիպեալ եղեւ զգործոյն եւ անունըն. Քանզի պատրաստէր զըմպելիսն արքայի յընտիր եւ համեղ գինեաց, ունէր եւ կոչումն անուանն դին — ընդ որ կարի զուարձացեալ, ասեն, Վաղարշակ, կարգէ ի թիւ նախարարութեան ազգաց մեծապէս...

Ասեմ եւ զԱպանդունիսդ ի վերայ զինարանաց, եւ զՀաւենունիսդ՝ բազէակիրս եւ բազկակալս յաղագս ի մայրիս բնակելոյ: Եւ եթէ առցոփս ոչ ունիցիս, զԶիւնականք՝ ամարայնոցայց պահակս եւ ձիւնակիրս, եւ յառաջդիմութենէ պատացեալս, որպէս ընտանիք թագաւորաց»:

Անձնական քաջագործութիւններ. — Զինւորական պաշտօնեաներու անհատականութիւններն ալ խոչոր գեր խաղցած են պաշտօներու տիրանալու համար եւ այդ բոլոր ազգութիւններու եւ թագաւորներու պատմութեան մէջ ալ յատկանշական դիծ է ու միաժամանակ բնական երեւոյթ: Իրը ցցուն օրինակ, այդ ապացուցնելու համար, Դիմաքսեան անւան պատմութեան ծանօթանանք: Արտաշէս Բ. ի թագաւորութեան սկզբնական օրերուն Հայաստանը ներքին երկպառակութիւններու մէջ էր եւ Երւանդ Արշակունին չէր կամենար ենթարկւել Արտաշէսին: Այդ

Երկու հայազուններու մէջ կոիւ կար եւ այդ կատա-
ղի ընդհարումներու ատեն, երբ Երւանդի Տուրացի
զինւորները յարձակում կը դործեն Արտաշէսին սպա-
նելու, Գիսակ անունով անվախ զօրական մը առաջ
կ'անցնէ եւ իր մարմնով թագաւորի կեանքը կը
պաշտպանէ՝ ստանալով թշնամու սրի հարւածը, որ-
մէ իր դէմքը կէս կ'ըլլայ: Արտաշէս վարձատրելու
համար այդ խիզախ զինւորականին, անոր որդի Ներ-
սէսին նախարարներու շարքը կը դասէ եւ կը կոչէ
Դիմաքսեան: Երկրորդական նախարարներու մէջ
մենք կը տեսնենք նաեւ կորնեից անունը, որի մասին
Խորենացին կը գրէ—

«Եւ այլ որ ինչ կրտսերագոյն աղդ, եթէ
աստ եւ եթէ զկողմամբք կործէից, հաստատէ
Տիդրան, որք միանդամ անազդիք էին ի վաշտ
եւ անձամբ երեւելիք եւ վասն նորա փրկութեան
պատերազմեալ ընդ յոյնս»...

Քաջագործութիւններու համար պաշտօնի բար-
ձրացում շատ յաճախ կը պատահէր եւ ատոնցմէ ո-
մանք ալ կը համնէին նախարարութեան աստիճանի:

Հայ ժողովրդի, անոր թագաւորներու եւ նախա-
րարներու ծագումներուն հետ ամփոփ ծանօթու-
թիւնները պիտի դիւրացնեն յետագայի մեր փաստե-
րու եւ դէպքերու ըմբռնողութիւնը: Այդ երեք կարե-
ւոր խնդիրներու մէջ ալ կը նկատենք այն բազմա-
տարութիւնը եւ խառնուրդը շատ մը ցեղերու, ո-
րոնք որքան օդտակար եղան մեր դիմացկունութեան,
նոյնքան ալ վնասակար հանդիսացան մեր պետական
ամբողջականութեան համար: Զբաղւելով յաճախա-
կի ներքին կոիւներով եւ դաւերով, պայքարելով գա-

Հերու եւ պաշտօններու համար, անոնք հնարաւորութիւն չտւին մեր ժողովրդին խաղաղ կեանք ունենալու, կազմակերպելու իր բոլոր ուժերը, յաղթանակելու թշնամիներուն եւ Արեւելքի մէջ մեղ վրայ ընկած քաղաքակրթական խոշոր դերը խաղալու:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Հայոց պատմութեան մէջ նախարարութիւնը խոշոր քաղաքական դեր խաղցած է եւ հանդիսացած է անոր պետականութեան գլխաւոր հիմունքներէն մին : Դեռ շատ հին ժամանակներէն այդ հաստատութիւնը գոյութիւն ունեցած է եւ ժամանակի ու պայմաններու տակ փոփոխութեան ենթարկւելով տեւել է մինչեւ մոնղոլական շրջանները : Անոնք առանձին ցեղերու եւ ընտանիքներու գլխաւորներէ էին հին ատենները՝ տանուտէրներ եւ նահապետներ անուններով եւ ապա աստիճանաբար, հայ պետականութեան զարդացման հետ իրենք ալ բարձր աստիճաններու տիրացած են եւ պետական կեանքի զեկավարներէն հանդիսացած : Արշակունեաց ատեն այդ հաստատութիւնն աւելի զարդացած, կանոնաւորւած եւ տարածւած վիճակի մէջ էր : Եւ այդ դուստ հայկական բընոյթ չէր կրեր : Բոլոր հին պետութիւններն ալ — Պարսկական, Ասորեստանի եւ Հայաստանի բնիկ ժո-

դովուրդներու տէր Ուրարտուներն ալ ունէին այդ հաստատութիւնը :

Արշակունեաց Վաղարշակ թագաւորի օրով, ինչպէս Մովսէս Խորենացին իր Երկրորդ Գրքի գլ. Գ. Ե. մէջ կը գրէ. «Վաղարշակ . . . այր քաջ եւ խոհեմ՝ ընդարձակեաց ի վերայ սահմանաց իւրոց . եւ կարգս կենցաղականս, որչափ մարթէր, սահմանեաց աշխարհիս, եւ նախարարութիւննս, եւ նոցին նախարարութեանցն նահապետութիւնն հաստատեաց զարս պիտանիս, որ ի զաւակաց նախնոյն մեր Հայկայ եւ այլոց», հին նախարարութիւնները վերահաստատելով նոր եւ պիտանի մարդիկ հաստատեց : Եւ այս հաստատումն ու կանոնաւորութիւնն հետեւանք էր այն անկարգ եւ խառն վիճակին, որ կը տիրէր նախարարութեանց մէջ եւ որ առաջի Արշակունիները Խորենացու ըսելով, կը դիտէին .

«Ուստի նախարարութիւնքս որ աստ կան. զի ոչ կարդ ինչ լեալ աստ այտնի . . . եւ ոչ գըլ-խաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է եւ ոչ վերջինն, եւ ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն ամենայն եւ վայրենի» :

Այդ անորոշ եւ խառնակ դրութենէն ելնելու համար անհրաժեշտ էր մտցնել խոչոր փոփոխութիւններ, իմանալ նախարարներու թիւը, մտածել անոնց ուազմական եւ երկրամասային ունեցւածքներու մասին եւ ապա կարդաւորել՝ ըստ աստիճաններու եւ դիրքերու : Եւ որպէսզի մենք ալ հնարաւորութիւն ունենանք մանրամասնօրէն ծանօթանալու անոնց հետ, ստիպւած ենք բաժանումներ մտցնել եւ առանձին-առանձին քննութեան առնել :

ա. — Նախարարներու քանակութիւնը եւ դաստիարում,

բ. — Երկրամասային (տէրրիտորեալ) բաժանում,

գ. — Նախարարութեան աւատական հիմունքները,

դ. — Նախարարներու անկումը:

Այս գլուխներու ուսումնասիրութիւններու հետմենք պիտի ներկայացնենք, համառօտ կերպով եւ ընդհանուր դրութեան հետ կազակցութիւն ունենալու պայմանաւ, նախարարներու կատարած դերի եւ ազդեցութեան մասին:

Նախարարներու քանակութիւնը եւ դաստիարումը. — Նախորդ գլխի մէջ մենք մասամբ չօշափել էինք այդ խնդիրը, բայց անհրաժեշտ մանրամասնութիւններ տրած չէինք:

Փաւստոս Բիւզանդացին իր Դպրութիւն Դ. , գըլուխ Բ. -ի մէջ յիշողութիւն կ'ընէ Արշակ թագաւորի բարենորոգումներու մասին եւ կ'ըսէ.

«Եւ նորոգեցաւ զուարթացաւ տէրութիւնն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին որպէս եւ զառաջինն. մեծամեծքն յիւրաքանչիւր գահու, եւ գործակալքն յիւրաքանչիւր չափու: Եւ սկիզբըն գործակալութեանն հազարապետութեանն աշխարհքն խնամակալութեանն, աշխարհաշէն աշխարհատան դեհկանութեան, շինականաշէն ազգն Գնունեաց՝ հազարապետն ամենայն երկրին: Նոյնպէս ստրատելութեան սպարապետութեանն զօրավարութեանն մարտի կոռւելոյ,

գործոյ ըռազմիկ ճակատամուղ նիզակին, իրավառն աղանազգիք աղանագրօշք արծուէնշանք, վարժնականիշք աներկիւղ քաջասիրտք նահատակը քաջանունք, բարենշանս բարեհամբաւ բարեգործք յաջողակք ի գործ պատերազմաց ի բուն ի նախնեացն կարգաց ի Մամիկոնեան աղպին, ի վերայ իշխանութեանն բովանդակ՝ ի վերայ ամենայն զօրաց զօրավարութեանն բազմութեանն Հայոց մեծաց, հանապազ յամենայն ժամ յաղթող ազգին պարգեւեալ յերկնից բարիանուն իրաքաջ ի մեծի նահապետութեան պատերազմի: Եւ այլ յայսմ ազգաց եւ ի խոնարհ՝ որ գործակալս անուն բարձիւք առաջի արքային պատիւ ի գլուխ բազմէին. թող զնահապետս մեծամեծս եւ զտանուտեարս՝ որք գործակալք միայն էին, ինն հարիւր բարձ՝ որ մտանէր ի ժամ տաճարին ուրախութեանն բազմակալացն կարգելոց. թող զոտնկայս գործակալութեանն ըսպասու»:

Այս փոքրիկ մէջբերումէն մենք կ'իմանանք որ 900 հոգի կ'ըլլային «ի ժամ տաճարին ուրախութեանն» եւ որ Փաւստոսը որպիսի ածականներ կը շըռայլէ ատոնցմէ մէկին՝ Մամիկոնեան տոհմի հասցէին:

Երկրորդ թիւը որ կը հասնի մեզի ներսէս կաթուղիկոսի կողմէ նշանակւած բարձերն են «կարգէր ի ժամ ճաշոյն ի սեղան արքային Արշակայ բարձս չորեղիարիւր»:

Ստեփան Օրբէլեանն ալ, 13-րդ դարու պատմագիր, կը շեշտէ որ Գրիգորիսի եւ Տրդատ թագաւորի

օրով ալ գոյութիւն ունէր այդ աստիճանաւորումն ու թիւը — «Գրիգորիս հրամայէ մեծին Տրդատայ կարգել զթագաւորութիւն իւր ըստ սահմանի կայսերացն յունաց եւ տալ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի գահ եւ պատիւ իշխանացն յաջմէ եւ յահեկէ . որ եւ գեղեցկապէս յօրինեալ ի ժամ ճաշոյն նստել քարձս չորեղիարիւր իշխանաց» : Արարական հեղինակ մը Եաղութի , 9-րդ դարու դրող , հայ իշխանութիւններու թիւը 113-ի կը հասցնէ եւ այդ տեղեկութիւնն առաւել եւս հեղինակաւոր կը թւի , որովհետեւ ինքը հեղինակը երկար ժամանակ ապրել է Հայաստանի մէջ եւ քարտուղար եղած է շար մը տիրող թագաւորներու եւ կառավարիչներու :

Ատկէ բացի Պ . Ն . Ադոնցը , որի հետաքրքրական դրքէն կը քաղենք մեր բոլոր տեղեկութիւնները՝ նախարարական կազմի վերաբերեալ , կը յիշատակէ նաեւ ցրւած աղբիւրներ — 450 թւականի ժողովը՝ պատասխանելու Յազկերտ թագաւորի թղթին , անհատներ , որոնք կանչւած են Յազկերտէն , Վասակի կողմնակիցներու , ինչպէս նաեւ Վարդանի հետեւորդներու անունները , որոնք 451-ի կուին նահատակւեցան , 555 թւի ներսէս կաթուղիկոսի օրով տեղի ունեցած համաժողովը , որոնց մէջ գտնւած տարբեր անուններն ի մի գումարելով՝ նախարարներու տան թիւը կը հաշւի 57 : Նախարարական կազմի թըւական ճշտման համար առաջ կը բերենք եւ պատմական փաստաթուղթ մը՝ Գահնամակ անունով , որ հետաքրքրական է իր ձեւի եւ էութեան մէջ :

Գահնամակը երեւան է հանել պ . Ախվէրտեանը եւ յանձնած է պ . Էմինին , որ եւ օգտել է ատկէ եւ

տպագրութեան տւել 1858 թւին, իրր յաւելւածական մաս Խորենացու Պատմութեան վերջը : Ատոր արտատպումը (Փոտոտիպը) դրւած է Ալիշանի Այրարատի 430-րդ էջին վրայ :

Գ. Ա. Հ Ն Ա. Մ Ա. Կ

(Իմ Սա) հակայ խնդիր արարեալ ի դրան արքունի յԱրտաշէսի թագաւորի զոր ի Տիսպոնն խաւեցեալ եթէ ես գումականն զնմա զոր Արտաշտի ի դիւանին տեսի ի քաղոց ամսոյ Ժէ : Եւ Վուամայ արքայից արքայի եւ բարերարի եւ դիր արարի ես Սահակ Կաթուղիկոս թէ որպէս ձեր բարերարութիւնդ հրաման տացէ հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց որպէս յառաջ առ հայոց ազգին, նոյնակս եւ ի ձերում դիւանի շահահամա(ր)ին առնել, որ յայսմ հետէ հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց գահ ի յայտ լինէր : Նոյնակս Ներսէհ հրամանաւ արքայից արքայի եւ ես (Սա) հակ Հայոց Կաթուղիկոս կնքեցաք զգահնեմակին եւ եղաք մատանի զարքայից արքայի եւ զմերս : Եւ է այսպէս արդար եւ ճշմարիտ : (Առաջին իշխան Հայոց եւ Մաղիսազն) :

Ահա եւ նախարարական տներու ցանկը .

1. Սիւնեաց տէր	9. Վահունեաց տէր
2. Ասպէտն	10. Կասպէից տէր
3. Արծրունեաց տէր	11. Անձաւացեաց տէր
4. Մաղլսագունի	12. Ապահունեաց տէր
5. Մամիկոնէից տէր	13. Կամսարականն
6. Շահապն Տոքաց տէր	14. Այդ Ապահունի
7. Մոկաց տէր	15. Վանանդացին
8. Ռէտունեաց տէր	16. Ամատունի տէր

17. Գողքան տէր	44. Ակէացին
18. Գնունեաց տէր	45. Զարէհաւանեանն
19. Այդ Անձաւացի	46. Ընծայեցին
20. Տայոց	47. Մանդակունին
21. Բասենոյ դատաւորն	48. Աղկունին
22. Գնքունեաց տէր	49. Տայգրեանն
23. Վարձաւունին	50. Երմանքունին
24. Գարդմանաց տէր	51. Սպանդունին
25. Սահառունինին	52. Առաւենեանն
26. Գարեղենից տէր	53. Տրունին
27. Արեղենից տէր	54. Մամբերացին
28. Միւնեաց երկրորդն	55. Հաւնունին
29. Արծրունեաց երկրորդն	56. Բժնունին
30. Արծրունեաց երրորդն	57. Գաջըերունին
31. Մամիկոնէից երկրորդն	58. Մեհնունին
32. Ռուսեանն	59. Նախներին
33. Գ—Առցեսեանն	60. Քաղաքապետն
34. Դիմաքսեանն	արքունի
35. Բուխա Դիմաքսեանն	61. Որսապետն արքունի
36. Այդ Արեղեանն	62. Արտաշեսեանն
37. Այդ Դիմաքսեանն	63. Վանանդացին Բ.
38. Պալունին	64. Ցուլն
39. Առաւեղեանն	65. Վիժանու (նի)
40. Աշահմարեանն	66. Ալածու
41. Համբուժեանն	67. Շիրակա Դիմաքսեան
42. Վարսապալիեանն	68. Գագրիկեան
43. Զիւնականն	69. Մարացեան տ(էր)
	70. Վասգրասպու(նին).

Աննուններու այս ցանկին անմիջապէս կցելու
անհրաժեշտ հարկին տակ ենք նաեւ մի այլ վաստա-
թուղթ, որի մասին յիշատակութիւն կ'ընէ 13-րդ
դարու պատմագիր Օրբէլեան: Այդ տեղեկութեան հի
ման վրայ նախարարութիւնը բաժնւած էր չորս գըլ-

խաւոր շրջաններու, առաւելապէս ուազմական տեսակէտով, եւ ունէր իր զինւորական հրամանատարները.

Արեւելեան զօրաշրջան, որ Սիւնեաց իշխանի հըրամանատարութեան տակ էր եւ որ իրեն կ'ենթարկւէին 21 իշխանական տներ՝ իրենց զինւորներով:

Հիւսիսային զօրաշրջան, Գուգարաց Բղեաշխի հրամանատարութեամբ եւ անոր կ'ենթարկւէին 22 իշխաններ՝ իրենց զինւորներով:

Արեւմտեան զօրաշրջան, Կորտուացի իշխանի հըրամանատարութեան տակ եւ 21 իշխաններով եւ

Հարաւային զօրաշրջան, Անգեղտան իշխանի գըրլիստորութեամբ եւ 22 ենթարկեալ իշխաններով:

Առոնցմէ Սիւնեաց խումբն ունէր 21 տուն եւ 21,000 հեծեալ:

Գուգարաց խումբը 22 տուն եւ 18,000 հեծեալ,

Անգեղտուն — 21 տուն եւ 24,000 հեծեալ,

Կորտուաց — 22 տուն եւ 21,000 հեծեալ,

Բնդամէնը 86 տուն եւ 84,000 հեծեալ զինւոր:

Զինւորական ուժի թւական առաւելութիւնն իր նշանակութիւնն ունեցած է ո՛չ միայն պատերազմներու ատեն իրենց բերած մասնակցութեամբ, այլ եւ երկրի խաղաղ ժամանակաշրջանին ու պալատական շրջաններու վրայ ունեցած իրենց ազդեցութեամբ: Զինւորական ուժերու այդ ապակեզրոնացումը, հին ժամանակներուն, բաւականաչափ ազդած է մեր քաղաքական վիճակի վրայ եւ արժէ նախարարներու անունները թւել՝ իրենց ունեցած զինւորական ուժերով:

1. Սիմիկ	19,400	մաքսեան III	
2. Ասպետն	1000	38. Պալունի	300
3. Արժրունի	1000	39. Առաւեղեան	500
4. Մաղսազունի	1000	40. Աշխատարեան	100
5. Մասրկունեան	1000	41. Համրուժեան	100
6. Տուքաց տէր	1000	42. Վարասպակեան	100
7. Մոկաց	1000	43. Զիւնական	300
8. Ռշտունի	1000	44. Ակէայցին	300
9. Վահունի	1000	45. Զարեհաւանեան	300
10. Կասպէից	3000	46. Ընծայեցին	4000
11. Անձաւացի		47. Մանդակունի	300
12. Ապահունի	1000	48. Սղկունի	300
13. Կամսարական	600	49. Տայգրեան	50
14. Ապահունի II		50. Երմանքունի	300
15. Վանանդացի	1000	51. Սպանդունի	300
16. Ամատունի		52. Առաւենեան	300
17. Գողքան տէր	500	53. Տրունի	300
18. Գնունի	500	54. Մամբերացի	100
19. Անձաւացի II	500	55. Հաւնունի	300
20. Տարոց	600	56. Բժնունի	200
21. Բասենոյ դատաւոր	600	57. Քաջքերունի	100
22. Գնքունի	300	58. Մեհունի	100
23. Վարձաւունի	200	59. Նախնիրին, քաղաքա-	
24. Գարդմանայ տէր	1000	պետ	
25. Սահառունի	300	60. Որսապետ	300
26. Գարեգնից	300	62. Արտաշեսեան	300
27. Արեգնից	300	63. Վանանդացի II, Ցուլ	
28. Սիւնի II, Արծրունի II	65.	Վիժանունի	50
Արծրունի III, Մամի- կոնեան II		66. Աքածու	50
32. Ռոփսեան	100	67. Դիմաքսեան — Շիրա- կան	
33. Առցեան	500		
34. Դիմաքսեան	300	68. Գաղրիկեան	50
35. Դիմաքսեան II	300	69. Մարգեան	300
36. Արեղեան II եւ Դի- -		70. Վատգրասպունի	100

Այսքան տեղեկութիւններն ալ բաւական են հայոց նախարարներու թիւ մասին : Տիրելով Հայաստանի որոշ երկրամասերի վրայ, ունենալով իրենց սեփական փոքրիկ պետութիւնն ու զօրաբանակը միշտ ալ անկախ եւ ինքնօրէն եղած են ու յաճախակի ալ դիմագրած արտաքին եւ ներքին թագաւորներու ոտընձգումներուն : Բացի այդ երկու ճակատներէն անոնք իրենց զէնքերն ուղղած են եւ իրար դէմ՝ տիրանալու այս կամ այն պաշտօնին եւ կամ սահմանադըլ-խային վէճերու առթիւ :

Հայ նախարարներու թւական եւ զինւորական կազմութիւնն ուսումնասիրելէ վերջ մենք կրնանք անցնիլ դասաւորման՝ ըստ գահերու եւ բարձերու :

Բոլոր միավետական երկիրներն ու առանձնապէս արեւելքի թագաւորական տներն իրենց պաշտօնեաներու եւ պալատականներու աստիճանաւորումն ունէին : Այսօր ալ՝ եւրոպական պետութիւններու եւ ամենէն ժողովրդական երկիրներու մէջ ալ գոյութիւն ունին այդ տարբերութիւնները եւ պաշտօնեաներու աստիճանական զարգացումը, որ ո՛չ միայն համարել է իրեւ արդարութիւն՝ աւելի կարողութիւն ունեցողներուն աւելի բարձր դիրքեր տալու, այլ եւ հանդիսացած է իրեւ նպատակ, ձգտման կէտը բոլոր մարդկանց համար, որոնք ստիպւած են եղել իրենց տաղանդները զարդացնել եւ ընդունակութիւնները երեւան հանել : Հին եւ ժամանակակից աստիճանաւորումներու մէջ այն տարբերութիւնը եղած է, որ նախկին ժամանակները ընդունակ ծնողներու ըս-

տացած պատիւները, տիտղոսները եւ պաշտօններն անցած են իրենց ժառանգորդներուն, շատ անդամ անընդունակ որդիներուն, իսկ ներկայումս այդ բոլորը սահմանափակւած է տւեալ անհատի կեանքի երկարութեան սահմաններուն մէջ։ Առաջինը եղած է ցեղային, տոհմական, իսկ երկրորդը՝ անհատական։

Մինչեւ այսօր ալ մեր դիւղերուն մէջ մնացած է յարդանքի այդ սովորութիւնը, երբ հարսանիքի կամ ուեւէ խրախնանքի ատեն սեղանի գլուխը կը նստէ ընտանիքի մեծը եւ ապա միւս հիւրերն իրենց արժանիքի համեմատութեամբ տեղեր կամ բարձեր դրաւած են՝ աջ եւ ձախ կողմէն։ Դուան մօտ եւ կամ սեղանի ամենէն վերջին տեղը դրաւած են աննշան անձնաւորութիւններ։

Հայկական իրականութեան մէջ այդ աստիճանաւորումը կոչւել է գահ եւ կամ բարձ։ Փաւստոս Բիւզանդացին իր Դպրութիւն Գ. մ. կ. գլուխ թ. մ. մէջ կը յիշէ թէ «Զայնու ժամանակաւ ապստամբեաց յար քայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա մեծ իշխանն Աղկընեաց, որ անուանեալ կոչէր Բղեաշին, որ եր մի ի չորից, գահերից բարձերէց տանարին արքունի»։

Գահերու այդ սովորութիւնը գոյութիւն ունէր նաեւ արքաներու եւ թաղաւորներու համար։ Եթէ Պարսից արքան հրաւիրէր Հայոց թաղաւորին եւ շատ բարեկամական ըլլար միատեղ մէկ գահի վրայ կը նստէին՝ իրեւ հաւասարներ, եթէ ոչ իր ունեցած յարդանքի աստիճանի համապատասխան ալ գահ կը յատկացնէր։ Փաւստոսի մէջ ասոր համար ալ յիշատակութիւն կայ Դպրութիւն Դ. մ. կ. գլ. թ. մ. մէջ—

«Յայնմ ժամանակի կոչէր առ ինքն Շապուհ արքայն Պարսից զթագաւորն Հայոց զԱրշակ . . . եւ իբրեւ զեղբայր որպէս զորդի գրգեալ եղեւ ի նմանէ . . . եւ ի միասին ի միում տախտի գահուն ի ժամ ուրախութեանն բազմէին, զմիագոյն զմիանշան զհամահանդերձ զարդու: Եւ զմիօրինակ զթագն օր ըստ օրէ ինքեան եւ նմա թագաւորն Պարսից զարդ պատրաստէր. զոյդ երկոքին ի միասին որպէս զեղբարս հարազատս անբաժինս յղիացեալք էին ի միում ուրախութեան, եւ յանպատում ուրախութեան ուրախ լինէին»:

Մի այլ ատեն, երբ այդ երկու թագաւորութիւններու նոյն ներկայացուցիչներու՝ Շապուհի եւ Արշակի յարաբերութիւնները լարւած էին, այլ եւս ճաշի ատեն միեւնոյն գահի վրայ չէին բազմած այլ «այն օր նախ զտող բազմականացն թագաւորացն, որ անդ էին, զամենացունց կարգեցին, հուսկ յետոյ զկնի ամեննեցունց ի ներքոյ բոլորին զԱրշակայ բազմականն առնէին»:

Հայ նախարարներու մէջ ալ գահերու համար բազմաթիւ կուիւներ եւ դաւեր եղած են: Աւելի ցած գահի վրայ նստեցնելը պատիժ եղած է նախարարներու համար եւ ամենէն մեծ անպատութիւնը:

Հետաքրքրական եւ յոյժ կարեւոր զէպք կը պատմւի Պարսից արքայ Շապուհի ժամանակներէն: Անդամ մը նա ճաշի կը հրաւիրէ իր բոլոր հպատակ ազդութիւններու մեծամեծներուն, նշանաւոր ցեղերու ներկայացուցիչներուն՝ ստուգելու համար թէ ո՞ր ազգութիւններն ու լեզուներն ունին «բարձի եւ պատէի» իրաւունք, որոնց եւ պիտի մեծարէր «բա-

ժակաւ եւ ուռով առաջի իւր» : Կարգը հայերուն գալով Շապուհն ըսաւ կամ դուք պիտի ցոյց տաք ինձ փաստաթուղթ մը , որի հիման վրայ ձեր տները աստիճան եւ պատիւ ունին եւ կամ թէ չէ ձեր բոլոր իշխանութիւնը , հողը , ջուրը եւ ունեցւածքը պիտի բաժնեմ պարսիկ աղնւականներու միջեւ : Մեծ Հայքի մեծամեծները խորհրդակցելով Շապուհին կը ներկայացնեն Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնը , որի հիման վրայ Սիւնեաց իշխան Անդոքին կ'ընկնի 14-րդ բարձը : Անդոք իշխաննը կը վիրաւորւի եւ կը հրաժարի ճաշէն : Շապուհը ուշադրութիւն չի դարձներ : Քիչ յետոյ միայն , Անդոքի որդի Բարիկը կուի մէջ քաջութիւններ կը կատարէ եւ կը վերստանայ իր ցեղի նախկին պատիւն ու բարձը՝ Բագրատունիներու եւ Մամիկոնեաններուն հաւասար :

Կազմակերպւած եւ ուժեղ պետական ժամանակաշրջաններուն այդ խնդիրը գոյութիւն ունէր , բայց այնքան ալ սուր կերպարանք չէր ստանար : Նախարարներու գահազրկութեան քէնը , թագաւորներու ատեն սկսւած , զարգացել է եւ պայթել այն ժամանակ , երբ մեր երկիրը ըրջապատւած է եղել դրսի թըշ նամիներով եւ պէտք էր վճռւէր՝ որո՞ւ կողմն անցնել : Արշակունիներու տիրապետութեան թուլացման եւ ապա անկման ատեն այդ ներքին գահակոխւները յաճախակի երեւան եկած են եւ մեծապէս վնասած մեր քաղաքական ամբողջութեան . . . Պարսիկ արքաներն ու կառավարիչներն ալ , քաջ տեղեակ ըլլով հայ նախարարներու այդ գերազգայականութեան՝ գահերու հանդէպ , օգտագործ են եւ իրենց համամիտ հայ իշխաններուն աւելի բարձր դիրքեր ըլ-

նորհելով կապեր են իրենց հետ, իսկ միւսներուն՝ վարկաբեկել եւ նւաստացրել :

Գահերու եւ բարձերու խնդիրն այնքան կարեւոր նշանակութիւն ունեցած է հայ նախարարներու համար, որ նոյնիսկ գահազուրկներու համար հայ կաթուղիկոսներն յատուկ միջամտութիւն յարուցել են եւ կամ անձնամբ այցելութիւն տւել Պարսից դուռը՝ այդ նպատակի համար :

Պատմենք հետաքրքրական դէպք մը — Երբ Խոսրով հայոց թագաւորը Պարսիկներու կողմէն ձերբակալեցաւ եւ Պարսկաստան տարւեցաւ, Գաղաւոնը՝ կամսարականներու հզօր իշխանը եւ Ամատունի իշխանը 700 զինւած հայերով յարձակւեցան ազատելու իրենց թագաւորին, բայց անյաջողութեան հանդիպեցան : Այդ պատճառով ալ իրենց ամբողջ ունեցւածքը գրաւուեցաւ եւ այդ իշխաններն ալ իրենց գահերէն զրկւեցան : Յետոյ, երբ Պարսից գահի վրայ Արտաշիրը նստած էր, Սահակ կաթուղիկոսը անձամբ այցելութեան կ'երթայ եւ ուրիշ խնդիրքներու հետ միասին կը բարեխօսէ նաեւ կամսարականներու եւ Ամատունի նախարարական տներուն համար —

«Վասն որոյ մազթեաց գթալ, իբրեւ յաստուածային հրամանէ՝ ոչ բառնալ որդւոց զյանցանս հարց՝ մանաւանդ եւ հարքն որք մեղանն, նոքին սակս այնը եւ մեռան : Որոց մնացելոցն պարզեւեալ զկեալըն, հրամայեաց զտունս երկաքանչիւրոցն զկալեալսըն յարքունիս՝ դարձուցանել ի նոսա . բայց միայն ի գահ հայրենի ոչ հաստատել, այլ ի խոնարհ քան զբազումս մատուցեալ նախարարս, ի կարգ կրտսերագունից պատրաստել» :

Այս է գահերու եւ բարձերու պատմութիւնը, որ հայ նախարարութեան համար աւագագոյն նշանակութիւն ունեցող յատկանիշներէն եւ երեւոյթներէն մինն էր :

Երկրամասային (Տերիտորիալ) բաժանում .— Հայ նախարարներու հողերը որոշել բարդ եւ դժւարին հարց է : Այդ դժւարութիւնները հետեւեալներն են — նախկին անունները, որոնց կը հանդիպինք հայ պատմագիրներու գրութեանց մէջ, եւ ներկայի աշխարհագրական անուններն իրար չեն համապատասխաներ : Նախարարներու ունեցւածքներն ալ փոփոխութեան ենթարկւած են՝ տեղափոխութեամբ եւ կամ բռնի գրաւումով : Բոլոր նախարարներու մասին ալ տեղեկութիւններ չը կան եւ միայն առաջնակարգ անուններն են տեղ գրաւել մեր պատմութեան մէջ եւ վերջապէս հաստատուն աղբիւր, փաստաթուղթ մը գոյութիւն չունի, որ վաւերական ըլլայ եւ յատուկ այդ նիւթին նւիրւած : Այս ընդհանուր դիտողութիւններէն վերջ շեշտել պիտի նաեւ այն հանգամանքը, որ երբ Արշակունեաց թագաւորութիւնը վերջացաւ եւ Հայաստանը երկու մասի բաժնւեց՝ Արեւմըտեան-Հռովմէական եւ Արեւելեան-Պարսկական, միայն վերջինիս մէջ նախարարութիւնը իր կալւածատիրական եւ ազնւապետական հաստատութիւն իր գոյութիւնը շարունակել է : Այդ պատճառով ալ մեր ուսումնասիրութիւնները պիտի սահմանափակենք Պարսկական Հայաստանով եւ միայն հոն բնակութիւն հաստատած նախարարներու երկրամասերով :

Արեւելեան Հայաստանն ալ երեք գլխաւոր մասի կարելի է բաժնել — Այրարատ, Տարուքերան եւ

Վասպուրական՝ իրենց ստորաբաժիններով :

Այրարատն իր մէջ 16 գաւառներ ունէր — Բասեան, Աբէլեան, Գարեղեան, Հաւունի, Արշակունի, Բագրեւանդ, Ծաղկունի, Վանանդ, Շիրակ, Արագածոտն, Նիկ, Կող-Հովիտ, Ոստան, Ուրբաձոր, Արածեւ Շարուր : Հին Այրարատը բաւական ընդարձակ տարածութիւն է եղել եւ ներկայ հասկացողութեամբ չպիտի առնել : Այդ շրջանի տիրող աները եղած են — Արշակունիք (թագաւորական տուն), Բագրատունի Կամսարական, Դիմաքսեան, Գնթունի, Ամատունի, Գնունի, Սահառնունի, Աբէլեան, Հաւունի, Արավէլեան եւ ուրիշներ :

1. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ տիրած են եւ իբր սեփականութիւն ունեցած են հետեւեալ գաւառները —

Արագածոտն — Արագած լերան փէշերը եւ հովիտը,

Նիգ — Ներկայ Արարանը, Քասախ գետի ակունքները,

Վարաժնունի — Հրազեան — Զանդի գետի ափերը, ներկայի Դարաշիչագը,

Մազագ — Այժմւայ Գառնի պազարը, Դվին —

Ուրց եւ Արաց — Վէդի գետի ափերը,

Շարուր —

Զակար —

Մասեացոտն —

Այս վերջի երկուսը ներկայի Խուլպն է :

— Ե՞ր — յոգյուիտմղ ւգ յոգնկիումղ — Ա ւ յ օ՛

։ Ամգդոկոցմ՛ վժզոյի ոսյուսշ հ քոնդ մզոցմ՛ զոգթուսազեսոմվտ նզսմց ։ ՎՂՎՍՂՄՌՆՈՌ ։ 6

։ (կոտ վք առնումղ) յումոտու Խալոցզդու մզոցմ՛ վտումտմղ ոզ քումնուսվի տեստ յգ (Շհցմղ) Ճհց վտվիսվկ ոզ հմեսուկ մմգդկոցորտք զմկովոց ։ ՎՂՎՍՂԿ ։ 8

։ Շրկթումտոքմոի մմկ դրամզզրկթուքմսետցտմ նզմկ ։ Այտկաց ոզ քոն առտու Խամօ վկոտսկ Խամոսպ ։ ՎՂՎՍՏՈՋՈՌ ։ Լ

։ Շհմզզքուլուկ շամզզզրսկումղ նմո ոզ քոնետու Շհմօզուրոց յգ հ զումումղ վրոկմզզ մս դյու առտուն եվկ ոզ քոմկտ ժզսող ։ ՎՂՎՍՂԿ ։ 9

։ Ամգդոկոցմ՛ վյուեետկ Իտկմզզ մզ արկթուքումտտ քուցտն րգցվր վմսչուսվոոմզ յգ վզզու քոմկտ յգ ոզ քոնեզ մզզտ զոկուզումկ կիմմսոփ ։ ՎՈՎՆԿՄՌ ՎԳ ՎՂՎՍՂԿ ։ Զ

։ Ասոց հհց վկոմկ ։ ՎՈՎՈԺՈՈՈՎԵ ։ Դ

։ Ատգն զոգմուսվղ հզլզկ հկմոս ։ Ասոց զվմոովորվ վկոմկ ։ Լու ցիւլղ Լուրոց վտվի Ճհց վմս ։ Ամսպովոոմզ յգ Ակոմվկ ոզ քոնզցու ։ ՎՈԿՈՋՈՈՈՈԿ ։ Է

։ Անցոյունի յգող ոհոնզզ ։ (Ատ հետմոց վրոկմզզ) Խամմզմ ժզօմտց Յակ զոգտմր յգմղ ։ Ամգիւն յգ Ճհց վտոտոոմշ զոգթոգմղ ։ Ան ցուգմետ ոզ քոնզցու ։ ՖՎՂՎՍՏՈՋԿ ։ Զ

բել են Այրարատի մէջ—բայց յայտնէ չէ թէ ո՞ր շըր-ջանները :

ՏԱՐՈՒԲԵՐԱՆ.—որ իր մէջ կը պարունակէ 16 դաւառ — Խոյթ, Ասպակունի, Տարօն, Արշմունիա, Մարդալիա, Տամնաւոր, Տաւարածատապ, Դալար, Խարք, Վաժնունի, Բզնունի, Երէվար, Ալիովիտ, Անահունի, Կոր եւ Խոռիսորունի : Այդ շրջանի տիրապետող իշխանները եղած են — Մամիկոնեան տուն, Վահունի, Սլկունի, Պալունի, Մանդակունի, Ասպակունի, Մանաւազեան, Անահունի, Բզնունի, եւ Խոռիսորունի : Այդ շրջանի տիրապետողներու սահմանները որոշելն ալ բաւական դժւար է եւ միայն ընդհանուր ծանօթութիւն է որ պիտի տանք —

1. ՄԱՄԻԿՈՒՆԵԱՆ, որ նախնական շրջանին տիրապատել են Տայք կոչւած շրջանին, ուր եւ կը դըտնըւէր իրենց բերդաքաղաք էրախանին եւ ապա տեղափոխւած են ու տէր եղած Տարօնին, մօտաւորապէս Դ.րդ դարու սկիզբները :

2. ՎԱՀՈՒՆԻ. — Աշտիշատը եւ իր շրջանները :

3. ՍԼԿՈՒՆԻ.՝ Եփրատի եղերքի վրայ գտնւած Ողական բերդը եւ մօտակայ շրջանները :

4. ՊԱԼՈՒՆԻ. — Տարօնի արեւմտեան մասերը :

5. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՔ. Եհ ԱՐՇԱՄՈՒՆԻՔ. — Տիրած են ներկայ Բինդեօլը եւ իր շրջապատի տարածութիւնները :

6. ԱԱՊԱԿՈՒՆԻ, որ կը տիրէր Սասունի մէկ մա-

։ վդրստորցն ոգ վդրստույ ։ մմզդնդրսն
-զո վկիվդստուք ոգ վկիվնտուք ։ իսնուից ուկմդ նոզմել ։ մմ
-դպվդրսմնցմն ոզ քունդ մմզդնստուումկտ մարտովին վզ
-ուցմն նմն ։ նուսք ։ զուիումզոց ։ մաշ-մսշաքզմն ։ կու
-են օզյ ։ հմն ։ եսումն ։ զուստունմտն ։ վդրսնդուրմզ
։ վդրստուումց ։ զուցմն նուզնուրգչզմն ։ զուշ-մսզն ։ վզ
-րազրց ։ վդրստուք ։ զուլզմն ։ ավիսչ-ուկչմն ։ վդրսն
-ույ ։ եսուց ։ վդրստույ ։ ոզ զմզդստուուք ։ մմզիսմ
վտգն տէյրմտն ոգ մմզտօց վհչցմն ։ ավիսչ-կունկչմն ։
։ մմզզտկուցմն վչլ ։ եսուց ոգ ցոտույ ։ մոտք զոգլցո
-զմու-րումուշ վչլ հզսմ մկ ցվցրտուլյ ։ ցհյ ցրսմզո
-տք զմիւուումուշ ոգ զոգլցուզմու ։ զմիւուվուվի վչլ իտզ
-ուի ոզ քուգումուտ մզստն ։ լզնամս ոհեսումուտոց հ
վլզմուկ ովովից մոհկ հզլ ոզմուրուշ հյմզսմս ։ սուրեն
օց մհկուցտամեն մկ ցհյ մկ մս ։ զնկույկսեմունի

։ հ ցիմյ
-ոււսպ վմտկմզո մս ։ մսուրուն զիշ քունսկ մսկ ։ մմ
-զզտկուցմն վչլ կունեու ։ վզվսյսպսպ ։ օլ

։ մհ վզ
-տմուն իսնու զհմօզուրուշ մս ։ մմտնումք յումտվեն մհրմզ
-տմն մկ մրս ։ մմզզմնցեկ վտգն շու-սօց ։ ժտրսրուզմ
-ու վիոհն զհզուցմն նուզդրսաշուզմն ։ վզվսյնօն ։ 6

։ իսմզզտկուցմն մկ ։ հ զմոո զոկով վմտկմզո
մս ։ մտամստո զումզլ կուումն ։ վզվսյնօն ։ 8

։ մտմզկ
-ետզտն իտկմզո ։ յմուկ ։ շոգնուպունու ։ 7

։ ցհյ
-ամզդսգլ նսնդուլ մհրուտն մկ մս ։ քունսկ մրսպ ։ զվո

• Բամի

վագն վկոցմղ — Ճիք վկոմաչ Իտմրուն — զորդը

• իսեսմբա զոկիզ զորոզսաք

• (մաչ վեգմոքզ) ովորվչ դիմումիշոյ — մստակ

• իսմդորի վոսհնոաք • Ո ՚ հ զուհու — ետսմղ

• հ վագն

զսնը մք վզոմ զհուհու — մս ՚ նզվմզ-նզվնզ-զվչ

։ Ամ

—զզցրազտ մազ ՚ զվչ իսլզվի զմովը ժզոզտկուտմ մկ
ժզզը ՚ մմզզցրազտ շամզզմոմոյտոզ զտպոտտակոտքոչ
կոտ վժսզչ իսլոզզցրած ։ մք ոոր զհզտտոմոչտկ
—ոմտի Իտկմզզ ՚ զտոզ մհուտն մկ Ճիք վզոցմն ոմղ

։ մոոր կհյ վվմկմզչ Իտկմզչ ։ ՎՂՎՄՂԿ ։ 9

։ Շտմոչ զհզոցմն վկոմենղ ։ ՎՂՎՄՔՅ ։ Զ

։ մսջ-հսմոչ վրեզզոց մկ իսոցազ

—ո մրսզոչնզմ մս ՚ մցրվթուքոմտտ վոոր վրզմզի վտ
—զն մտնսպ ։ ՎՂՎՄԵՂՈՎԵՎ ՚ ՎՂՎՄՏԵԽԵՍ ։ 7

։ ժզտի Բոկեսչ ՚ զ մտիօն
—ցոկ ՚ զտոզ ոհենզզվ ՚ մմզզոցմն վկոստմսզ Ճիք զում
—զոոր վրզմզի վագն զտտովսչ զվհ քտտտտոչ զրվթ
—ոսկոզմ ժզսող ։ ՎՑՌՎԳՑՎղ ՚ ՎՂՎՄՂՔՅ ։ 8

։ (վմի

—մզչ) յոմզմմղ ՚ Նկցմղ ՚ հոոս ՚ յոտու — մոոր զտո
—լդրմո-Շտմոչ վիսզ Իտզտի ։ ՎՂՎՄՏԵՍ ։ 7

։ մմզզցրվթ

—ոսքոմտտ Իտկոցմն (տլոկ-շոյ) վտմզկորունղ ՚ զ
վկոմենղ ՚ մմզոոր զտգլզրմո-Շտմոչ ՚ զ զտգտրոյմ
—ո-ովորվչ վզտկոմեսկոունի ։ ՎՂՎՄԵՂՈՎԵՎ ։ 1

Խիրական — Խոյի շրջանները .

Մարանդ — Ատրպատականի մէջ :

Վերջացնելով հայ նախարարներու եւ գլխաւորապէս երեք շրջաններու մէջ գտնւած կալւածներու յիշատակութիւնը , մենք կրնանք ըսել որ անոնք արնտեսական-հողային մեծութիւններ եղած են եւ իրենց տիրապետութիւններու շրջանակին մէջ ինքնիշխան : Այս տեղեկութիւնները ցոյց կուտան որ նախարարութիւնները ո՛չ միայն ցեղային եւ զինւորական է-ութիւններէն էին , այլ եւ կալւածատիրական-աւատապետական , որոնց մասին աւելի մանրամասն կը խօսինք յետոյ :

Աւելի պարզ եւ հասկնալի դարձնելու համար նըպատակայարմար դատեցինք տալ տիրապետութիւններու ընդհանուր քարտէզ մը՝ հին եւ նոր անուններով :

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱԻԱՏԱՊԵՏԱԿԱՆ

ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

Այս հարցը բաւականաչափ ընդարձակ է եւ կարեւոր , բայց չուսումնասիրւած : Մեր երկրի պետական , հասարակական , քաղաքացիական եւ տնտեսական կազմութիւններու մասին շատ քիչ մասնագիտական ուսումնասիրութիւններ կան : Հայ նախարարներու ծագման , քանակութեան , դասաւորման եւ երկրամասային բաժանումէն վերջ շատ դիւրին է ըմբռնել անոր աւատապետական հիմունքները :

Ի՞նչ է աւատապետութիւնը .— Այդ պետական-հասարակական կազմակերպութեան ձեւ մըն է , որ

գլխաւորապէս եւ յատկապէս տարածւած էր Եւրոպայի ժողովուրդներուն մէջ, միջին դարերում։ Հոտ դուք դործ ունիք մեծ եւ ընդհանուր տիրոջ հետ՝ թագաւորի եւ ապա անոր շրջապատող ցեղային եւ պաշտօնեաներու ներկայացուցիչներու շարան մը, որ կը պահէր իր ձեռքին մէջ բոլոր կալւածները, զինւորական ուժը եւ քաղաքական կեանքը։ Գլխաւոր իշխանէն վերջ կուգան երկրորդական իշխաններ՝ իրենց հողերով եւ անոնց բնակչութեան վրայ տիրելով, իրենց դատարան-օրէնքներով, իրենց պաշտօնեայդործակալներով, իրենց շրջապատող աւելի երկրորդական իշխաններով, իրենց սովորութիւններով եւ շահերով — կարծ՝ քագաւորութիւններ քագաւորութեան մը մէջ։ Այդ հասարակակարգի յատկանշական կողմն այն է որ ա) կը տիրապետեն հողային-կալւածական մեծութիւններու, բ) իրենց այդ իրաւունքները ժառանգաբար կ'անցնին յաջորդ սերունդներուն եւ, մեծաւ մասամբ, անդրանիկ որդուն, գ) ունին իրենց իշխանութեան եւ տիրապետութեան սահմանները, որոնց մէջ ինքնօրէն են եւ դ) մեծէն մինչեւ պղտիկ եւ ընդհակառակը իրար հետ կապւած են փոխադարձ իրաւասութիւններով եւ շահերով՝ ընդդեմ ռամիկ եւ աշխատաւոր ժողովրդի։ Այս է մօտաւոր պատկերացումը։ Այժմ անցնենք հայ նախարարներու աւատապետական տիրապետութեան եւ նախ քննելով կազմութիւնը, անցնենք իրաւասութեան։

Հայ նախարարներու աւատապետական կազմութիւնը։ — Դեռ հին ատենները հայ ժողովուրդը, մեր իսկ պատմիչներու տւեալներու հիման վրայ, երկու

խաւոր մասի կը բաժնւէր՝ հասարակականօրէն — զնուական եւ ոամիկ : Ազնւական դասին պատկանող սրդկանց հետեւեալ անունները կուտային՝ տէր, սպետ, մաղիսազ, մամակ եւ ատոնց որդիներուն՝ մանուկ, սեպուհ : Քանի մը բառեր, որոնք ցեղանակութիւն կուտան գործածութեան ատեն՝ ազգ, ոհմ, ազն, զարմ եւ ապա տուն, յատուկ էին ազնը-սկան ցեղի համար :

Ատոր հակառակ հասարակ ժողովուրդը, որ ի-սւազրկւած էր եւ միշտ ալ երկրի նեղութիւնները ոող, իրեն որոշող յատուկ բառեր ունէր՝ գեղջուկ, մնական, ուամիկ, գոեհիկ, մշակ, եւայլն :

Ազնւական ցեղը գլխաւոապէս մօտ էր պալատա-ան շրջաններուն, եւ կը մասնակցէր այնտեղի խոր-որդակցութիւններուն, կը ստանձնէր կարեւոր պաշ-օնները եւ կը հանդիսանար պետական-քաղաքա-ան կեանքի ղեկավար : Այդ սովորութիւնը եւ կամ ազմութեան ձեւը մեզի անցած է Արշակունիներու իջոցով Պարսկաստանէն, որոնք իրենց հերթին աղ-ըլւած են եղել ասորական-բարելոնական հասարա-ական կազմակերպական ձեւերէն :

Արշակունիներու նախնիքներն ունէին երկու տե-ակ հողատիրական մեծութիւններ՝ սատրապութիւն ցեղային-տոհմական : Սատրապները պալատական զաններու ամենէն ազգեցիկ անձնաւորութիւններն էին՝ թագաւորի եւ կամ թագուհու ազգականներ եւ եծամեծներ, որոնք մշտապէս հողային տիրապե-ութիւն կ'ունենային նոր եւ նւաճւած երկիրներու էջ՝ նշանակւելով իրեւ կառավարիչներ եւ սեփա-անատէրներ : Նախնի Պարթեւներու մէջ, բիզան-

դական հեղինակներու տւած տեղեկութեանց համաձայն, եօր ազնւական ցեղեր կը վարէին ամենէն կարեւոր պաշտօնները — թագաւորական, հրամանատար, քաղաքացիական կառավարութիւն, դատակահիմնարկութիւն, ոստիկանապետ, հարկահաւաքզէնքերու եւ զինւորական հագուստներու կառավարիչ:

Արշակունի թագաւորներու օրով ալ գոյութիւնէր այդ երկու տեսակի իրաւատիրութիւնը՝ տոհմական եւ ծառայութեամբ ձեռք բերւած եւ կը կոչւէր իշխանութիւն եւ գործակալութիւն:

Իշխանութիւն — տոհմային — ժառանգակալաւածատիրութիւն եւ իրաւատէր, դեռ շատ հիժամանակներէն գոյութիւն ունէր եւ իր մէջ կ'արտացոլացնէր հին ցեղերու եւ ցեղապետներու, տոհմապետներու մնացորդները: Պաշտօնեաներու կազմութեան եւ իրաւասութեան խնդիրն է որ Արշակունիներու յատուկ ուշադրութիւնը գրաւել է: Երկուարտայայտութիւն (տէրմին) կը գրաւէ ուսումնասէրներու ուշադրութիւնը — սպարապետ եւ հազարապետ: Առաջինի նշանակութիւնը զուտ զինւորական է եւ բոլոր զօրքերու հրամանատարի միտքն ունի, իսկ երկրորդը, ըստ պ. Ն. Աղոնցի, գլխաւորապէս նշանակւած է եղել գիւղերու եւ կամ գիւղացիներու վրայ՝ հարկեր հաւաքելու եւ կամ կանոնաւորելու: Փաւստոսն այդ բառը գործ կ'ածէ նաեւ իբրեւ «աշխարհատես խնամակալութիւն» եւ կը տարածւի իր իշխանութիւնը «դեհկանութեան» երկրագործ գիւղացիութեան վրայ:

ող զժմոց ։ զոժութեալ ողող ոչ ի՞նչ զի ։ մզկոյտով ։ նվազրնոեկ
ու նոգութեալ ող զոտ նգեղը ։ նոմունուած մզով ։ ու-
-մը ։ ոզ ժզստով ։ զումզոյուանուած նմո ոզ գոնուուու-
-մո նո մբով թամն նմո նոզմի ող միսմ զումզոյուու-
-շուո շամզոյուվթաստու զուումուշ զվահուու մի ժզսմ
։ մզյյուալնվ զունուայուու ող զվիուի ումուն հիսով

։ իսդրազու պիուզնյ յուկ պիուզնյ

զմով ։ վմարունութեալ մտուուտչայուու մմվ զմենուու ։ զմժ-
-մզուամմո նամուշ զունզուկմով զզ մմզ ։ նոզոկո զհմզմ
-ո վզգը զումնեվ ։ ող նսմվա նոմի շամզնզմ զուուու-
-չ զվա մզզմունութեալ կվմմսփի ժզսով ։ զվահուու մի նզո
կուստու ։ իսլուն մչմու հրենուու ող զումզու զուկու
-ումուուու մզց զվիչ մտուուու ժզսով ։ զկը զուրմաւու
-ուցիուու վրաու ող վչմու զվահուու մի նզո մսուո
-ատու ող մչմու վլզրո զհմզզոյով ։ մաւս զզտո շամ
-զզիսնսք ։ նմո ող շամզուց զուկուումմու
մմզզնսնզու մոսնուու նմը ։ մդրազու ալնպնյ
ողող հ վզուում զուուուամնուու զվչուուուով

։ ողմարշանութեալ րոմզի վ զունուաչուու

վզմմմզու ։ ող տպեսումզնզու վզուամմո ։ մմզզնսմբո
-ողող ոչ ի՞նչ զի ։ նզուուու մմզզուվթասուուու զուկու
-ուուութեալ մոզումու մի մզուուու մսզով ։ ողմարշանութեալ
մմու զմսքմու տոսմ մհչսի նոզուուու մս ։ տպեսումուր»
իսմզստո վոստուու մս ող վրեսու մի տպչ զմմվու
զցց տու մս ։ տպչ զուուուամնուու տպեսումուր ողող
նոզուուուու հ զուկումմմուու վուուուկուուու

։ յուգմաւաստուն վզցը

յովմաւալուու մհչսի մի մոստուու մցովթաս
-ուուու վոստու կուուու նկուուու ։ մոյուշ ուլզուուու մզու
-ավչի մունմու վլզրո զվոուն զուկուումի ։ զուուուասուու
-ումուու մհչսի մի մցուվմաւալնվ յուկուուու

Ծոփաց նախարարներ :

Այդ բոլոր ազնւական ցեղերն ու պաշտօնեաներն ալ միեւնոյն հաւասար աստիճանի վրայ կանդնած չեն : Անոնցմէ ոմանք «մեծամեծ աւագանի» են, իսկ ուրիշներն ալ կրտսեր : Մեծամեծ ազնւականներն են — Սիւնեաց տուն, Մամիկոնեան, Ծոփաց, Տայք, Բագրատունի, Մարդպետ, Արծրունի, Մոկք, Խոռիորունի եւ Կամսարականներ — իսկ միւսները երկրորդական ցեղեր եւ իշխանութիւններ են :

Հայ ազնւապետութեան մէջն ալ, ինչպէս միջնադարեան աւատապետական շրջաններուն, երեք ճանապարհով հողի տիրացած են — իրրեւ հայրենիք, պարգեւականի եւ քակագինիք : Առաջիններն անոնք են որ ունին հայրական ժառանդութիւն եւ անոր ալ կը տիրանան . երկրորդը՝ որ իրենց չնորհքի, պաշտօնի եւ կամ քաջագործութիւններու համար իրրեւ պարզեւ կ'ստանան եւ երրորդը որ շատ քիչ տարածւած է, գնումի ձեւն է :

Հայ նախարարներու աւատապետական իրաւասութիւնները . — Նախարարական տները, ինչպէս ըսինք, տէր էին հողային որոշ տարածութեան եւ միաժամանակ անոր վրայ բնակող բնակչութեան : Ամէն նախարար ունէր իր «տունը, աշխարհը, գաւառը», որի վրայ իրենք կը տիրապետէին եւ որ լիակատար իրաւունք ունէին կարգադրելու եւ կառավարելու . գաւառներու մէջ որոշ կեղրոնավայրեր կը գտնէին, Ոստան կը կոչէր եւ նախարարանիստ վայրն էր : Իրենց ամբողջ ունեցածը, ինչպէս նաեւ իրաւասութիւնները կ'անցնէին անդրանիկ որդիներուն՝ իրրեւ ժառանդութիւն :

Նախարարութեան սահմաններուն մէջ գտնւած սովորութիւններն ու բարքերը, ինչպէս նաեւ հրահանգները (օրէնսդրական գործառնութիւն) կեդրոնացած էին տանուտէրի եւ կամ տոհմապետի անձնաւորութեան մէջ։ Ասոնք կը հանդիսանային նաեւ իրեւ դատաւորներ՝ իրենց շրջանին վերաբերեալ գործերուն համար։

Ամէն տանուտէր իր կնիքն ունէր, ինչպէս նաեւ ամէն իշխանական տուն իր դրօշակը։

Յատկանշական է նաեւ որ, ինչպէս եւրոպական աւատապետները, մեր նախարարներն ալ ունեցած են իրենց ամրոցները, դդեակները։

Այսպիսով հայ նախարարներ — տանուտէրներ — տոհմապետները — ցեղային ճանապարհով թէ այլ ստացած իրենց հողերու լիսկատար տէրն էին, անոր վրայ բնակւող բնակչութեան իրաւատէրը, հարկ որոշող եւ հաւաքողը, դատաւորը, օրէնսդիրը եւ ամէն ինչ։ Փոքրիկ թագաւորներ էին — իրենց սահմաններուն մէջ։ Եւ այդ աւելի կատարեալ ընելու համար ունէին եւ իրենց զինուրական ուժը։

Ասոնք բոլորն ալ, սակայն, իրաւական կապակցութեան եւ ենթարկման մէջ էին հայոց թագաւորներէն։ Թագաւորը գլխաւոր նախարարն էր, կեդրոնական իրաւասու իշխանաւորը, իսկ միւսներն անկէ բղիսեալ մեծութիւններ։ Այդ իշխանները, նախարարները եւ տանուտէրները թագաւորի ծառաներն էին եւ թագաւորը անոնց տէրը։ Փաւստոս Բիւզանդացիի պատմութեան մէջ շատ կը գտնենք այդ արտայայտութիւններէն «ապստամբեաց յարքայէն մի ի ծառայից նորա մեծ իշխան աղձնեաց», զբարեկիր ըդ-

Դակունմղ թժցիշ զմս ‘ագչ զողթիստգիուղը զմո
ժզտարցյան զուհամրգ շամոն նմ-ցլ ժդյր հըլդ
եմու ・・・ Զից դրսմզատակո նավդոցմզկ է ժահի
լզամս մմեվիո մսզո մս ոգ զմիտիսմրգ զմույր մէ
իրատո՞ ‘բհտովո զտկտառուր մհրշակ թի մմս ոգ
մհցուս դրվթամին ջուսուր մուն թյ վդութ հկոտ մս
‘մրգչ զմո զտկտամիտակ մս է քտուրանդյ»

• 171

Նոր Նմո Նսմզմոմզի ։ Այ մստի դհսոց քողոսոտմուն
Ճհց զվիհց դամզտովզ վզտմուրց վելմտփ ։ զիթ 1681
վզսմմվկ ։ Խ ժողմզմ մի Ճուստ յրտիսիրութ դիվթում
-սրութմզի մմկ ւզ ։ Ճհց վզտառմուշ զիշ մուվթումսն
վմզեմոկ զոկտագետառութ դուտրակ ենսն լու դմզզ
-դիվթուսիզնզտ մսում լուզմզմոմզի վմնոյ որը

• ղվմսոնեաթիւ Եղբ

Ղեղզ կմւսնեցան զշամգղնարկ մտքից? զվիժյուկ
մկ յուի ոգ զվիժնակ մսունեցու շալդիմութից վրտուն
մհցուս զավթասուտումկ ոգ մհ մատուտն զդտու շամ
-զցի քոնեղ ողի: Եղուկնմոյ քուցուչ մկ ըմդնես նմո
լզդրում հըլ յուի ոգ մզգմհարադտու շգտոց լզկուզունց
մհ նհց զշամգղնուցու զտգթասուրումկ վմսունեցի
: շալզտուտուչ յուի ոգ շալդիմունց շալզմնունմոյ
‘նհց զշամգղնունց նմո շալզուսոյ մհ քուշուսում
-զի ողմկ զմարտեցի ‘մհզմունց զշամգղնմա նորու

նիները դրին Ասիոյ մէջ Յ դար առաջ մեր այդ ժամանակաշրջանէն, մենք կը տեսնենք նման սովորութիւններ եւ հիմնարկութիւններ: Մենք կը դտնենք ազնւականներ՝ միեւնոյն աստիճանի, իշխաններ, բարօններ, ասպետներ եւ դէնքի հասարակ մարդկանց: Այստեղ նոյնպէս մարդկանց զգալի մաս մը վայելել է ազատութեան բոլոր իրաւունքները այն ատեն, երբ աւելի մեծ թուվ մարդիկ զրկւած էին անկէ»:

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հայ նախարարներու անկման պատմութիւնը շատ հետաքրքրական է եւ համազօր է հայ քաղաքական կեանքի ինքնորոյնութեան անկման պատմութեան: Ամենէն առաջին պատճառը, որ մենք յաճախակի չեշտած ենք նախարարական տներու մասին խօսած ատեն, անոր բազմատարրութիւնն է, որ առաջ եկած է բազմաթիւ ցեղերու եւ տներու խառնուրդէն: Այդ հանդամանքը մեզ համար կարեւոր երեւոյթ է, որովհետեւ այն յաճախակի կուիւներն ու դաւերը: որ տեղի կ'ունենային զանազան նախարարներու միջեւ, իրապէս առաջ կուգար այդ բազմացեղ կազմւածքէն: Յատկանշական դէպքերէն մինն ալ այն էր որ նախարարական ցեղեր իրար կը կոտորէին, եւ Փաւատոս Բիւզանդացին կը նկարագրէ Մանաւազեան եւ Որդունոց ցեղերու կոտորումը.

«Եւ զայն ժամանակաւ յարեաւ խռովութիւն մեծ յաշխարհին Հայոց, զի մեծ նախարարք եւ իշխանք երկու, գաւառակալք աշխարհատեաք

անգանէին ընդ միմեանս, մեծաւ ոխութեամբ յարուցին կուր, եւ տային ընդ միմեանս մարտ պատերազմի առանց իրաւանց... կոռուցան ընդ միմեանս մեծաւ պատերազմաւ, եւ բազում մարդ կան լինէր ծախումն կոտորածոյ»:

Հայոց թագաւորի եւ Վրթանէս կաթուղիկոսի պատւիրակ Աղքիանոս եպիսկոպոսի միջամտութիւնները նշանակութիւն չունեցան եւ նոյնիսկ անարգւեցաւ, որի համար ալ խստիւ պատժւեցան.

«Ապա մեծ ցասմամբք եւ բազում սրտմտութեամբ արձակեաց թագաւորն ի վերայ նոցա զվաշէ որդի Արտաւազդայ զնահապետ Մամիկոնեան տոհմին՝ յազդէ սպարապետութեան հայոց, զմեծ զօրավար զօրաց իւրոյ, սատակել կորուսանել զազդն երկոսնեան: Ապա երթեալ հասանէր ի վերայ նոցա զօրավարն վաշէ. հարկանէր վանէր զազդսն երկոսնեան. եւ ոչ թողոյր զերկոցունց տոհմացն զորձ կորիւն եւ ոչ զմի»:

Ատոնց կոտորւելէն յետոյ նոյն Փաւստոսը կը յիշատակէ Բգնունեաց տոհմի ոչնչացման մասին, որովհետեւ Դատարէ Նահապետը, որ հայ զօրքերու հրամանատար էր՝ Պարսից դէմ, դաւանանութեամբ կոտորել կուտայ իր զինւորներուն եւ կ'անցնի Պարսից կողմը՝ Հայաստանը տապալելու համար: Պարսիկներուն յաղթելէն վերջ Դատարէին կը ձերբակալէն «եւ քարկոծ առնէին զնա քարամք իբրեւ զայր, որ աշխարհի եւ գնդի եւ զօրաց տեառն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ: Եւ զազդ նորա եւ զկին եւ զորդիս զտանէր յամբոցի անդ իշխանին ըոշտունեաց յանուանեալն

յԱղթաճար կղզւոջ. ի նաւ ելեալ Վաչէ սպարապետն, անցեալ ի կղզին՝ առ հասարակ ոչ զէգն քողոյր եւ ոչ զարու» :

Երրորդ դէպք մ'ալ կը ներկայացնէ նոյն Փաւըստուը, երբ Մարդպետը «այր ներքինի՝ չարասիրտ չարախորհուրդ չարագործ . . . զբազումս ի նախարարացն ետ քսութեամբ առանց վնասով կոտորել . . . մանաւանդ աւելի զերկու տոհմմն Ռըշտունեաց եւ ըդտուհն Արծրունեաց . . . մինչեւ անդամ զէգսն կոտորեցին ազգացն», եւ միայն այդ տներէն մէկական տղայ կ'ազատւի : Ինքնասպանութեան դէպքեր են ատոնք եւ, դժբախտաբար, տեղի կ'ունենան մասսայականօրէն եւ տիրապետող ցեղերու մէջ : Երբ կ'ըսեն թէ երկու տոհմերը կը կուին եւ կը կոտորեն, այդ կը նշանակէ հարւածի մեծ մասը ժողովրդի վըզին կ'իյնայ : Անկման երկրորդ պատճառը եղած է հայկական կառավարութեան թոյլ հիմունքները եւ թագաւորներու մեծամասնութեան անճարակութիւնը : Հայ թագաւորները սկզբնական շրջաններուն պէտք էր ստեղծէին ուժեղ պետութիւն մը եւ քանի մը սերունդ իրար ետեւէ պէտք է շարունակէին այդ աշխատանքը, սանձելով նախարարներու ախորժակ . ները եւ պետական դաստիարակութիւն (հարկաւ այն ժամանակի իմաստով) տային իրենց հպատակ իշխաններուն եւ ժողովրդին :

Տիգրան Մեծի «զէնիքի եւ երկարի» քաղաքականութեան, որ այնքան յաղթանակներ տարաւ արեւելքի մէջ եւ այնքան զբաղեցրեց Հռովմէացիներուն, կը յաջորդէ Արտաւազդ Գ. քանաստեղծ թագաւորը, որ որքան ալ լաւ եւ բարի, բայց զօրեղ պե-

տութիւն ստեղծելուն չնպաստեց :

Մենք կրնանք միայն քանի մը թագաւորներու գործերով եւ յաղթանակներով պարծենալ եւ ամօթ զգալ միւսներու համար, որոնք արքունի մեղկ կեանքի մէջ անցուցին իրենց օրերը, նախարարական ցեղեր ոչնչացրին, իրենց թագերը թշնամիներու ոտքերի տակ դրին եւ այսպիսով հնարաւորութիւն չունեցան ներքին ուժեղ կազմակերպութիւն ստեղծել եւ այդ դրութենէն ալ օգտւեցան նախարարները՝ ըմբռուտանալով, դաւաճանելով, դաւելով եւ բազմաթիւ միջցեղային կոփիւներ մզելով :

Սիւնեաց իշխան մը, առանձնացած Հայաստանի կարեւոր նահանգներէն մէկուն մէջ եւ իր տրամադրութեան տակ ունենալով 19,400 հեծեալ զինոր մշտական սպառնալիք էր դարձած հայ կառավարութիւններու համար իր անջատողական ձգտումներով, եւ չկար ուժեղ ձեռք մը զսպելու, ենթարկելու եւ հպատակեցնելու :

Նախարարներու անկման երրորդ պատճառը արտաքին տիրապետութիւններն էին, որոնք խառնւելով մեր ներքին կեանքի մէջ գժտութիւններ կը սերմանէին եւ իրենց կողմը քաշելով՝ թագեր, պատիւներ պաշտօններ կը խոստանային ու այսպիսով անոնք ալ կ'այլասեռուէին ու աստիճանաբար օտարանալով՝ կը թուլացնէին հայկական կառավարութիւնն ու կը վտանգէին իրենց գոյութիւնը : Օտարներու այդ միջամտութենէն՝ Յոյներու, Հռովմէացիներու եւ Պարսիկներու, առաջ կուգար եւ մեր հին պետական քաղաքականութեան երկւորութիւնը (դուալիզմ), որի համար ներքին պայքարներն անընդհատ էին եւ

այդ հողի վրայ եղած կոփմերը «նօրմալ բնոյթ» կը ստանային : Արեւելքի եւ Արեւմուտքի քաղաքակըրթութեան պայքարը հին օրերէն սկսեալ կը շարունակւի մինչեւ մեր օրերը եւ չունեցանք ուժեղ կառավարութեան եւ ինքնատիպ քաղաքակըրթութեան երկար ժամանակամիջոց մը՝ այդ երկուսը միացնելու եւ տալու մարդկութեան նոր քաղաքակրթութիւն մը՝ Արեւմուտքի գիտականութեան եւ Արեւելքի ըդգայականութեան խառնուրդ մը :

Ընդհանուր այդ պատճառաբանութիւններէն դուրս կան եւ այլ պատճառներ, որոնք աւելի իրական (կօնկրետ) քնաւորութիւն կը կրեն — Յուստինիանոս կայսեր բարենորոգումները եւ 705 թւականի Նախիջեւանի կոտորածը :

Չորրորդ պատճառը Յուստինեանոս կայսեր բարենորոգումները : Արեւմտեան Հայաստանը, որի մէջ կը գտնեէին Ծոփաց աշխարհը, Բալու, Գէնճ, Ճապաղ-Զուր, Կարին, Խարբերդի շրջանը, Քեմախ, Երզնկա, Քղի, Դերձան, Սպեր, Սերաստիա, Մալաթիա եւայլ շրջաններ (նորագոյն անուններով) ուրը կը գտնեէր Հռովմէական աղբեցութեան տակ եւ ենթարկած էր անոր քաղաքակըրթութեան, կամաց-կամաց կը կորսնցնէր իր ինքնատիպութիւնը եւ ազգային կեանքէն հեռու ըլլալով եւ Արշակունեաց թագաւորութեան անկումէն վերջ ինքնագլուխ մնալով չկրցաւ գիմանալ կազմակերպւած Հռովմէական պետութեան հարւածներուն : Այդ մասի վրայ Հռովմէ-ացիները նշանակեցին զինւորական հրամանատար — magistri militum՝ իրենց ստորաբաժիններով՝ cluces, comites, rei militaris եւ ապա քաղաքացիա-

կան մասի կառավարիչ։ Այս երկու պաշտօններու նշանակումով այդ շրջանի հայ նախարարներն իրենց իրաւունքներու եւ անկախութեան որոշ մասը կորսնցուցին։

Բաւական ծանր հարկերի տակ գտնւելով անոնք տնտեսապէս քայլքայւեցան եւ ստիպւած եղան ապրստամբել, եւ, հաւանորէն, այդ պատճառով ալ հետեւեալ հրովարտակը գրւած է Վաղենդիանոս կայսեր կողմէ — 387 թւականին։

«Այսու կը հրամայենք հիմնական ոսկեգրամը առնել եւ վերադարձնել անոնց, որոնցմէ, կը թւի, ապօրինի կերպով գանձւած է, որպէսզի հին հաստատւած սովորութիւններու համաձայն սատրապները ի նշան հպատակութեան, որ պէտք է ցոյց տրւի Հռովմէական կայսրութեան, պէտք է պատրաստէին քագերը սեփհական միջոցներով՝ հանդիսաւորապէս ներկայացընելու համար մեր Մեծութեան»։

Մի ուրիշ հրովարտակի մէջ, աւելի ուշ թւականով (496), տրւած Անաստաս կայսեր կողմէ, կը շեշտէ հարկերու հաւաքման ձեւու ու ժամանակը։ Ահա այդ հրովարտակին պատճէնը —

«... Բոլոր եկամուտները, որոնց մէջ նաեւ այսպէս կոչւած հայկականը, պէտք է մտցրուին մասերով — երեք ժամանակայ մէջ, այսինքն՝ յունւարի սկիզբը, մայիսի սկիզբը եւ սեպտեմբերի վերջը, որի հետ եկամուտները կը դասաւորւին երեք հաւասար մասերու եւ ոչ մի նոր յետաձգում՝ այդ միջոցին չի տրւիր հարկատուներուն։ Ի նկատի առնելով որ հայկական ե-

կամուտները կը լլային երկու պայմանաժամով, կը թոյլատրւի անոնց, որոնք այդպէս վճարել են, եթէ անոնք այդ կը բաղձան, իրենց նախկին սովորութիւնը նախընտրել եւ շարունակել վճարել երկու պայմանաժամով՝ կէս առ կէս եւ երկրորդ մասը մտցնել հետեւեալ ինդիքտի սեպտեմբերին: Բայց եթէ կան կամեցողներ հայկական եկամուտները վճարել եռաբաժիններով՝ ատոնց կը տրւի յետաձգում յետագայ ինդիկտի սեպտեմբեր ամիսը: Նախկին դրութեան պահպանման ատեն վճարումները տեղի կ'ունենան իւրաքանչիւր ինդիկտի սկիզբը, ըստ սովորութեան, ինչպէս եւ կ'երեւի իր իսկ անւանումէն»:

Արեւմտեան նախարարներու եւ կամ անոնց ժողովուրդներու վրայ դրւած այդ հարկերը բաւականաչափ ծանր էին եւ աստիճանաբար, աննկատ կերպով կը քայքայէին նախարարութեան հիմունքները: Իրերու այդ վիճակին մէջ տեղի կ'ունենան Յուստինիանոսի բարենորոգումները՝ զինտորական եւ քաղաքացիական ձեւերուն, ինչպէս նաեւ հայ կեանքին եւ նախարարութեան վարչական ձեւերուն մէջ:

Յուստինիանոսի գլխաւոր նպատակներէն միննէր հայերը հռովմէացնել, ձուլել պետութեան եւ իրենց քաղաքակրթութեան հետ եւ այդպիսով ապահով եւ բնական թումք կանգնեցնել՝ Պարսկական վրտանքներու առաջն առնելու համար: Նա գիտէր նաեւ որ հայ նախարարութեան մեծ մասն աւելի հակած է դէպի Պարսիկ կառավարութիւնը եւ որ այդ երկու տարրերուն մէջ կայ որոշ կապակցութիւն: Նա

քաջ ծանօթ էր որ իր շրջանի նախարարները ազգակցական եւ արիւնակցական կապերով կապւած են Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ գտնւած հայ նախարարական տներու հետ եւ որ այդ առնչութիւնը կրնայ որեւէ ատեն վնասակար ըլլալ իր արեւելքի քաղաքականութեան : Այդ բոլորն իմանալով որոշեց հարւած տալ նախարարութեան եւ նշանակելով զինւորկան քաղաքացիական եւ դատական մարմիններ՝ հոռվմէացի պաշտօնեաներով, կրծատեց անոնց ունեցած իրաւունքները : Նա նոյնիսկ չքաշւեց դիմել այնպիսի անպատւարեր միջոցներու, որ դժբախտաբար մինչեւ այսօր ալ որդեգրւած է Եւրոպական դիւանագէտներու կողմէ, որ իրեն աւելի կը վարկարեէին : Նա նոյնիսկ բանակցեց Պարսից թագաւորներու հետ առաջարկելով — «Հայերը անյուսալից ժողովուրդ են եւ անհնազանդ : Մեր մէջ կ'ապրեն եւ մեղ կը պղտորեն : Եկէք պայմանաւորւենք, ես կը հաւաքեմ իմիններուն եւ կ'ուղարկեմ Թրակեա, դուք ալ հաւաքեցէք ձերոնց եւ ուղարկեցէք արեւելք : Եթէ անոնք հոն կորսւին, կը կորսւին թշնամիներ՝ եթէ ըսսպանեն, կը սպանեն մեր թշնամիններուն, իսկ մենք կ'ապրենք խաղաղութեան մէջ : Մինչեւ այն ժամանակ որ անոնք կը գտնւին իրենց երկրին մէջ, մեզի հանդիստ անկարելի է» :

Զբաւականանք այս բոլորով, նա վճռեց նախարարութեան ժառանգական իրաւունքները փոփոխութեան ենթարկել՝ խանդարելու տղամարդկանց յաջորդական տիրապետութեան սովորութիւնը եւ հըրատարակեց հետեւեալ հրովարակը —

Յ Ա. Ռ Ա. Զ Ա. Բ Ա. Ն

«ՄԵՆՔ կը կամենանք նոյնպէս հայերուն, աղատելով նախկին անարդարութիւններէն, ամբողջովին դարձնել մեր օրէնքներուն եւ տալ անոնց համապատասխան հաւասարութիւն :

Գ լ ու խ Ա.

Վերջերս մենք իմացանք անոնց մօտ գոյութիւն ունեցող անքաղաքակիրթ եւ խստագոյն օրէնքի մասին, որ պատիւ չի բերեր հոռվմէացիներուն եւ ոչ ալ մեր պետութեան արդարագատ ոգուն, այսինքն — որ ծնողներուն յաջորդել թոյլատրւած է տղամարդկանց եւ ոչ մի դէպօւմ կանանց : Ատոր հետեւանքով ալ մենք կը հրամայենք ձեր կամակատար անունով հրատարակութեան տալ այս սրբագան օրէնքը, որ ժառանգութիւնը պէտք է ըլլայ միատեսակ եւ այն բոլորը, ինչ որ հաստատւած է հոռվմէական օրէնքներով՝ կանանց եւ տղամարդկանց վերաբերեալ, իր ուժը կը պահէ Հայաստանի մէջ : Ոչ ապաքէն ատոր համար եւ մեր օրէնքները փոխադրւած են հոն, որ իրենց կենցաղավարութեան մէջ անոր հետեւին :

1. Նկատելով որ արդէն անցեալի մէջ տեղի ունեցած գործերը յարուցանելը մեծ դժւարութիւններու հետ կապւած է, մենք կը հրամայենք այս օրէնքի գործադրութիւնը սկսիլ մեր բարերախտ թագաւորութեան ժամանակներէն եւ այդ շրջանէն ետք մեռնողներու ժառանգութեան հետ վարւել համաձայն այս օրէնքի, ի բաց առ-

եալ այն գործերը, որոնք արդէն վճռւած եւ կամ ոեւէ կերպ կարգադրւած են: Եթէ նման բան տեղի ունեցած է կը հրամայենք իր ուժին մէջ թողնել եւ ձեռք չտալ:

2. Մենք կը կամենանք որ կանայք ալ բաժին ստանան տոհմական ունեցւածքէն, վերոյիշեալ ժամանակէն սկսեալ: Եթէ դտնւին պատահական մարդիկ, որոնք իրենց գուստըներուն, որոնք իրենց սովորութեան համաձայն ընդունւած չեն ժառանգութեան, այնուամենայնիւ կը գրեն իրեւ ժառանգուհիներու, անոնք եւ անոնցմէ ծընւած երախաները կը մասնակցին տոհմական ունեցւածքի ժառանգութեան:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Այսպիսով մեր կամքի արտայայտութիւնը, յայտարարւած այս օրէնքով, թող ձեր մեծապայծառութիւնը ջանայ իրականացնել կեանքի մէջ: Մեր բոլոր օրէնքները ամէն բանի մէջ պէտք է ունենան ուժ եւ տիրապետութիւն: Ներկայ օրէնքն ալ, որ արդէն ցոյց տեխնք, իր ուժին մէջ կը մտնէ մեր թագաւորութեան սկզբնական շրջաններէն: Բոլոր արդէն տեղի ունեցածները եւ ապագային տեղի ունենալիքները խստօրէն պիտի ղեկավարւին անով եւ ամէն բանով հետեւին անոր: (536 թիւ, մարտ 18) :»

Յուստինիանոս կայսեր նպատակը հայ ժողովրդին կուլտուրապէս զարգացնել չի եղել, այլ հայ նախարարներու հողերը՝ ժառանգութեան օրէնքով մը

բաժնել, ցրել եւ թոյլ չտալ որ ամբողջ հողը անցնի մեծ որդուն եւ այսպէս նախարարութիւնը մշտապէս պահէ : Այդ խնդրին առթիւ այլ հրովարտակ մալ հըրատարակած է, ճիշդ նոյն ոգով եւ հիմունքներով, որի յառաջաբանը հետաքրքրական ըլլալով՝ թէ ինչպէս քաղցր եւ բարձր սկզբունքներով թոյն կը ներսուկէ հայ նախարարներու երակներուն մէջ, մէջ կը բերենք .

«Կամենալով որ Հայաստան երկիրն ալ բարեկարգւի եւ ոչնչով չտարբերւի մեր պետութենքն, մենք հոռվմէական հաստատութիւններ մտցրինք, փոխելով հայոց հաստատութիւններուն նախկին անունները, վարժեցրինք օգտել հոռվմէական կարգուկանոնով որ անոնք ուրիշ օրէնքներ չ'ունենան անոնցմէ բացի, որոնք կը յարդւին հոռվմէացիներէն : Մենք անհրաժեշտ դատեցինք այս օրինականացումով շտկել անոնց կեանքի կոսկիտ պակասութիւնը, որպէսզի ծնողներէն, եղբայրներէն եւ ազգակիցներէն եղած ժառանգութիւնը, անքաղաքակիրթ սովորութեան համաձայն միայն տըղամարդկանց չպատկանին եւ ոչ երբէք կանանց . այլ այնպէս որ առանց օժիտի կանայք չամուսնանան, եւ իրենց փեսացուներէն չգնուին . այդ խոշոր անքաղաքակրթութեան երեւոյթները մինչեւ այսօր ալ ընդունւած են անոնց մէջ : Ի միջի այլոց նման վայրենի սովորութիւններ միայն անոնց մօտ ընդունւած չեն : Կան եւ ուրիշ ժողովուրդներ, որոնք նոյնպիսի անյարդակից վերաբերմունք ցոյց կուտան դէպի բնութիւնը եւ կը նւաստացնեն կանանց սեռը, իբրեւ թէ անոնք

Աստուծմէ ստեղծւած չեն եւ կամ թէ ցեղի շարունակման չեն ծառայեր, այլ իրրեւ աննշան եւ անարդւած՝ յարդանքէ դուրս դրութեան :»

Հայոց նախարարներու անկման հինգերորդ պատճառը փնտուելու է արարական իշխանութիւններու մտածւած ծրագրին մէջ՝ մէջտեղէն վերացնել հայ նախարարներուն : Մինչ այդ անհրաժեշտ է շեշտել նաեւ հանդամանք մը, որ նախարարներու բարոյական արժէքը կ'իջեցնէ եւ միաժամանակ կախման մէջ կը պահէ օտար պետութիւնները, այդ ոռնիկ ստանալն է եւ ատոր փոխարէն պատերազմի ատեն զինուոր հասցնելն է : Արեւմտեան Հայաստանի մէջ ալ այդ սովորութիւնը կար, բայց այնքան տարածւած չէր որքան Արեւելեան շրջանի մէջ :

Դեռ Սասանեաններու ժամանակներէն սկըսեալ հայ իշխաններն ոռնիկ կ'ստանային պետական գանձարանէն եւ ատոր փոխարէն կամ հաւատարմօրէն կը ծառայէին եւ կամ պատերազմի ատեն օդնութեան կը հասնէին : Այդ սովորութիւնը շարունակւեցաւ նաեւ Արաբական տիրապետութեան ատեն, երբ Հաշէմ ամիրապետի հրամանով ընդհանուր մարդահամար տեղի ունեցաւ «աշխարհագիր առնել ընդաշխարհս հայոց վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ ծառայութեան հարկադրութեան» եւ երբ Աշոտ իշխանն այդ առթիւ արքունիք զնաց ատոր համար չը մոռացաւ նաեւ յիշխատակել որ երեք տարի է ինչ հայ իշխաններն իրենց հասանելիք պետական ոռնիկն ըստացած չեն : Հաշէմի օրով այդ առկախ մնացած հաշիւը կը մաքրւի : Անոր յաջորդող Արդլայի տիրապետութեան օրով (750-775) հրաման տրւեցաւ հայ

նախարարներուն այլեւս ոռծիկ չտալ . ատոր փոխարէն հայ իշխաններէն կը պահանջէր որոշ քանակութեամբ հեծելազօր՝ իրենց իսկ հաշով սպառազինւած :

Դրութիւնն այսպէս կը շարունակէր մինչեւ Արարական տիրապետութեան վերջը եւ հայ նախարարներու մնացորդներն իբր վարձկան , պաշտօնեայ եւ ոռծիկաւոր կը ծառայէին արքունիքին :Մինչ այդ , 705 թւին , հայ իշխանները խոչոր հարւած կրեցին Վլիթ ոստիկանի օրով (ըստ Ս . Տէր-Մովսիսեանի կազմ ոստիկանի օրով — 704-717) : Նախարարներու մեծ մասը կանչւեցաւ Նախիջեւան քաղաքը՝ իրեւթէ թւահամարի համար (Նախարարներու եւ զինւորներու) : Երբ անոնք բոլորն ալ կը հաւաքւին , կը հըրաւիրւին տաճարի մէջ , որ եւ հրդեհի կը մատնւին : Անոնցմէ ոչ ոք կրնայ ազատւիլ :

Այդ վայրագ ծրագիրը գործադրւեցաւ միանգամ ընդ միշտ արմատախիլ ընելու հայ նախարարութիւնները , որոնք յենւած բնական ամրութիւններու եւ իրենց կուող ուժերու վրայ մշտական սպառնալիք դարձած էին Արարական տիրապետութեան :

Վերջացնենք Հայ նախարարութեան համառօտ պատմութիւնը : Ծանրանալով անոր թւական եւ կադմական կողմի վրայ , տալով երկրամասային եւ աւատական բաժանումները , մենք , կրնայ պատահիլ , այն տպաւորութիւնը ձգած ըլլանք , որ նախարարներն ընդհանրապէս բացասական դեր խաղցած են :

Յատկապէս պիտի շեշտել որ բացասական այդ դերին հետ , որ կապւած է քանի մը աներու գոյու-

թեան եւ անւան հետ, հայ նախարարները խաղցած են եւ դրական դեր, հանդիսացած են օտար լուծի դէմ պայքարողներէն, եղած են շատ մը ապստամբութիւններու պարագլուխ եւ այդ պատճառաւ ալ հանդիսացած են հայ ժողովրդի գոյութեան եւ աղատական տենչանքներու իրը հիմնաքարերը:

– շստ դհմօղուրուշ) մզդմարտեաթլ նվկաղնուն ՑՑ շաբամի
 իւլգզաց ուլգդ դհմզզացմ՛ վշրու՛ Ա (111-9211) , Ա . (111-9211)
 մտունտփ-թլունեաթլ զգտու րամզդնուրունմտ մկ : դրսմ
 -դզդոցմ՛ զմկող զվհ քտեզտօյ մմզդմլու զտրլու
 -տօք մկ րդ միսք զտկամկմզցկ Ա րդշզվյ մմտգեաց
 վլ Ճնամբրու մեսոք նվումտլ զսլգմտց րդշզվյ մհրգում
 -տոտ մկ ‘ (. տ . ֆ .) զվժեաթլոց րամզմոն Նմ-8 րդ Նմ-Հ
 նզուրուզտյ ‘ մզրվթրասզեռումկտ վզտուզմսո՛լ : զվհզ
 -րս թլիսզմ յտկացունտշունոցցյվ վլգրու զմզդրումտշ
 -եղմ րս զմզդրումկ նզզմկ : զդ քտաց Ճհր վրեամզտուն
 շտկատունոց շուզզմ մզպրաւումն քունզտ Նվժ տուն
 մմզդմարտեաթլ րս զմզդրումկ մտկամկն նզսո՛լ : հ
 զտկամզտկամուն նմուն ‘ տօսուրուշ րդհրլ մզրվթրտուն
 նզստո՛լ : րվշմսզ շամզդրուսկացմոմ շամզդրովթրանեատ
 նստունոցմ՛ րդ զոգթրասզմ տաղսպլ նզզմկ զվհ մհր
 -տրեամզտուն մմզզվկատու զվկավու վզտուումտշ

Վ Ս Տ Ջ Ռ Ջ Վ Ս

.Վ Ա Ա Ս Ն Վ Ն Վ

մաղետ-տանուտէրներ) ձերբակալել։ Քանի մը անգամ արշաւելով՝ իր թագաւորութեան ընթացքին, ահագին աւերներ կը գործէ եւ մի անգամ ալ 250 քաղաք կ'աւերէ։ Իր յաջորդներն ալ ճիշդ նոյն ճանապարհով եւ նոյն ճեւով իրենց արշաւանքները շարունակեցին՝ աւերելով, քանդելով, գերի վարելով եւ ամրող հարստութիւնը գրաւելով։ Հայաստանի մէջ գտնւած դիխաւոր տները, թւով 7, առանձին-ձին դիմադրութիւններ ցոյց կուտային՝ իրենց ազատութիւնը պահպանելու համար, բայց տեւական չէր։

Ուրարտուի Արամ թագաւորը, աւելի խելացի եւ հեռատես ըլլալով եւ տեսնելով անջատ դիմադրութիւններու աննպատակայարմարութիւնը, ջանաց միացեալ ճակատ ստեղծել։ Այդ նպատակին հասնելու համար երկու մեծ դժւարութիւններ ունէր՝ ներքին՝ յրւած իշխաններու ուժերը միացնելու, եթէ հարկ էր զինքով եւ արտաքին՝ միաժամանակ դիմագրաւելու Ասորեստանի յարձակումները։ Ուրարտուի եւ Նախրիի այդ միացման մէջ Սաղմանասար Բ. (860-825) մեծ վտանգ կը տեսնէր եւ ատոր համար ալ վեց անգամ արշաւանքներ գործեց, հարիւրաւոր քաղաքներ կործանեց։ Այլ պատեհ առիթ փնտուելով Արամը կրցաւ յրւած ուժերն ի մի գումարել եւ ճակատամարտի մը մէջ փառաւոր յաղթանակ տանել Ասորեստանի ուժերուն վրայ։ Այս պարտութենէն վերջ Սաղմանասարը նորէն յարձակեցաւ եւ բազմաթիւ վնասներ տւեց եւ արձանագրութիւններու մէջ ալ հպարտորէն գրել տւեց «Զոմանս ողջ ողջ գերաններէն կախեցի, եւ զոմանս գերաններուն բոլորտիքը ցիցերու վրայ վարսեցի»։

Հետեւեալ նշանաւոր դէմքը Ուրարտուի պատմութեան մէջ Սարդուր Ա. -ն է (835-820), որ իր նախնիքներու գծած քաղաքականութեան հետեւեցաւ՝ զօրեղ եւ կեղրոնացած պետութիւն մը ստեղծելու համար : Առաջին անգամ ըլլալով «Արքայից արքայ» կոչւեցաւ եւ իր մայրաքաղաքն ալ Վան փոխադրուեց : Ասորեստանի պետական շրջանները անուշադրութեան չէին կրնար մատնել հիւսիսի մէջ բուն դրած այդ ժողովրդի միացեալ թագաւորութիւնը, որ իրենց զետերու պէս կրնային վար սահիլ եւ իրենց տիրապետութեան սահմանները ողողելով՝ մեծ վնաս հասցնել, եւ մտատանջութեան մէջ ըլլալով՝ վճռեցին յաղթանակով վերջ տալ : Սարդուր Ա. իր ամբողջ եւ միացեալ ուժով ընդառաջ ելաւ թշնամու զինուրներուն՝ իր նորահաստատ երկիրն ու թագաւորութիւնը պաշտպանելու համար եւ քանի մը փառաւոր յաղթանակներ տարաւ : Տուրտան-Գարան-Ասուրի Ասորեստանի հրամանատարը երկրորդ անգամ արշաւանք կազմակերպեց, խորամանկութեամբ եւ քաղաքականութեամբ շրջակայ երկիրները դրաւեց եւ երբ հանդիպեցաւ Սարդուրի զինուրներուն՝ պարտեցաւ եւ նահանջեց : Այս քանի մը յաղթանակներն ալ խոչոր նշանակութիւն ունեցան երկրի քաղաքական կեանքի ամրացման տեսակէտէն եւ Սարդուր Ա. -ն ալ իրաւունք ունեցաւ ինքզինքը կոչելու «արքայ Խալդիացւոց մեծաց, հզօր արքայ երկրի Բիանայի (Վանի) որ կը բնակի Տուշպա քաղաքը (Տոսպ-Վան» :

Իսպուինիս արքան, Սարդուրէն վերջ, տիրապետեց երկրին (829-800) եւ Ասորեստանի վտանգը նո-

ըէն մէջ տեղն ըլլալով՝ բոլոր իշխաններուն ու թագաւորներուն միացնելով՝ ապստամբութեան դրօշ պարզեց — Շամսի-Ռաման Դ.ի տիրապետութեան օրով։ Այս անդամ Ուրարտուն պարտւեցաւ եւ Շամսի-Ռամանն իր յաղթանակներն արձանագրելով կ'ըսէ։ «Այն ատեն նման որոտացող Ռամմանի մոնչեցի անոնց՝ Սիլարայ ահեղ լեռներէն մինչեւ վրա՝ արեւմտեան ծովը։ վառաւորութենէս երկիւղ թափեցի անոնց վրայ»։

Ուրարտուի պարտութեան գլխաւոր պատճառներէն մինն ալ այն էր որ իրենց ցեղին պատկանող բոլոր թագաւորներն ալ (Երեւանի, Ղարսի եւ կամ Գանձակի) ուժեղ կապերով միացած չէին։ Մինուաս Ա. թագաւորն այդ ծրագիրն աւելի իրականացրեց՝ բոնի ուժով նւաճումներ կատարելով եւ իր պետութեան սահմաններն ընդարձակեց։ Ասորեստանցոց Ռամմանիբար Գ. արքան այդ վտանգը նկատելով եւ իր իսկ նախնիքներու քաղաքականութեան հետեւելով քանի մը անդամ արշաւեց Ուրարտուի վրայ եւ իր առաջ աւելի զօրեղ եւ կազմակերպւած ուժ տեսնելով՝ պարտւած նահանջեց։

Արգիստիս Ա. Մեծ (780-755) շատ դժւարութիւններու առջեւ գտնւեցաւ՝ ներքին ապստամբութիւններու եւ արտաքին յարձակումներու։ Իրեն հըսպատակ իշխաններէն շատերը ապստամբեցան եւ Արգիստիս արքան ստիպւած եղաւ 14 տարի այդ ներքին խնդիրներով զբաղիլ։ Այդ գործը գլուխ հանելէն վերջ իր հարւածներն ուղղեց Ասորեստանցիներու դէմ՝ դուրս վանելով անոնց գնդերը Հայաստանէն։ Սարդուր Բ. (755-730) իր տիրապետութեան շրջա-

նին միեւնոյն քաղաքական երկու դժւարութիւններն ունեցաւ, ինչ որ իր նախահայրերը — ներքին ապրս-տամբութիւնները ճնշել եւ արտաքին թշնամիներու դէմ կուիլ: Առաջինի մէջ նա բաւական յաջող եղաւ՝ զսպելով բոլոր ապստամբ իշխաններուն եւ հպատակ թագաւորներու ըմբոստացումները: Արտաքին կոււներու մէջ պարտւեցաւ Թագղաթ Փաղսար արքայի զինուրներէն եւ 73,000 գերի եւ սպանւած մարդ թող նելով պատերազմի դաշտին վրայ՝ ինք փախուստի դիմեց:

Այլ ճակատամարտ մը, 714ին, Ռուսաս Ա.-ի օ-րով, վճռեց Ռւրարտուի ճակատագիրը: Ասորես-տանցւոց Սարգոն Ա.-ի հզօր եւ կազմակերպւած բա-նակները յաղթանակ տարին եւ հնարաւորութիւն չը տւին Ռւրարտուի զարգացման եւ տիրապետման:

Այս բոլոր ընդհարումներն ու պատերազմները, որոնք մշւած էին Ռւրարտուի կողմէն՝ իբր ինքնա-պաշտպանութիւն, մեծապէս նպաստեցին նաեւ Ա-սորեստանի լայնածաւալ եւ հզօր պետութեան քայ-քայման եւ անզօր դրութեան հասցնելով՝ հնարաւո-րութիւն ստեղծեցին Մարաց կիսաքսար Ա.-ի եւ Բա-րելոնի Նապուպաղսար արքային՝ Նինւէն կործանել եւ անոր աւերակներու վրայ նոր պետութեան մը հիմքը դնել:

Ռւրարտուն ալ թուլացաւ, ընկճւեց եւ քայքայ-ւեց եւ 580 թւին (Ք. ա.) ստիպւած տեղի տւեց Հնդ-կա-Եւրոպական գաղթականութեան մը, Հայերու հոսանքին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Ա Ի Ա Ն Դ Ա Կ Ա Ն Շ Ր Ձ Ա Ն

Հայոց Պատմութեան այդ Միջանը, որքան ալ
մշուշով պատւած եւ քննական ուսումնասիրութեան
կողմից ժխտւած, կը ներկայացնէ հետաքրքրական
հիւսւածք մը, որի վրայ ուշադրութիւն դարձնելը
մեր պարտականութիւնն է: Մեզի զբաղեցնողը պիտի
ըլլայ ոչ թէ պատմական փաստերու ճշտութիւննը,
այլ անոնց հոգեբանական արտայայտութիւնները:

Հայկ Նահապետ — Մովսէս Խորենացու տեղե-
կութեանց համաձայն Հայոց Պատմութիւնն ապլս-
տամբութեամբ կը սկսւի:

Բարելոնի աշտարակաշինութեան ժամանակ, երբ
լեզուներու խառնակութիւն կը տիրէ եւ անհամե-
րաշին գործունէութիւն առաջ կուգայ, Բեղը, Նոյի
որդի Քամի թոռը, որ աւելի ուժեղ եւ կազմակերպ-
ւած էր՝ իրը ցեղի մը ներկայացուցիչ, կը մտածէ
տիրել բոլոր միւս տարրերուն՝ հպատակեցնելով ի-
րեն եւ նոյնիսկ ստիպելով անոնց որ իրեն, իրը Աս-

տուծու, պաշտեն։ Հայկ ցեղապետը կ'ըմբռստանայ այդ ամբարտաւանի դէմ։ Խորենացին այդ միջադէպը բաւական պատկերաւոր կը ներկայացնէ։

«Այս, ասէ, Հայկ գեղապատշաճ եւ անձնեայ, քաջազանգուր, խայտակն եւ հաստաբազուկ — սա ի մէջ սկայիցն քաջ եւ երեւելի լեալ, ընդդիմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային ըգձեռն՝ միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն եւ դիրցազանց։ Սա խրոխտացեալ ամբարձ զձեռն ընդդիմ բռնաւորութեան Բէլայ»։

Հայկ նահապետն իր ընտանեօք հանդերձ կը քալէ դէպի հիւսիս եւ կը հաստատի աւելի ազատ վայրերու մէջ։ Բէլը տանել չէր կրնար այս անպատճութիւնը եւ անկարող ըլլալով իրեն հպատակեցնել, կը վճռէ նախ խազաղ ճանապարհով եւ ապա զէնիքի ուժով ենթարկել իրեն։ Պատգամաւորներ կ'ուղարկէ Հայկի մօտ եւ կ'առաջարկէ։

«Բնակեցիր ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց։ այլ ջեռուցեալ մեղկեա զցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուցդ, եւ հնագանդեալ ինձ՝ կեաց ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան . . . Եւ ի բաց դարձուցեալ Հայկայ զպատգամաւորն Բէլայ, խստութեամբ պատասխանեաց»։

Հայկը կը մերժէ ապրիլ հանդարտ՝ հնազանդութեան մէջ եւ կ'որոշէ ապրիլ ազատ՝ կոիւներու մէջ։ Բգնունեաց ծովի մօտ երկու բանակներն իրար կը հանդիպին։ Հայկ նահապետն իր զինուրներուն հաւաքելով կը խօսի եւ խրախուսելով կ'ըսէ։ «Զիկամ մեռցուք, եւ աղիս մեր ի ծառայութիւն Բէլայ

կացցէ . կամ զաջողութիւն մատանց մերոյ ի նա ցուցեալ, ցրուեսցի ամբոխն, եւ մեք եղիսուք յաղթութիւն ստացեալք» : Բէլը որ հսկաներու գլուխ կանոնած էր, եւ կը մտածէր թեթեւ յարձակումով մը հպատակեցնել Հայկին, կը պարտւի եւ կ'որոշէ վերադառնալ՝ նոր եւ մեծ պատրաստութեամբ գալու : Հայկը, յարմար դիրք դրաւելով, կը սպանէ այդ բոնակալին եւ այսպիսով առաջին ապստամբութիւնը յաղթանակով կը վերջանայ :

Արամ Նահապետ .— Հայկի սերունդը շատ կ'ածէր եւ կը տարածւէր երկրի զանազան մասերը՝ գրաւելով բարեբեր հովիտները : Անոնք իրարմէ բաւական հեռու ըլլալով եւ բաժանւած, անկարող էին միայնակ դիմադրել արտաքին թշնամիներու, եւ մանաւանդ Մարերու, յաճախակի յարձակումներուն : Կարիք կար կազմակերպւելու եւ միացեալ ուժերով դիմադրելու թշնամուն : Եւ ահա Հարմայի որդի Արամը (Ք. ա . 1300 տարի) կարող կ'ըլլայ բոլոր ուժերը միացնել եւ 50,000 բանակ մը կազմել : Իր կեղոնական զեկավար սկզբունքն էր — «Լաւ համարեր զմեռանելի ի վերայ հայրեննեացն, քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զահմանս հայրենիս, եւ հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարածնաց» :

Ինքնապատպանութեան համար կազմւած այդ առաջին փորձն ուղղւեցաւ Մարաց Նիւքեար Մարէս իշխանին դէմ, որ չարաչար պարտւեցաւ եւ գերի ընկաւ հայերու ձեռքը : Արամ Մարէս իշխանին գամել տւաւ Արմաւիր քաղաքի աշտարակներէն մէկէն՝ իր նշան իր յաղթութեան : Ապա իր զէնքերն ուղղեց Ա-

սորւոց Բարչամ իշխանին դէմ, որ եկած էր իր նախահայր Բէլի վրէժը լուծելու, եւ յաղթելով փախցուց մինչեւ Ասորեստանի դաշտերը: Երրորդ թշնամին Կապաղովիկիոյ Պայտապատճեայ իշխանն էր «որ բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց. զՊոնդուն եւ զՈվկիանոս»: Արամ 40,000 հետեւակի եւ 2000 ձիաւորի գլուխ անցած կրցաւ յաղթել թշնամուն եւ հալածել, փախցնել մինչեւ Միջերկրականի կղզիներէն մին:

Արա Գեղեցիկ, որ հանդիսացաւ ընտանեկան պատիւն ու սրբութիւնը պահպանողներէն մին: Այդ ըմբռութիւնն մ'էր, բարոյական հողի վրայ, որ դուցէ շատերու կարծիքով պէտք չէր, բայց մենք այսօր այդ ընդվզումն հպարտութեամբ կը յիշենք: Ասորեստանի թագաւոր Նինոսի մահւընէ վերջ դահ կը բարձրանայ իր կին Շամիրամը: Աշխարհակալ այս թագուհին Մարաստանը, Պարսկաստանը գրաւելէն վերջ որոշեց տիրանալ Հայաստանին: Լսելով Արայի գեղեցկութեան մասին, թագաւորական որբեւայրին մտադրւեց ամուսնանալ Հայոց Նահապետի հետ, բայց մերժում ստացաւ: Խորենացին կը գրէ.

«Բայց վաւաշն եւ այն բորբորիտն Շամիրամի բաղում ամեաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա, ցանկայր հասանել... առաքէ հրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ՝ ընծայիւք եւ պատարագօք, բազում աղաչանօք եւ խոստմամբ պարզեւեաց, գալ առ նա ի Նինուէ, կամ առնուլ կնութեան եւ թագաւորել ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրէր եւ Նինոս, եւ կամ կատարել զկամս ցանկութեան նորա»...

Կատղեցաւ արեւելքի թագուհին եւ մեծ բանակով յարձակում գործեց Հայաստանի վրայ, աւրեց շատ գիւղեր, մեծ վնաս հասցրեց երկրին եւ ջախջախեց Հայերու փոքրաթիւ բանակը: Արա գեղեցիկն ալ, որի սիրոյ եւ պատոյ համար կը կուէին Հայոց քաջերը, իբր հասարակ զինւոր առաջ նետւեցաւ եւ սպանւեցաւ: Այսպիսով պատոի առաջին պաշտպանութիւնը կը վերջանայ Հայերու կատարեալ պարտութեամբ:

Տիգրան Ա. (535-525) .— Քստ աւանդութեան Տիգրանն էր որ գլուխ բարձրացրեց Մարաց թագաւորութեան դէմ: Խորենացին Տիգրանին կը ներկայացնէ իբր տիպար անձնաւորութիւն մը. «Խարտեաշ այս եւ աղեքեկ ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրան, երեսօք գունեան եւ մեղուակն, անձնեայն եւ թիկնաւէտն, առոյգարարձն եւ գեղեցկոտն, պարկեշտն ի կերակուրս եւ յըմպելիս, եւ ի խրախնանութիւնս օրինաւոր... եւ ի ցանկութիւնս մարմնոյ. մեծիմաստն եւ պերճարան եւ յամենայն որ ինչ մարդկութեան պիտանի»: Նա իմաստուն կառավարող էր եւ յարգւած ժողովրդէն: Այդ ժամանակ Մարաց Աժդահակ թագաւորը, տեսնելով որ Տիգրանը եւ Պարսից կիւրոս թագաւորը միացած են եւ զգալով որ Դաշնակցութիւնը վնասակար է իր տիրապետութեան, մողերու խորհրդով ամուսնացաւ Հայոց թագաւորի քրոջ՝ Տիգրանուհու հետ, աշխատելով վերջինիս միջոցով վերջ տալ Տիգրանի կեանքին եւ կիւրոսին ալ թուլացնել: Դաւադրութիւն մ'էր այդ, արեւելեան ստոր դաւադրութիւն, որի դէմ պաշտպանելու համար Տիգրանը, իր քրոջ

Հաղորդած տեղեկութիւններու հիման վրայ, բազմաթիւ զօրքերով գնաց Մարաստանի սահմանադլուխը, Աժղահակի «պետական խնդիրներու շուրջ խորհրդակցելու» իբր պատասխան: Այդտեղ երկու բանակներու միջեւ ընդհարում տեղի ունեցաւ եւ Տիգրանը փառաւոր յաղթանակ տարաւ իր փեսայի վրայ՝ սպանելով անոր: Զգուշական միջոց մ'էր այդ, որ ձեռք առաւ Տիգրանը՝ ինքնապաշտպանութեան համար եւ կրցաւ զենքի միջոցաւ խափանել այդ դաւադրութիւնը:

Այս պատմութեան մէջ անդամ մենք կը տեսնենք մեր արտաքին քաղաքականութեան երկարութիւնը՝ (դուալիզմ) ըլլալով Մարաց տիրապետութեան տակ եւ բաղձալով ազատութիւն ձեռք բերել, կը զինակցինք անոր եւ ուժեղ պետութեան մը՝ Պարսկաստանի հետ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ .

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Աւատական շրջանի համառօտ եւ դէպքերու ամփոփ նկարագրութենէն վերջ անցնինք աստիճանաբար՝ աւելի ճշտւած գործերու եւ դիմադրութիւններու :

Երւանդ Ա. — (580—535), որի օրով Հայաստանը կը գտնւէր Մարաց տիրապետութեան տակ : Երւանդըն ինքը թագաւոր էր՝ դրամ կտրելու եւ մահւան պատիժ տալու իրաւասութիւններով, ինչպէս նաև իր զօրքերու ընդհանուր հրամանատարն էր ու իր շրջակայ փոքրիկ թագաւորներու դէմ կրնար պատերազմ յայտարարել : Այնուամենայնիւ նա Մարաց տիրապետութեան տակ էր եւ հարկատու, անոնց կողմէն իբր Սատրապ անւանւելով : Հայ թագաւորը, օգտւելով Կիաքսար Ա. —ի յաջորդ Աժդահակի օրով եղած ապստամբութիւններէն եւ յուզումներէն, աղատութեան դրօշը պարզեց եւ քանի մը անյաջող կը-

ոիւներէ վերջ հարկադրւեցաւ հպատակիլ, 50 տաղանդ (50,000 տոլար) տուգանք վճարել, ամրոցներ շինելէ հրաժարիլ եւ իր զօրքերով ալ օգնութեան հասնիլ Մարաց՝ արտաքին թշնամիներու դէմ :

Տիգրան Ա.-ի մասին եղած պատմութիւնները ցոյց կուտան որ ինք զինակցած է Մարաստանի Կիաքսար Բ.-ի քրոջ որդի Կիւրոսի հետ : Նա իր մասնակցութիւնը բերած է Բաբելոնի, Եգիպտոսի, Լիւդիոյ եւ Սպարտայի թագաւորներու դաշնակցութեան, ուղղւած Մարաց դէմ, կործանման մէջ՝ 20,000 հետեւակներով : Անոր հետ եղած է նաեւ Եմրաս Հայոց սպարապետը՝ 4000 զինւորներով : Ատկէ բացի նա օժանդակած է Կիւրոսին՝ Լիւդացւոց եւ Բաբելոնի պետութիւնները կործանելու : Այդ կը նշանակէ որ Տիգրանի օրով Հայաստան աւելի ազատ եւ անկախ եղած է՝ կամ ապստամբութեան միջոցաւ եւ կամ Կիւրոսի սկզբնական քաղաքականութեան շնորհիւ՝ բարեկամ ըլլալ Հայոց միւս պետութիւնները տապալելու համար : Պարսկաստանի հետ ունեցած այս բարեկամութիւնը շուտով փոխւեցաւ քննամութեան, Դարեհ Ա. Պարսից արքայի օրով :

Հայերու ապստամբութիւնը .— Տիգրան Ա.-էն վերջ ո՞վ յաջորդեց — յայտնի չէ : Դարեհ Վշտապեանի արձանագրութիւններէն կ'երեւայ, որ 521-484-ի իր տիրապետութեան ատեն, հայերը շատ անգամ ապստամբեցան : Դարեհի օրով իր երկրի զանազան մասերու մէջ ապստամբական շարժումներ սկսան եւ ատոնց միացան հայերը : Իր արձանագրութիւններուն մէջ կ'ըսէ . « . . . Յետոյ Հայաստան դըրկեցի Հայ մը, իմ Դաեարսէս անուն ծառաս, եւ այս-

պէս պատուիրեցի անոր .—

«Գնա՛ եւ խորտակէ այն ապստամբ ժողովուրդը ,
որ չի հնազանդիր ինձ :

Դաեարսէս գնաց Հայաստան նուաճելու» :

Այստեղ մենք գործ ունինք երկու դէպքերու հետ
—Հայկական ապստամբութեան եւ հայի մը դաւանա-
նութեան հետ : Հայերը Դաեարսէսի դէմ կը ցցւին եւ
երեք ճակատամարտներու մէջ ալ՝ Զուզա , Տիգրա-
նարերդ եւ Ուխյամա ամրոցի շրջաններում ,չեն պար-
տըւիր : Դարեհ կը փոխէ իր հրամանատարը եւ անոր
տեղ կը նշանակէ Վաւմիսէւ անունով Պարսիկ մը , որ
հայերու հետ կուի բոնւեցաւ Ասորեստանի Իզիդու
անունով տեղի մը վրայ : Այս անգամ ալ ապստամբ-
ները չընկճւեցան եւ բանակները , հինգերորդ անգամ
ըլլալով , իրար հանդիպեցան Աւտիյարա տեղը , Հա-
յաստանի մէջ , ուր հայերու կորուստն եղած է 2045
սպանւած եւ 559-ալ գերի բոնւած :

Եւրոպա եւ Ասիա .— Այս ժամանակներն էր որ
Յունաստանը կը սկսւի հետաքրքրուիլ Ասիայի մէջ
գտնւած իր արենակիցներով եւ այդ պատճառով ալ
տեղի կ'ունենան Յոյն-Պարսկական կոխները , ո-
րոնք մօտ կէս դար կը տեւեն (500-449) : Այդ պատե-
րազմներու պատճառներէն մին հանդիսացաւ Փոքր
Ասիայի մէջ գտնւած յոյներու ապստամբութիւնը՝
Պարսից տիրապետութեան դէմ : Այս վերջինները
ճնշեցին ապստամբութիւնը , կործանեցին քաղաքնե-
րը , սպանեցին շատերուն եւ մնացած ժողովրդին ալ
գերի տարան : Այդ պատերազմները տեղի կ'ունենան
Դարեհի , ինչպէս նաեւ անոր յաջորդ Քսերքսէսի օ-
րով : Յոյները երբեմն յաղթանակներ տարան եւ եր-

բեմն ալ պարտւեցան : Այդ կոիւներու ատեն հայերը երկու կրակի մէջ էին՝ Արեւմտեան քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչ եւ իրենց ցեղակից Յոյներու եւ Արեւելեան բոնակալութեան : Քսերքսէսի պատերազմներու ատեն, երբ հայերն իրանք ալ անկախութենէ զրկւած էին, հայկական գունդ մը կար՝ Փոխդացիներու պէս զինւած եւ կուելիս Յունաց դէմ :

Այս դէպքէն վերջ Պարսիկներն ալ իրենց ուշադրութիւնը դէպի Եւրոպա կը դարձնեն, քանի մը անյաջող արշաւանքներ կը կազմակերպեն՝ Յունաստանին տիրելու համար եւ, ի վերջոյ, այնքան առաջ կ'երթան, որ կը միջամտեն նաեւ Յունական գործերուն՝ նպաստելով Սպարտացիներուն նւաճել Յունաստանը :

Շուտով Սպարտացիներու եւ Պարսիկներու մէջ ալ պատերազմ կը ծագի՝ միջամտելով Պարսկական պալատական շրջաններու վէճերուն մէջ : Այդ ատենները կ'ըլլայ Քսէնէփոնի 10,000-ի մասնակցութիւնը եւ պատմական նահանջը : Յոյները, բուն իրենց երկրին մէջ, գլուխ էին բարձրացրել Սպարտացիներու դէմ եւ վերջիններս ստիպւած Պարսկաստանի հետ հաշտութիւն կը կնքեն՝ 387 թւին, անոնց քողնելով Փոքր-Ասիայի յունական զաղութենքը եւ փոխարէնը զինւորական ոյժ ստանալով Պարսիկներէն՝ իրենց գերիշխանութիւնը Յունաստանի վրայ պահելու դիտումով :

Այս փոքրիկ միջանկեալ պատմութիւնը մէջքերելու նպատակն էր ցոյց տալ այդ ժամանակւընէ ըսկըսեալ մինչեւ մեր օրերը եղած միանման քաղաքականութիւնը Արեւմտեան տիրապետութիւններու

կողմէն՝ գոհել Ասիայի քրիստոնեաներուն՝ Արեւելքի բռնակալներուն յանձնելով եւ ատով ապահովելով իրենց ներքին խաղաղութիւնը :

Մակեդոնական տիրապետութիւն. — Մեծ Մակեդոնացին, Աղէքսանդր, տարւած աշխարհակալական ձգտումներով եւ յատկապէս փափաք ունենալով տիրել Պարսկական լայնածաւալ կայսրութեան, 35,000 լաւ եւ դիմացկուն զինուորներով ճամբայ ելաւ Ասիա եւ ճանապարհին տիրանալով Պարսկաստանին, Սիւրիային, Երուսաղէմին, Եգիպտոսին, Բաբելոնին՝ անցաւ դէպի Հնդկաստան : Ըլլալով իր մեծ ուսուցչի՝ Արիստոտէլ փիլիսոփայի մեծ աշակերտը՝ նա իր յաղթանակներուն հետ կը տարածէր նաեւ յունական քաղաքակրթութիւնը : Նա, սակայն, երկար չկարողացաւ ապրել եւ Բաբելոնի մէջ մեռնելով, իր հսկայական կայսրութիւնը երեք մասի բաժնւեցաւ, իր երեք Դիացօխներու (յաջորդներու) միջեւ : Հայստանը, ուրիշ արեւելեան պետութիւններու հետ միասին, երկուսի բաժնւելով՝ արեւմտեան եւ հարաւային, կառավարւեցան Փրատափէրնէս եւ Նէպալը դէմքոս զօրավարներով : Վերջինս հայերուն շատ կը նեղէր եւ կը հալածէր : Հայերն անկարող էին տանել այդ բոլոր բռնութիւնները եւ ահա անոնք, օդատընելով կապագովկիոյ Արիարաթ հալածական գահաժառանգի խորհրդներէն, ապստամբեցան : Արտուարդ Հայկազն իշխանն անցաւ ժողովրդի գլուխը և միացեալ ուժերով դուրս քշեցին եւ հալածեցին Նէպալը դոսին :

Այս ապստամբութիւններու չորհիւ էր որ երբ իպսոսի հռչակաւոր ճակատամարտէն վերջ Հայաս-

տանն ընկաւ Սելեւկեան իշխանութեան ներքոյ, ստրուկ եւ ճնշւած դրութեան մէջ չէր, այլ աւելի ազատ եւ Արտուարդ հայ իշխանն ալ կը կառավարէր երկիրը՝ փոխարքայ տիտղոսով։

Անկախ ըլլալու ձգտումը շատ բնական երեւոյթ էր եւ ահա 247-197 թւականն ապրող Արտաւազդ քաջ իշխանը նորէն ապստամբեցաւ, Անտիոքոս Գ. մ. բազմաթիւ պատերազմներէն օգտուելով եւ չնայած այս անգամ պարտեցաւ եւ խոստացաւ հարկ վճարել, բայց այդ ձգտումն անցաւ իր յաջորդներուն՝ Արտաշէսին, որ Մեծ Հայքի կառավարիչ էր եւ Զարեհին, որ Փոքր Հայոց եւ Ծոփաց իշխանն էր։ Այս երկուքն ալ օգտուելով Անտիոքոս Մեծի հռովմայեցւոց հետ ունեցած պատերազմէն, ապստամբեցան, գլուխ բարձրացըին իրենց տէրերու դէմ եւ յաջողութիւն ունենալով՝ կարողացան վերջնական անկախութիւն ձեռք բերել՝ Հռովմէացիներու հետ դաշն կապելով։

Այսպիսով հայերն յաջորդաբար ընկնելով Պարսից, Մակեդոնացւոց, Սելեւկացիներու տիրապետութեան տակ, չընկճւեցան, այլ ապստամբական շարժումներով, շատ զոհեր տալով եւ արիւն թափելով՝ կարողացան ձեռք բերել իրենց ազատութիւնը եւ նոյն իսկ սկսիլ աշխարհակալութեան՝ Արտաշէսի օրով։

Արտաշէսի օրով Հայաստանը բաւական բարգաւաճ վիճակ ունեցաւ, սահմաններն ընդլայնւեցան, նոր հողեր գրաւեցան, երկիրն ազատւեց արտաքին յարձակումներէ եւ ըլլալով ապահով վիճակի մէջ՝ կարողացաւ մտաւորապէս եւ տնտեսապէս բարգաւաճիլ։

Անոր յաջորդող Արտաւազդը, նախանձու եւ մեղկ բնաւորութեան տէր, չկարողացաւ իր քաղաքականութիւնը շարունակել եւ Պարթեւներն օդտըւելով այդ հանդամանքէն, հրաժարեցուցին զինքը եւ անոր տեղ գահ բարձրացուցին Տիգրան Բ.-ը. (149-123) :

Այս հայկազն թագաւորի օրով էր որ Փիւնիկեցւոց նշանաւոր զօրավար Աննիբալը, Հռովմայեցիներէն հալածւելով ապաստանեց Հայոց արքունիքը :

Անոր եւ իր յաջորդ Արտաւազդ Բ.-ի (123-95) օրով քաղաքական նշանակալից դէպքեր չպատահեցան եւ ապա ուրեմն բարւօք է որ մենք անցնինք Տիգրան Մեծի — Հայկական Կայսրութեան շրջանը :

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ

Տիգրան Մեծ (94-55). — Յունական եւ Մակեդոնական տիրապետութիւններէն վերջ երեւան կուգայ Հռովմը, որ դեռ նոր կազմակերպող պետութւին մ'էր ու յայտնի իր ներքին քաղաքացիական կոիւներով: Հռովմի բնակիչները, ամբողջ Իտալիան գրաւելէն վերջ մտադրւեցան տիրանալ նաեւ Միջերկրականի մէջ գտնւած Միկելիա կղզուն, որ Կարդագէնացւոց սեփականութիւնըն էր (Փիւնիկացւոց պետութեան, որ կը գտնւէր Միջերկրական ծովի արեւելեան մասի վրայ): Այդ պատճառով ալ պատերազմ ծագեցաւ այս երկու պետութիւններու միջեւ, որ երկար տարիներ տեւեց եւ այդ պատճառով ալ Հռովմէացիները շահագրդուեցան Ափրիկէի եւ Փոքր Ասիայի հողամասերով: Այդ պատերազմերն աւելի խիստ եւ շարունակական բընոյթ կրեցին Փիւնիկեցւոց զօրավար Հաննիբալի օ-

րով, որ մեծ վտանգ կը սպառնար Հռովմին եւ վեր-
ջինս լրջօրէն մտածելով կրցաւ դիմադրել, յաղթել
եւ ի վերջոյ խորտակել կարթագէնը : Այդ ատեններն
էր որ Սիւրիայի Անտիոքոս Մեծ թագաւորը պաշտ-
պանութեան ելաւ կարթագէնիին՝ և հռովմէացիներն
անոնց հետ ալ զարնելով կամաց-կամաց մօտեցան
Հայաստանին : Աւելի ուշ Հռովմէացիներն ընդհար-
ւեցան Պոնտիական թագաւոր Միհրդատ Զ-ի հետ,
որ մեծ ատելութիւն ունէր դէպի հռովմէացիներն ու
խտալացիները եւ այդ պատճառով ալ հրաման տւեց
ջարդել բոլորին, որոնք Փոքր Ասիայի մէջ կը գտնը-
ւէին եւ այդ հրամանին իբր հետեւանք 80,000 հոգի
սպանւեցան : Հռովմն ալ քաղաքացիական կոիւներով
զրադւած էր — Մարիոսի եւ Սուլլայի հակամար-
տութեամբ :

Իրենց ներքին խնդիրները կարգադրելէն վերջ,
Հռովմը իր գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրեց Փոքր
Ասիոյ վրայ՝ ջախջախելու Միհրդատի եւ Տիգրան
Մեծի դինակցութիւնը : Այս է համառոտ պատմու-
թիւնն այդ կոիւներու : Տիգրան Մեծ Միհրդատի վե-
սան էր՝ անոր աղջիկ կղէոպատրան կնութեան առ-
նելով : Ատկէ բացի անոնք ունէին նաեւ իրենց շահե-
րը — տիրապետութեան ձգտումները, եւ այդ նպա-
տակով ալ իրենց դաշնագրութիւնն ունէին կազմած,
որի հիման վրայ Տիգրանն իր տիրապետութիւնը պի-
տի տարածէր Ասորիք եւ Միջին Ասիան ու պիտի ըս-
տանար «աւարը, գերին եւ գանձերը», իսկ Միհրդա-
տը պիտի ունենար Փոքր Ասիան եւ Սեւ Ծովի ափե-
րը, ինչպէս նաեւ գրաւած այլ երկիրներ :

Հռովմէական կոիւներէն բացի, որոնց մէջ Ա-

սիոյ հզօրագոյն թագաւորները երբեմն յաղթւեցան եւ երբեմն ալ յաղթանակ տարին՝ հասնելով մինչեւ Յունաստան, Տիգրանն իր տիրապետութեան սահման ները տարածեց գէպի արեւելք եւ հարաւ՝ գրաւելով ըրջակայ բոլոր երկիրները: Անոր տիրապետութեան տակ ընկան Ծովքը, Կորտուաց երկիրը (Հայաստանի մասերն էին), Ասորիքը, Սելեւկեան թագաւորութիւնը, Տիւրոս Դամասկոս, Սիդոն, Արարական ցեղեր, դաշտային Կիլիկիա (Սիս, Ատանա, Տարսոն), Սելլիտինէն, Կեսարիան, յունական 11 քաղաքներ, գրաւեց Մծբին, Արբեղա, Նինսէ, Եղպատան: Ընկճեց Պարթիւններու եւ Մարաց թագաւորութիւնները եւ այսպիսով Ասիոյ ամենէն հզօրագոյն կայսրը եղաւ: Վրաստանն ու Աղւաններն ալ ենթարկւեցան անոր:

Տիգրանի յաղթանակները եւ Հոռովմէացիներու հետ ունեցած պատերազմները, քաղաքական նշանակութիւն ունենալէն բացի, քաղաքակրթական աղդեցութիւն ալ ունեցան՝ առեւտրական, գրական, ճարտարարւեստական զարդացումներու տեսակէտէն:

Տիգրան Մեծ, որ մինչեւ խոր ծերութիւն ապրեց, իր որդիներու դաւադրութեան ենթարկւեցաւ: Անդրանիկ որդին — Զաքքադրիկ, միացած քանի մը հայ մեծամեծներու հետ, դաւադրութիւն կը կազմէ եւ կը մտադրւի սպանել հօրը, անոր զահին տիրանալու համար: Նա չի յաջողիր եւ կուի մէջ կը սպանւի: Եղկրորդ որդին՝ իր եղբօր թաքուն նպատակներն ունենալով, սպանութեան միջոցներէն կը խուսափի եւ պատեհ առիթ կը վնատուի, որ իր կամքէն անկախ

Հայրը մեռնի: Օր մը, երբ Տիգրան Մեծը ձիուց վար կ'ընկնէ, իր միջակ որդին ջանք չի թափեր հօրն ա-զատելու, այլ յայտարարելով որ հայրը մեռած է՝ ինքինքը թագաւոր կը հռչակէ: Տիգրան կ'առողջա-նայ եւ կը հրամայէ իր որդուն գլխատել: Կրտսեր որդին, որ իր հօր ամենէն սիրածն էր եւ օրինաւոր դահաժառանգը, կը տեսնի որ հայրը երկար կ'ապրի եւ չհամբերելով՝ կ'օգտվի թագաւոր հօր բացակա-յութենէն ու կ'ապստամբի: Հօր եւ որդու մէջ կոխւ տեղի կ'ունենայ եւ վերջինս պարտելով կը փախչի Պարթեներու թագաւորի՝ իր աներոջ մօտ: Հրամատ Պարթեւաց թագաւորը, իր փեսայի գրդումով, կը պաշարէ Արտաշատ մայրաքաղաքը եւ քիչ անց զօր-քի մէկ մասը թողնելով փեսային՝ ինք կը վերադառ-նայ Տիգրոն: Տիգրան Մեծ չկարողանալով տանիլ այս անարդանքը, կուի կը բոնւի իր որդու հետ եւ չարաչար պարտելով փախուստի կը մատնէ: Դաւա-դիր որդին կը շարունակէ իր գործողութիւնները եւ, անցնելով Հռովմէացի նշանաւոր զօրավար Պոմպէո-սի կողմը, կը խոստանայ իր հայրն ու հայրենիքը մատնել՝ եթէ միայն Հայաստանի գահն իրեն տրւի:

Արտաւագդ Գ.՝ (55-34) — Բանաստեղծ էր այս թագաւորը եւ հելենական գրականութեան սիրա-հար: Քաղաքական կեանքի մէջ աննշան գիրք կը գը-րաւէ եւ միշտ ալ Հռովմէական եւ Պարթեւական ըս-պառնալիքներու տակ կ'ըլլայ: Հռովմէացի նշանա-ւոր զօրավար Անտոնիոսի օրով, երբ ան պարտե-ցաւ Պարթեներէն եւ անհրաժեշտ էր որ պարզերես ելնէր եգիպտոսի իր սիրուհի, կղէոպատրայի ա-ռաջ, նա իր յաղթեւելու ամբողջ յանցանքը նետեց Հա-

յոց Արտաւազդ թագաւորի վրայ եւ ամէն հնարք մը-
տածեց զայն պատժելու համար : Անդամ մը Անտոն-
իոսը ճաշի հրաւիրեց հայոց թագաւորը, որն զգու-
շացաւ ծուղակ ընկնելէ : Ի վերջոյ Անտոնիոս Հա-
յաստան մտաւ եւ իր ներկայացուցիչներու միջոցաւ
նորէն հրաւիրեց հայոց թագաւորին՝ տեսակցու-
թեան եւ այս անդամ յաջողեց : Հայերը վիրաւորւած
զգացին : Անոնք մտադրւեցան իրենց պատիւը փրկել
եւ չնայած փոքրաթիւ եւ անկազմակերպ էին, Ար-
տաւազդի որդի Արտաշէսին թագաւոր կը հռչակեն
եւ կ'ապստամբին Անտոնիոսի դէմ : Փորձն անյաջող
կ'անցնի եւ հայերը կը պարտիւն : Շղթայակապ թա-
գաւորը Եղիպտոս կը տարւի, ուր Հռովմէացի զօրա-
վարը կը ստիպէ Արտաւազդին՝ իր ընտանիքով միա-
սին երկրպագել Կոչոպատրային եւ զայն «Թագու-
հիներու թագուհի» կոչել : Բանտարկեալները կ'ընդ-
դիմանան եւ իրենց ազատութեան կաշկանդում ան-
ւանելով, ինչպէս նաեւ իրենց զգացմունքներու վի-
րաւորանք, կը հրաժարին այդ ստորնութենէն եւ
բարւօք կը համարեն մնալ բանտի կազանքներու մէջ :
Ամենէն վերջ Արտաւազդ կը գլխատւի :

Արտաշէս Բ. — (34-20) Իր հօր սոսկալի մահը
մոռնալ չէր կրնար : Նա ամէն կերպ կ'աշխատէր վը-
րէժխնդիր ըլլալ Հռովմէացիներէն եւ ատոր համար
ալ միացաւ Պարսից Հրահատ Դ. ի հետ, ջախջախեց
Մարաց ուժերը եւ անցաւ Հայաստան : Նա իր հօր
վրէժը լուծեց Հայաստանի եւ Մարաստանի մէջ մը-
նացած Հռովմէական շատ զինւորներ սպանելով :

Հայաստանի մէջ, սակայն, երկու ուժող կու-
սակցութիւններ գոյութիւն ստացան՝ Արեւելեան

Պարքեւական, որի տեսակէտն էր դաշն կապել միշտ հարեւան պետութիւններու հետ եւ թոյլ չտալ որ «դրսէն»՝ Եւրոպայէն դան եւ իրենց երկիրը գրաւելով՝ ստրկութեան մէջ պահեն ամբողջ երկիրը, եւ երկրորդը՝ Արեւմտեան Հռովմէական, որոնք զգալով նոր երկիրներու քաղաքակրթութիւնը եւ հասկընալով անոնց ուժի գերակշռութիւնը՝ համաձայն էին բարեկամ մնալ Հռովմէացիներու հետ։ Ատոնք շատ լաւ կազմակերպւած էին եւ ունէին իրենց բազմաթիւ հետեւորդները, որոնք ամէն բովէ պատրաստ էին որեւէ դաւադրական ձեռնարկի մասնակցելու։

Հռովմի Օգոստոս կայսրն ամէն կերպ ջանաց Արտաշէսի կրտսեր եղբօրը դնել Հայոց գահի վրայ, որովհետեւ նա մեծցած էր Հռովմէական պալատի մէջ եւ շատ համակրական հակումներ ունէր դէպի իրենց։ Այդ նպատակին հասնելու համար մեծ բանակ կազմել տեսց եւ իր որդու հրամանատարութեամբ Հայաստան ուղարկեց՝ Արտաշէսը գահընկէց ընելու։ Այդ աշխատանքին ալ պէտք չզգացին Հռովմէացիները, որովհետեւ Հայաստանի մէջ գտնւած իրենց կողմնակիցներն արգէն դաւադրութեամբ սպանած էին։

Այնուհետեւ պայքարն աւելի կը սաստկանայ երկու կուսակցութիւններու միջեւ։ Անոնցմէ ամէն մէկը կը ջանայ իր թագաւորական թեկնածուն առաջ տանել՝ յենւած դրսի իրենց համակիր պետութիւններու զինւորական ուժին վրայ եւ եթէ անկարելի ըլլար՝ դաւադրութեամբ կը սպանէին։ Արտաշէսի մահընէ ետք տարի մը (20-19) թագաւորեց Տիգրան Դ. — որ Հռովմէական թեկնածու էր։ Ապա գահ բարձրացաւ, չնորհիւ Արեւելեան կուսակցութեան

ըմբոստութիւններուն, Տիգրան Ե. (19-1), որ Պար-
թեւասէր էր :

Այսպիսով մեր երկիրը, կորցրած Տիգրան Մեծի
հզօրութիւնը, գարձաւ երկու պետութիւնների միջեւ
իրեւ դիւանագիտական խաղերու առարկայ եւ հե-
տըզհետէ աւելի թուլանալով կորսնցրեց իր ազգային
թագաւորական սերունդն ալ եւ մնաց օտար տիրա-
պետութեան տակ :

ՕՏԱՐ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Արտաշէսի հարստութիւնը վերջանալէն յետոյ,
հայերը կը մնան առանց սեփական կառավարութեան
եւ ենթակայ Հռովմէական, Պարթեւական եւ Վիրա-
կան քաղաքական դաւերուն : Զունենալով միաձոյլ
իշխանութիւն, անոնք երկու հոսանքի կը բաժնւին—
պահպանողական եւ ազատական :

Առաջինները իրենց համակրութեամբ Պարթեւ-
ներու կողմն էին, որովհետեւ վերջիններս արեւելցիի
յատկութիւններ ունէին եւ նիստ ու կաց, իսկ ազա-
տականները թեքւած էին Հռովմէացիներու կողմը,
որ աւելի քաղաքակրթւած եւ յառաջդիմական էին :
Այս երկու հոսանքներն ալ պայքարի մէջ էին եւ երկ-
պառակութիւն կ'ստեղծէին՝ իշխան մը ունենալու
խնդրին շուրջ : Ֆառանդական հիմունքով յարմարա-
գոյն թեկնածու չունէին եւ, եթէ ըլլար ալ, անկա-
րող էին գահ բարձրացնել, որովհետեւ անկազմա-
կերպ էին եւ թոյլ :

Հռովմէացիները եւ Պարթեւնները համաձայնու-
թեան եկան Հայաստանի շուրջ եւ Մարաց Արտա-
ւազդ թագաւորի որդին Արիոբարզան իշխանը հա-

յոց թագաւոր կարգեցին : Խորվութիւններ ծագեցան հայոց մէջ եւ գլխաւորապէս նախարարների , իշխանների , որոնցմէ ոմանք համամիտ էին այդ կարգադրութեան , իսկ ուրիշներ ալ հակամիտ : Ազգային կուսակցութիւնը դժգոհ էր եղած նշանակումէն , որովհետեւ ատոր մէջ Հռովմէական ազդեցութիւն կը տեսնէր , մանաւանդ որ Գայոս Կեսար Հայաստան եկած էր կարգը պահպանելու համար : Այդ ատեններն էր որ կատարեցաւ քաղաքական հողի վրայ տեսօր մը — ահաբեկութիւն , որ պսակւեցաւ յաջողութեամբ : Ահաբեկիչը Ադոն անունով հայ նախարարն էր , որ ներկայացաւ Գայոս Կեսարին՝ Արշարունեաց Արտագերս բերդին մօտ , իբրեւ թէ թագաւորէն նամակ բերած է եւ կամ Հայաստանի գանձերու տեղը ցուցնելու նպատակ ունի : Այս խորամանկ միջոցով Ադոն մօտեցաւ զօրավարին եւ ծանր կերպով վիրաւորեց , որը յետոյ Եղիպատոսի մէջ մեռաւ : Ինքը , այդ յանդուզն հայ նախարարը , ինքնասպան եղաւ նոյն տեղը՝ Հռովմէացւոց ձեռքը չիյնալու նպատակաւ :

Քաղաքական հողի վրայ երկրորդ սպանութիւնը կը կատարւի Արիոբարզանի որդի Արտաւազդ Ե.ի վրայ , որ կը թագաւորէ միայն 7 տարի (3-10 , Ք. Ե.) եւ այդ այն պատճառով որ Հռովմէացիներն իրենք նշանակած էին օտար թագաւոր մը , առանց հայերու համաձայնութիւնը նախօրօք առնելու :

Օգոստոս կայսրը ստիպւած կ'ըլլայ հայոց վրայ թագաւոր կարգել Տիգրան Զ.ը , որ միայն մօր կողմէն զտարիւն հայ էր , իսկ հօր կողմէն հրէից Հերովդէս թագաւորի թոռն էր : Այս նշանակումն ալ գոհացում չը տւաւ ազգային կուսակցութեան , որ Տիգ-

ըան Զ.-ը գահընկէց յայտարարեց եւ հալածեց : Այս անդամ առանց ուշադրութիւն դարձնելու Հռովմէ-ացիներուն , հայերը գահ նստեցուցին Երատոն , որ Տիգրան Ե.-ի քոյրն էր եւ միաժամանակ կինը , որը սակայն միայն մի տարի թագաւորեց , որովհետեւ զինքը գահ բարձրացնողները անվարժ ըլլալով կնոջ կառավարութեան՝ գահազուրկ հոչակեցին :

Այս խառնակ վիճակն աւելի երկար տեւեց . հայ ժողովուրդը մնաց առանց կազմակերպութեան եւ իշխանութեան , եւ օտար պետութիւններն սկսեցին աւելի գործնական մասնակցութիւն բերել : Այդ դրութենէն օգտւեցաւ Պարթեւ իշխան Ոնոնը — Հրանդ Դ.-ի որդին , որ եկաւ Հայաստան , իր կողմը գրաւեց հռովմէասէր կուսակցութիւնը եւ անոր վրայ կոթնած՝ թագաւոր հոչակւեցաւ եւ կրցաւ միայն մէկ տարի մնալ : Այդ անորոշ դրութենէն հայերը ուրոշ չափով ազգւեցան այն ատեն , երբ Գերմանիկոս զօրավարը Տիբերիոս կայսեր կողմէն Հայաստան եկաւ եւ թագաւոր կարգեց Պոնտոսի Պոլիմոն թագաւորի որդի Զենոնը , Արտաշէս Գ. անունով , որ գահի վրայ մնաց 16 տարի ու կրցաւ խաղաղութիւն մտցնել ու քով-քովի բերել իրարու հակամարտ երկու կուսակցութիւնները :

Այդ ալ երկար չը տեւեց : Արտաշէս Գ.-ի մահէն վերջ Պարթեւները նորէն երեւացին եւ , օգտւելով դրութենէն , Հայաստանի թագաւոր նշանակեցին Արտաւան թագաւորի որդին՝ Արշակ Ա. անունով :

Հռովմէացիներն անտարբեր չէին կրնար մնալ եւ տեսնել թէ ինչպէս Պարթեւները տիրապետած էին

Հայաստանին : Եթէ անոնք տարածութեամբ հեռի է-ին եւ հնարաւորութիւն չունէին անմիջապէս զինւոր-ներ ուղարկել, բայց գոյութիւն ունէր դիւանագիտու-թիւնը—պալատական դաւեր եւ միջոցներ : Տիբերիոս կայսրը վրացւոց Փարսաման թագաւորին ուշադրու-թիւնը դարձրեց հայոց գահի վրայ : Ամբողջ 18 տարի (35-52, ք.ե.) վրացիների եւ պարթեւների մէջ արիւ նահեղ ընդհարումներ տեղի ունեցան՝ Հայաստանին տիրանալու համար եւ ատկէ մեծապէս վնասւեցաւ հայ ժողովուրդը : Հայերու համակրութիւնը դեռ եւս պարթեւներու կողմն էր եւ չէին կրնար հանդուրժել վրացի Միհրդատ իշխանի թագաւորութեան ու այդ նպատակաւ ալ 42րդ թվին թեթեւ ապստամբեցան, ընդդիմացան Միհրդատի բոնակալութեան եւ միայն տեղի տւին այն ժամանակ, երբ Հոռվմէական լէդէ-ոններ երեւան եկան :

Երկրորդ զայրոյթը վրացիներու դէմ արտայա-տըւեցաւ այն ժամանակ, երբ վրաց թագաժառանգ Հոռադամիզզը Հայաստան եկաւ, իր կողմը դրաւեց քանի մը հայ իշխաններ եւ խարեւայութեամբ ու վայ բագ կերպով սպանեց իր հօրեղբօրը՝ Միհրդատին, չխնայելով նրա կնոջ (իր քոյբը) եւ որդիներուն, ո-րոնց բոլորին ալ սրէ անցուց : Այս ոճիրը իր դէմ լա-րեց հայ իշխաններին, որոնք յարմար առիթի կ'ըս-պասէին՝ ազատւելու վրացիական լուծէն :

Այսպիսով կէս դար շարունակ Հայաստանն հան-դիսացաւ կորիւներու, ընդհարումներու մի կեդրոն՝ Հոռվմէացիներու, Պարթեւներու եւ Վրացիներու մի-ջեւ, որոնցմէ ամէն մէկը կը կամենար տէր մնալ հա-յոց աշխարհին : Այդ ատեն հայերն ալ, իրենց ներքին

երկպառակութիւններով, կուսակցական անհասկացողութիւններով պարարտ հող կը պատրաստէին՝ օտար միջամտութեան համար: Այդ շրջանի մէջ, երբ օտար թագաւորներ նստած էին հայոց գահի վրայ, քանի մը անյաջող ապստամբական փորձեր եղան, որոնք չկարողացան որեւէ իրական արդիւնք հասցնել, որովհետեւ հայերը ներսէն անմիաբան էին:

ԳԼՈՒԽ Է

ԱՐՃԱԿՈՒՆԵԱՑ ՇՐՋԱՆ

Պատմութեան մէջ ընդունւած ճշմարտութիւն է որ ոեւէ բռնութիւն կը ծնի ազատական մտածողութիւն եւ ազատագրական շարժում: Օտար տիրապետութեան շրջանի մէջ, երբ Հռովմէացիներու, Պարթեւներու եւ Վրացիներու փոխադարձ ընդհարումներով Հայաստանը աւերակի կը վերածւէր, հայերն զգաստացան եւ պատրաստ դրութեան մէջ կ'սպասէին՝ թօթափելու օտար լուծը:

Հայաստանի այդ խառնակ դրութեան ժամանակ Պարթեւները կ'ուժեղանային եւ Վաղարշակ Ա. ոազմագէտ եւ ճարպիկ թագաւորը մտադրութիւն ունէր վոնտել Հայաստանէն Հռադամիզդին եւ իր եղբայր Տրդատին թագաւոր նշանակել: Այդպէս ալ կրցաւ ընել եւ իր ծրագիրը ժամանակաւորապէս իրագործել: Խիստ ձմեռ մը, պաշարի պակասութեան պատճառաւ, Վաղարշակն ստիպւած կ'ըլլար իր զօրքերն ետ քաշել հայոց երկրէն եւ ամէն ինչ թողուլ Վրացի

Հոաղամիզդի վայրագութեան : Հոաղամիզդը կատ-
ղած՝ ներս կը մտնէ Հայաստան՝ պատժելու համար
իր գէմ ապատամբութեան դրօշ բարձրացրած հայե-
րուն, բայց այս անգամ հնագանդ եւ խոնարհ հայե-
րուն տեղ՝ կազմակերպւած եւ դիմադրող ուժ կը
գտնէ : Հայերը կը պաշարեն Հոաղամիզդի պալատը
եւ կ'որոշեն ազատւել այդ բոնասկետէն : Վրացի թա-
գաւորը իր յղի կինը փրկելու համար, փախուստի կը
դիմէ եւ այդ մասին Հոովմէացի պատմաբան Տակի-
տոսը հետեւեալը կը պատմէ իր «Տարեգրութիւննե-
րու» 12-րդ մասի 50 եւ 51-րդ էջերուն մէջ, որ կը
տանք քաղւածաբար Ն. Դոլինսի եւ Ա. Խաչի «Պատ-
մութիւն Հին Հայոց» գրքէն :

«Զնայած հայերը վարժել էին հնագանդու-
թեան, սակայն՝ չէին ուզում Հոաղամիզդին, ուստի
պաշարում են նրա պալատը : Հոաղամիզդը վճռում է
իւր եւ իւր յղի կնոջ կեսնքը փրկել յոյս դնելով իւր
ձիու արագավագութեան վրայ : Դժբախտ Զենո-
րիան՝ չիարողանալով մնալ թամբի վրայ՝ խնդրում
է իւր ածումնուց կամ իրան ազատել կամ սպանել
թշնամու ձեռքը չընկնելու համար . փախստական
թագաւորը գրկում է իւր կնոջ, միիթարում, բայց՝
կինը յայտնում է, որ այլեւս ոչ մի կերպ չի կարող
շարունակել ճանապարհը : Հոաղամիզդը քաշում է
սուրը, խփում իր կնոջ եւ մեռած կարծելով քարշ է
տալիս ձիուց վար եւ գետը ձգում, որպէսզի հայերը
չդտնեն նրան : Զենորիան մահից ազատում է, ջրի
ալիքները նրան յետ են ձգում ափ, հովիւները պա-
տահում են, տեսնում, որ նա դեռ չնչում է, ճանա-
չում են նրան, փաթաթում վէրքերը եւ տանում Ար-

տաշատ, ուր Տրդատը նրան ընդունում է այն բոլոր յարդանքներով, որ վայել է մի թագուհու, իւր ամբողջ կեանքում Տրդատը այսպէս է վարւում նրա հետ» :

Այդ բոլոր դէպքերէն վերջ Հռովմը, որ շատ հետաքրքրւած էր Արեւելքի խնդիրներով, չէր կրնար տանել իր պրօտէժէ՛ի —թեկնածու —Հռադամիզդի անպատութիւնը : 17 տարեկան պատանի ներոնը, որ դահ բարձրացած էր (Ք. Յ. 51 թւին) եւ տիրապետական ձգտումներ ունէր իր մէջ, հրամայած էր լէ-դէպններ պատրաստել եւ ուղարկել Հայաստան՝ Դոմիտիոս Կորբուղոնի հրամանատարութեամբ : Պարթեւններու հետ երկար բանակցութիւններ վարելով եւ անյաջողութեան հանդիպելով, Կորբուղոնը Եփրատը կ'անցնի եւ կը մտնէ Հայաստան :

Տրդատ թագաւորը, Պարթեւաց Վաղարշակ Ա.ի եղբայրը, պարապ չէր մնար եւ կը կազմակերպէր հայ զինւորներուն, դրսի թշնամու դէմ պատերազմելու համար : Տրդատը զգաց որ միայն Հայոց եւ Պարթեւաց զինւորները բաւական չեն Հռովմէական կանոնաւոր լէպէոններու դէմ ճակատամարտի կռւելու եւ, ապա ուրեմն, երկիրը պաշտպանելու համար դիմեց պարտիզանական կոփիւններու : Բաժնելով իր զինւորները որոշ խմբերու, նա յարձակում կը գործէր Հըռովմին հաւատարիմ մնացած քաղաքներուն վրայ, կ'աւրէր, կը կործանէր հիմնայատակ եւ այսպիսով սարսափ կը տարածէր չորս կողմը : Այդքանը բաւական չէր . նա մասնակի թակարդներ կը սարքէր Հըռովմէական զօրամասերու համար, յանկարծակի յարձակումներ կ'ունենար եւ կը ջանար պաշարի ճամբա-

ները կտրելով՝ նեղը ձգել Հռովմէական բանակը :

Կորբուղոնն անփորձ զինւորականներէն չէր եւ այդ պատճառով ալ իր զօրքերը քանի մը մասի բաժնելով՝ հետապնդեց Տրդատին, ճանապարհին աւերելով բոլոր ապստամբ քաղաքները եւ Տրդատի հաւատարիմ մնացած ժողովուրդը մորթոտելով : Այդ ատենն էր որ Վրացի Փարսամ թագաւորն ալ, օգտըւելով առիթէն, կամեցաւ իր որդու Հռադամիզդի վրէժը լուծել հայերէն եւ անցած իր լեռնականներու դլուխը՝ օգնութեան հասաւ իր դաշնակից Հռովմէացիներուն :

Հայերն հանգիստ չէին մնար : Անոնք ալ զանազան շրջաններու մէջ ապստամբական շարժումներ կը պատրաստէին եւ իբր արդիւնք այդ ցնցումներու, արեւելեան Տաւրոսի մէջ, երբ Կորբուղոն հոն կ'ըլլայ, դաւադրութեամբ կը կամենան սպանել Հռովմէացի նշանաւոր զօրավարին, բայց անյաջող : Տիգրանակերտի մէջ ալ, երբ քաղաքը շրջապատւած էր թշնամիներով, թագաւորական դղեակի մէջ բուռ մը հայ երիտասարդներ, դիմադրութեան վեհ գաղափարով տարւած, կը վճռեն դիմադրել : Զնայած քաղաքի ամբողջ բնակչութիւնն արդէն անձնատուր եղած էր, այդ բուռ մը քաջերը կարող կ'ըլլան կուել եւ պատւով մեռնիլ :

Պարթեւները եւ Հայերը պարապ նստած չէին : Անոնք մեծ պատրաստութեան մէջ էին՝ թշնամուն դիմադրելու համար : Եւ այդ վերջին ծրագիրը կը

յաջողի : Հռովմէացի Պետոս զօրավարն Հայաստան կուգայ — անփորձ եւ անկարող մէկը եւ այդ պատեհութենէն օգտուելով՝ Վաղարշակը յաղթանակներ կը տանէ , կը ջախջախէ Պետոսի զօրականներն ու նահանջի կը մատնէ : Այդ կոիւներու արդիւնքն այն կ'ըլլայ , որ Պարթեւներու եւ Հռովմէացւոց մէջ հաշտութեան եզր կը գտնւի , Հայաստանը կը ճանչնայ Ներոնի վեհապետութիւնն ու Տրդատ իր թագն առնելով Հռովմի մէջ՝ կայսրէն , կը վերադառնայ երկիր :

Երկար տեւող այդ կոիւները , ընդհարումները , դաւադրութիւններն ու ապստամբութիւնները կը վերջանան կատարեալ յաջողութեամբ եւ ատոր հետեւանքը կ'ըլլայ որ Տրդատ Հռովմ կ'երթայ , ուր փառաւոր ընդունելութիւն կը տրւի իրեն : Տրդատի եւ իրեն ուղեկցող բոլոր կառքերու ճանապարհածախսը կայսերական գանձարանը կը վճարէ , ըստ Եւղբոպի : Օրական երկու միլիոն դրախմա ծախս կ'ըլլայ , 9 ամիս կը տեւէ ամբողջ ճամբորդութիւնը եւ ամբողջ գումարն կը հասնի 54 միլիոն ֆրանկի-մօտ 11 միլիոն տոլար : Ներոնը , իպատիւ Տրդատի , կրկէսի մէջ ըմբիշամարտ կը կազմակերպէ , ճոխ եւ փարթամ ճաշեր կուտայ եւ չորս կողմը ոսկիներ կը տեղայ : Թագադըրութեան օրը հոկայական բազմութիւն հաւաքւածէր : Սենատն , իպատիւ հայ թագաւորի , գւարճութիւններ կը կազմակերպէ եւ բոլոր ներկաներն ալ ոսկէզօծ զարդարանքներով զարդարւած կ'ըլլան , այնպէս որ այդ տօնը կը կոչւի ոսկիօր :

Այդ փառայեղ ընդունելութիւններէն վերջ Տըրդատը կը վերադառնայ Հայաստան , ուր եւ 47 տարի կը թագաւորէ առանց ներքին խառնակութիւնների եւ

առանց հակառակորդի:

Իր թագաւորութեան շրջանում, անգամ մը միայն ստիպւած կ'ըլլայ ինքնապաշտպանութեան դիմել՝ Ալաններու դէմ կուելով:

Այդ վայրենի ցեղը, որ ըստ Յովսէփի պատմիչի, Տօնի գետաբերանի շրջանի մէջ տեղաւորւած էր եւ անկէ կուգար, սկզբնական ասպատակութիւնները կատարեց Մարաստանի մէջ եւ ապա անցաւ Հայաստան: Անոնք առանց արգելքի հանդիպելու կը կողոպտեն երկիրը, կը թալանեն ժողովուրդը եւ կը յափշտակեն անասունները:

Տրդատ պէտքը զգաց դիմադրաւելու եւ պաշտպանելու հայ ժողովուրդը: Այդ կուի մէջ, ըստ պատմագիրներու, յայտնի չէ թէ ո՞ր կողմը կը յաղթանակէ, բայց կ'երեւայ որ Ալանները կը նահանջեն:

Այս բոլորէն վերջ, երբ Տրդատը կը մեռնի, Հայաստանը նորէն կ'ապրի անորոշութեան շրջան: Ինքըն անկազմակերպ, անմիաբան եւ բաժանւած դըրութեան մէջ, միշտ կը ջանար աւելի հզօրներուն կողմն անցնիլ եւ երկու ճակատի վրայ ալ — Հոռվմէական եւ Պարթեւական քաղաքականութիւն—խաղալ: Այդ երկու պետութիւններն իրար դէմ կը կըռւին եւ, գլխաւորապէս, Հայաստանի մէջ ու միշտ ալ կը ջանան այդ կարեւորագոյն ուազմական եւ աշխարհագրական դիրքն իրենց ազդեցութեան տակ պահել: Բազմաթիւ կոիւներու ատեն հայերը չէզոք, կրաւորական դիրքի մէջ կը մնան եւ ոչ մի տեղեկութիւն կայ որ անոնք ապստամբած ըլլան:

Հայ ժողովուրդն իր խառնակ վիճակի օրերը կ'ապրէր, կը մնար առանց սեփական կառավարու-

թեան եւ հնարաւորութիւն չունէր միանալու, կազմակերպւելու, մինչեւ որ նոր եւ ուժեղ գաղափարական հոսանք մը կուգայ եւ նոր շարժում առաջ կը բերէ: Այդ շարժումը Քրիստոնէութիւնն էր:

Այսպէս, ուրեմն, նախաքրիստոնէական շրջանի ապստամբական շարժումները ընդհանուր գծերով եւ ամփոփի ներկայացնելով, մենք կը ջանանք յետագայ շրջանի քաղաքական անցքերն աւելի մանրամասնութեամբ տալ եւ ապստամբական դէպքերն աւելի լայնօրէն նկարագրել:

Հայոց պատմութեան մէջ Քրիստոնէութեան շըռք ջանը՝ քաղաքական տեսակէտէ, շատ հետաքրքրական է ուսումնասիրութեան ենթարկել: Քրիստոնէութիւնը գաղափարական մեծ հոսանք մ'էր եւ իր հետ կը բերէր աւելի կատարելագործւած հասկացողութիւններ, մարդկային հասարակական ըմբռնումներու մէջ կը մտցնէր նոր եւ հիմնական փոփոխութիւններ, եղբայրասիրութիւն, եւ փոխաղարձ յարգանք եւ գերագոյն նպատակ: Դա նախ եւ առաջ մի պայքար էր հնի դէմ, սրբազն կոխւ էր հեթանոսութեան դէմ եւ բնական է որ այդ խոչոր ըմբռնումների ընդհարումների ատեն տեղի պիտի ունենային սպանութիւններ եւ կոտորածներ: Քրիստոնէութիւնը որ յենւած էր սիրոյ վրայ եւ նպատակ ունէր մարդկային համախմբումներու մէջ ներդաշնակութիւն մտցնել, իր տիրապետութիւնն սկսեց արխւնով, հակառակ, գուցէ, իր մեծ առաքեալի դաղափարներուն:

Ներքին կեանքի մէջ արիւնահեղութիւններու պատճառ դառնալէն զկնի, եղաւ նաեւ պատճառ ար-

տաքին պատերազմներու, կոտորածներու եւ հալածանքներու:

Այդ վեհ գաղափարն իրագործելու համար մենք պիտի տեսնենք որ բազմաթիւ նշանաւոր դէմքեր զոհ գնացեր են, ենթարկւել չարչարանքներու եւ այդ բոլոր դեռ կը շարունակի մինչեւ այսօր:

Այս նպատակին հասնելու համար տեղի ունեցած են շատ մը ձերբակալութիւններ, սպանութիւններ, դաւեր, ապստամբութիւններ, ինքնապաշտպանութիւններ, որոնք անհրաժեշտ ստորոգելիներ են որեւէ գաղափար իրագործելու համար: Այդպէս է կը րոնական գաղափարի, ինչպէս նաեւ քաղաքական նըպատակի իրագործման ատեն:

Եւ բոլոր անոնք, որոնք վերջին քանի մը տասնեակ տարիներու ընթացքին մեղադրած են Հայ Յեղափոխականները, անոնց արծարծած քաղաքական նպատակները եւ իրենց «Հեղինակաւոր դատավճիռը» տւած են թէ՝ Յեղափոխութիւնն էր որ հայկական կոտորածներու պատճառ եղաւ, թող բարի ըլլան հետեւելու պատմութեանս, որի մէջ մանրամասնօրէն պիտի ներկայացնեմ թէ 15 դարու ընթացքին՝ Հայ ժողովուրդը յանուն քրիստոնէութեան ինչպիսի հալածանքներու, սպանութիւններու եւ կոտորածներու ենթարկւած է: Ես պէտք է ցոյց տամ թէ քրիստոնէութիւնը հայ ժողովուրդէն ո՞րքան արիւն առած է եւ ի՞նչպիսի զոհաբերութիւններ եղած են անոր համար:

Եւ այլ կերպ չէր կրնար ըլլալ: Այդ իրերու ըլլական ընթացքն է եւ ոչ մի գաղափարական շարժում չի՝ կընար խուսափիլ անկէ:

Քրիստոնէութիւնը առաջ բերաւ մեծ յեղափոխութիւն մը՝ ընդդէմ հեթանոսական կրօնի եւ անոր անւան համար եղած շարժումները, որոնք քրիստոնէութիւնն ապահովելու միտքն ունէին, ապստամբական բնոյթ կը կրեն :

Դատողութիւններով չերկարացնենք : Անցնինք փաստերու արձանագրութեան :

Մեր աւանդական պատմութեան համաձայն, քը-քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան չարչարանքով եւ սպանութեամբ կ'ըլլայ :

Առաջին ԱՊՍՏԱՄԲԸ, կրօնական հողի վրայ, ինքը Գրիգոր Լուսաւորիչն էր : Երբ Տրդատ Հայոց թագաւորը Հռովմէն կը վերադառնայ եւ կը կամենայ Ոսկեմայր Անահիտի տաճարին մէջ պաշտամունք կատարել տալ, կը հրաւիրէ նաեւ Անսակ Պարթեւի որդի Գրիգորին, որ քրիստոնէական եւ հէլէնական կը-թութիւն առած էր : Գրիգոր կը մերժէ ներկայ գըտնըլի պաշտամունքին, պատճառաբանելով որ ինք հեթանոսական կրօնին չի հաւատար, որովհետեւ ըմբռնած է քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը : Նա, միայնակ եւ անզօր, կը ցցւի ամենակարող եւ հզօր թագաւորի դէմ ու իրը ապստամբ ու անհնազանդ, կենթարկւի ծանր պատժի ու կը նետւի խոր վիրապը :

Այս բաւական չէ : Տրդատ թագաւորը, Հռովմի Դիոկղետիանոս կայսեր նամակի հիման վրայ, Վաղարշապատի մօտ, ձերբակալել կուտայ Հոփիսիմէ կոյսն իր ընկերուհիներով : Երբ Հայոց թագաւորը կը կամենայ ամուսնանալ Հոփիսիմէի հետ, վերջինը կը մերժէ պատճառաբանելով որ «ինք քրիստոնէու-

թիւն ընդունած է եւ կոապաշտի մը հետ չի կընար ամուսնանալ :

Այդ ժամանակ Տրդատ կը հրամայէ սպանել այդ կոյսերուն, որոնք համարձակութիւնը կ'ունենան թագաւորի մը առաջարկը մերժելու: Եւ գաղափարական պայքարի հողի վրայ առաջին նահատակները կ'ունենանք, որոնց յիշատակը մինչեւ այսօր ալ կը տօնենք:

Քրմական դասակարգն ալ պարապ նստած չէր: Նա ամէն պատրաստութիւններ տեսաւ, Տրդատի եւ պալատական շրջանակներու քրիստոնէական կրօնքն ընդունելէ վերջ, իր իրաւունքները պաշտպանելու եւ նոր հաւատքի դէմ կոխւ մղելու: Ապարդիւն փորձեր: Բոլոր մեհեանները կործանւեցան, ըմբուտութիւնները զսպւեցան եւ քրիստոնէութիւնն յաղթականօրէն արեան նանապարհով, մուտք գործեց Հայաստան :

Այդ բաւական չէր: Հայ կրօնականներէն ոմանք, քրիստոնէութիւնը տարածելու համար, ելան Հայաստանէն եւ անցան հարեւան երկիրները Աստոնցմէ ամենէն զօրաւորը, իր կեանքը գաղափարի տարածման համար զոհողը, հեթանուաթեան դէմ ուժգին պայքար, կոխւ մղողը Գրիգոր Լուսաւորիչի թոռ Գրիգորն էր, որ անցաւ Հռնաց երկիրը՝ քարոզելու նպատակաւ:

Նա մէկն էր այս գաղափարական տիպերէն, որ իր անձնանը մոռցած, իր կեանքը վտանդի ենթար կած՝ նւիրւած էր իր սիրած գաղափարին: Փաւստոս Բիւզանդացի պատմագիրն այսպէս կը բնորոշէ Գրիգորին:—

«Քարոզ ճշմարտութեան հաւատոյն Քրիստոսի լինէր նա, եւ առաջի իսկ ամենեցուն էր սքանչելի եւ զարմանալի. խստագոյն եւ դժուարագոյն անհամարք ծանրաբեռն վարուցն կրթութիւնք խստամբերութեանն, պահօք եւ սրբութեամբ, տքնական հակածք անձանձրոյթ աղօթիցն ջերմութեան առ տէր Աստուած կանխելոյ վասն ամենայն մարդոց» :

Նա ոչ միայն այդպիսի հաւատացող էր եւ իր պաշտած գաղափարները իրագործող, այլ եւ մէկն էր որ՝

«Իբրեւ զպատերազմասէր նահատակ միշտ զանձն ի կրթութիւն եւ ի պատրաստութիւն ունէր ամենայն փորձութեանց եւ վշտաց, առ ի ծով պատասխանի ամենայն համարձակութեամբ վասն ճշմարտութեան հաւատոցն մարտնչել որ վասն Քրիստոսի» :

Եւ այդպէս ալ կ'ըլլայ: Այդ գաղափարական պրոպականդիստը, որ ամէն փորձութեան պատրաստ էր, Մաղքթաց թագաւորի եւ իր բազմաթիւ զօրքերու առաջ կը բացատրէ քրիստոնէութեան գաղափարը, կը յայտարարէ թէ Աստուծուն ատելի է «աւառարութիւն եւ յափշտակութիւն, սպանութիւն, ազահութիւն, այլազրկութիւն, զայլոցկերութիւն, ցանկութիւն այլոց ստացուածոց»: Եւ ի պատասխան այդ պարզ հասկնալի եւ մարդասէր գաղափարներու, հոն հաւաքւած խուժանը կը տրամաբանէ թէ—

« Զի ոչ յափշտակեսցուք, զի ոչ աւարեսցուք, զի ոչ առցուք զայլոյ, ի՞ւ կեցցուք այս չափ անչափ զօրաց բազմութիւնք» :

Եւ վճռեցին լաւ մը պատժել այդ գաղափարապաշտ առաքեալին ու թաղաւորի հրամանով—

«Կալան ձի մը ամեհի, կապեցին կախեցին զմանուկն Գրիգորիս զագւոյ ձիոյն, եւ արձակեցին ընդ ծովեզր դաշտին հիւսիսական ծովու մեծի, արտաքոյ իւրեանց բանակին ի դաշտին վատնեայ: Եւ այսպէս սպանին զառաքինի քարոզն Քրիստոսի զմանուկն Գրիգորիս»:

Այս դէպքերն ալ բաւական են ցոյց տալու թէ քըրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան նոր գաղափարի ապստամբութիւնն ինի դէմ՝ սկսել է բանտարկութեամբ, նահատակութեամբ, սպանութիւններով եւ հալածանքով:

Քրիստոնէական վարդապետութեան մուտքն Հայաստան, ինչպէս տեսանք, խաղաղ միջոցներով չեղաւ եւ նոյնիսկ այդ հողի վրայ ալ ծագեցաւ առաջին պատերազմը, 311 թւին, 13 տարի վերջ՝ քըրիստոնէութիւնն ընդունելին:

Հոռվմի գահին վրայ, այդ ատեն, բազմած էր Մաքսիմեանոս Դայա կայսը, որ հեթանոսական կըրօնքին ջերմ երկրպագու էր եւ քրիստոնէութեան ալ կատաղի հակառակորդ: Նա կամեցաւ Հայաստանէն ալ հալածել այդ նոր կրօնքը, բայց հանդիպեցաւ ուժգին դիմադրութեան: Հայերը, որ նոր ընդունած էին եւ կարծ ժամանակայ մէջ ալ իւրացուցած այդ վարդապետութիւնը, ըմբռստացան եւ միացեալ ուժերով կրցան դիմադրել կայսեր զօրքերուն եւ յաղթական ելնել: Այս պատերազմի մասին Եւսեբոս պատմիչը, իր եկեղեցական պատմութեան թ. գլ. ը-ի մէջ միայն հետեւեալը կը յիշատակէ—

«Գրգռեցաւ պատերազմ ի բռնաւորէ անտի ընդ Հայոց, որ ի սկզբանէ բարեկամք եւ նիզակակիցք էին Հռովմէական ժողովրդեան: Եւ զի նոքին եւս քրիստոնեայք էին եւ ջերմագոյնի բարեպաշտութեան որ առ աստուածութիւնն՝ ջանացաւ աստուածատեացն բռնաւոր բռնութեամբ ածել զնոսա ի պաշտօն կոոց եւ դիւաց, եւ յայն սակս զբարեկամսն յատելիս, զգաշնաւորմն ի թշնամիս դարձոյց այլ ինքն ի պատերազմէ անդ հանդերձ զօրու իւրով գունակ նեղեալ վտանգեցաւ չարաչար»:

Քրիստոնէութեան ընդունելութեամբ երկիրը չխաղաղեցաւ, այլ աւելի խառնակ վիճակի մէջ մըտաւ: Մի փոքրիկ քրիստոնեայ պետութիւն, որ միայն քանի մը տասնեակ տարիներու պատմութիւն ունի՝ նոր կրօնքն ընդունելէն վերջ, գտնեցաւ արտաքին եւ ներքին ճնշումներու տակ: Դայա կայսեր այդ հակաքրիստոնէական պատերազմէն վերջ, որ տեղի ունեցաւ Տրդատ թագաւորի օրով, երկրի ներսը, քուրմերու կողմէն կազմակերպուած, ապստամբական շարժումներ տեղի ունեցան:

Նոր կրօնքի դէմ էին հեթանոսական շրջանի կրրօնական պաշտօնեաներու քուրմերը, ժողովրդի մի մասը եւ գլխաւորապէս պալատական շրջանի կանայք: Այդ ամբողջ շարժման հոգին էր Հայոց մեծ տիկինը, թագուհին, որ ըստ Փաւստոս Բիւզանդի «ունէին եւ սակաւ մի խորհուրդ համարձակութեան ի կնոջէ թագաւորէն՝ զայն գործել. վասն զի յանդիմանէր զնա սուրբն վասն գաղտնի չնութեան կծծութեան բարոյից պոռնկութեան»:

Այս մեծ ապստամբութիւնը տեղի ունեցաւ Աշտիշատի մէջ, երբ Վրթանէս կաթողիկոսը պատարագ կը մատուցանէր եկեղեցւոյ մէջ: Հազարաւորներէ բաղկացեալ ամբոխը մտադրութիւն ունէր ըստապանելու Վրթանէս քահանայապետը եւ այդպիսով մեծ հարւած մը տալ քրիստոնէութեան: Անոնք իրենց նպատակին չեն հասնիր: Ապստամբութիւնը կը զսպէի: Ըստ Փաւստոսի, այդ շարժումը կը վերջանայ Աստուծոյ պատիժով, երբ ապստամբեալներու ձեռքերն աներեւոյիթ ուժի մը կողմէն կը կապւին եւ զգալով իրենց սխալը... խելքի կուգան ու միասին քրիստոնէութեան դիրէր կը նետւին: Հաւանական է որ այդ ապստամբութիւնն անարիւն չի անցել եւ զըսպըւել է զօրքերու միջոցաւ:

Այս ապստամբութիւնը տեղի կ'ունենայ Խոսրով Գ. Կոտակ թագաւորի օրով:

Այդ առենները տեղի ունեցաւ եւ այլ պատերազմ մը, նորէն քրիստոնէութիւնն իրեւ պատրւակունելով:

Պարսկական քաղաքականութիւնը, որ միշտ եղած էր իր հովանաւորութեան տակ առնել Հայաստանը եւ թոյլ չտալ որ ո եւ է կերպով եւրոպական տիրապետութիւններէն Հոռվմն ու Յունաստանը միջամտեն եւ կամ, իրենց ազգեցութիւնը տարածեն, անոնք այս անգամ նոր պատճառաբանութիւն մ'ալ կը բերեն — Քրիստոնէութիւնը — Հայաստանին տիրելու համար: Շատ անգամ իրենք ուղղակիօրէն պատերազմ չեն յայտարարեր, այլ զանազան դաւերով կը գոգոէին հարեւան ցեղերը յարձակում գործելու հայերու վրայ:

Մազքաց Պատերազմ .— Այս ցեղին մէջ պրոպականտ ընելու մտօք էր որ Գրիգոր Լուսաւորչի թոռը— Գրիգորիս, եկած էր եւ նահատակւած : Մազքութները Շապուհ Բ.ի երդումով, այդ դէպքը պատճառ կը բունեն թէ «Այս խորհուրդ հայոց թագաւորին է . զսա յղել առ մեզ, զի այսու ուսուցմամբ խափանեցի զմեր արշաւանս ասպատակութեան հնի յաշխարհէն իւրմէ, այլ եկայք զսա պակասեացուք ի միջոյ, եւ մենք ի յայս արշաւեսցուք, աւարաւ զմեր աշխարհս լցցուք» : (Փաւստոս, Դպր. Գ. գլ. Զ.) : Եւ արշաւանքը կ'սկսի : Բայ Փաւստոսի—

«Զգոյր թիւ բազմութան հեծելազօր զընդպացն, եւ ոչ համար չերտաւոր հետեւակ զօրուն . զի եւ ինքեանք զինքեանս զիւրեանց զօրսն թրւել ոչ կարէին : Բայց ուր լինէր հանդէս, ի նշանաւոր տեղիս գնդի, դրօշու դրօշու, վաշառոց վաշտուց, յերեւելի յերեւելի տեղեաց՝ մէն մի բըռնաքար առ այր հրամայէին, զի բերցին ընկեսցին՝ չեղջ կուտել» :

Այնքան շատ էր այդ արշաւող զօրաբանակի թիւը, որ թշնամին ինքն ալ համբել չէր կրնար եւ ըստիպւած էր հրամայել որ ամէն մէկ զինւոր քար մը նետէ, որպէսզի կուտակւած թումբերէն կարողանան եզրակացնել զօրքի քանակը :

Արիւնալից կոիւներ տեղի կ'ունենան : Քրիստոնութեան նոր գաղափարի պատճառաւ եւ անոր սիրոյն հայ ժողովուրդը կը տոկայ եւ այն ատեն, երբ թշնամիները «ելին լցին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց . քանդեցին, գերեցին, առ հասարակ աւերեցին, սփոեցան տարածեցան զսահմանսն, լի եւ

լի ծաւալեցան . . . մինչեւ ի Գանձակ սահմանս Ատըր-պատական» եւ հասան մինչեւ Արարատեան դաշտը, շրջապատելով Վաղարշապատ քաղաքը:

Հայերն ալ պարապ նստած չէին: Անոնք ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւններ կը տեսնէին եւ կ'սպասէին Վաչէ սպարապետին, որ Յունաստան դացած էր քաղաքական առաքելութեամբ . . .

«Ապա եկն եհաս Վաչէ որդի Արտաւազզայ ի Մամիկոնէն տոհմէն, զօրավար ամենայն Հայոց Մեծաց: Ապա ժողովեաց նա ամենայն քաջս նախարարացն, եւ դունդ կազմէր բազում յոյժ . . . եւ հասանէր արկանէր ի վերայ բանակին . . . եւ առ հասարակ ընդ սուր հանին զամենեսեան, եւ ոչ միոջ ապրեցուցանէր, եւ դարձուցանէր զբազմութիւն գերեացն . . . հասանէին, հարկանէին, սասակէին զօրսն Ալանացն, Մազքթացն, եւ Հոնացն եւ զայլոց ազդացն, եւ լնուին զդաշտըն ասապարացն առ հասարակ դիակամք մեռելոց . . . մինչ զի իրեւ զգետ յարուցեալ երթայր արիմն անհնարին, եւ ոչ լինէր թիւ զօրացն մեռելոց»:

Այս պատերազմը, որ վերջացել է հայերու փառաւոր յաղթութեամբ, այնքան կատաղի եւ արիւնալից եղած է, որ հրաման տրւած է «գուգազ հանել յաշխարհէ, եւ անդէն ծածկել քարակարկաս վիմօք, զի մի՛ ի շարաւոյ հոտոյն մեռելոտի ոսկերացն երկիրն պղծեսցի»: Նորէն բազմաթիւ դիակներ եւ յորդահոս արեան գետեր՝ քրիստոնէութեան նոր գաղափարը պաշտպանելու համար: Եւ այդ պատմական մի անհրաժեշտութիւն էր:

Պատերազմ Պարսից Դէմ.— Պարսկաստանը պարապ նստած չէր, Քրիստոնէութեան մուտքն Հայստան, մանաւանդ Հռովմէացիներու քրիստոնէական կրօնն ընդունելէ վերջ, երբ այդ երկու երկիրներու մէջ քաղաքական ու կրօնական սերտ յարաբերութիւն կը տիրէր, աւրեց Շապուհի ծրագիրները եւ նա ամէն յարմար առիթ կը փնտոէր հայերուն պատժելու եւ Հայստանն իր ազդեցութեան տակ առնելու:

Այդ եւ յետագայ պատերազմներու ընթացքին նոր կրօնը խոշոր եւ առաջնակարգ դեր խաղցաւ եւ ատոր իբր ապացոյց այն որ Վրթանէս կաթողիկոսը, պարսից եւ հայոց պատերազմէն վերջ հետեւեալ յատկանշական քարոզը խօսած է եւ յետոյ յայտարած որ բոլոր անոնք, որոնք պատերազմի մէջ կ'իյնան, սուրբերու դասը կը կարգւին եւ տարւէ տարի անոնց յիշատակը կը կատարւի: Ահա այդ քարոզը, որ քաղլածաբար առաջ կը բերենք Փաւատումէն—

«Միիթարեցարուք ի Քրիստոս. վասն զի մանաւանդ որք մեռանն, նոքա յաղագս աշխարհի եւ եկեղեցեաց եւ աստուածագործ օրինացն տուչութեան, զի մի՛ գերեալ քանդեսցի աշխարհս, եւ սուրբ եկեղեցին անօրինեսցին, եւ կամ մարտիրոսք անարգեցին, եւ կամ սուրբ ըսպասքն ի ձեռս պղծոցն եւ անօրինացն անկցին, եւ սուրբ ուխտն այլայլեսցի, եւ որդիք մկրտութեան գերութեամբ անկցին ի պէսպէս պղծութիւնս անօրէնութեան կարգաց պաշտամանց...»

Արդ մի՛ լացուք զնոսա, այլ պատուեսցուք

ընդ ճշմարտութեանն, առ նահատակսն դիցուք ընդ աշխարհ օրէնս յաւիտեանս յաւիտենից, զի ամենայն ոք զսոցա յիշատակ քաջութեան իբրեւ Քրիստոսի նահատակաց անխափան կատարեսցէ . . . Եղ կանոն յիշել զսոսա առ սուրբ սեղանըն Աստուծոյ ի ժամ պատարագին, յորժամ շանուանս սրբոցն կարգեցին, եւ ապա զկնի նոցա զնոցայն . . . »

Այսպիսով այդ պատերազմները կրօնական բընոյթ ալ ունէին եւ կամ հոգեւորականներն ամէն կերպ կը ջանային այդ միջոցաւ ժողովուրդի մէջ վառ պահել պատերազմաէր տրամադրութիւնը :

Այն ատենները երբ Խոսրով զբաղւած էր երկրի ներքին վերաշնուրութեամբ, պարսիկներն ահագին քանակութեամբ զօրք կեղրոնացրին Հէր եւ Զարեւանդ գաւառներու ուղղութեամբ եւ սկսան ասպատակել ու աւրել հայոց երկիրը :

Այդ արշաւանքին դէմ դնելու համար Խոսրով հայոց թագաւորը հրամանատար կարգեց Բգնունեաց Դատարայ նահապետին, որ փոխանակ իր հայրենի երկիրը պաշտպանելու, դաւանանօրէն անցաւ պարսից կողմն ու կոտորել տւաւ իր զօրաբանակը: Նա միաժամանակ մտադրութիւն ունէր մատնել նաեւ հայոց թագաւորը, բայց ապարդիւն: Հայերն ուժդընօրէն կը դիմադրէին եւ, կ'երեւի, յատուկ ոգեւորութեամբ բոլորն ալ զէնքի վազած էին, որովհետեւ հայ զօրքերու թիւն անկարելի էր համրել, «զի էին իբրեւ զաստեղս երկնից եւ իբրեւ զաւազ առ ափն ծովու» բազմութիւն: Դաւաճան Դատարէին ալ կը ձերբակալեն եւ «քարկոծ առնէին զնա, (առաջի մե-

ծի թագաւորին Խոսրովու) քարամք իրրեւ զայր, որ աշխարհի եւ գնդի եւ զօրաց տեառն իւրոյ գաւաճան լեալ իցէ :»

Ազգային գոյավլիճակի այդ յուսահատական դըրութեան ատեն մի այլ իշխան — Աղճնեաց Բակուր իշխանը, կ'անցնի պարսիկ զօրքերու գլուխ եւ կ'արշաւէ Հայաստան՝ տապալելու, աւերելու եւ քանդելու իր իսկ երկիրը, հայրենիքը : Այդ դաւանանութիւնը տանել չէին կրնար հայերը եւ ահա բազմաթիւ այլ իշխաններ, թագաւորի հրամանով, կը շըրջապատեն պարսիկներուն եւ փառաւոր յաղթանակ կը տանեն, չմոռնալով սսլանել գաւաճան իշխանին՝ եղբայրներով եւ որդիներով միասին :

Այդ ատեններն էր որ հայոց եպիսկոպոսապետ Վրթանէսը նամակ մը կը գրէ Հռովմ՝ Կոստանդիանոս կայսեր, խնդրելով որ օգնական ուժեր ուղարկէ Հայաստանի վրայ Տրդատի որդի Խոսրովը թագաւորեցնելու եւ անօրէններու դէմ կուելու : Ահա այդ գրութիւնը — ըստ Մովսէս Խորենացիի —

«Յուշ լիցի քեզ պայման ուխտի հօրն քո Կոստանդիանոսի, որ առ մերում թագաւորին Տրդատայ. եւ մի՛ տացես զաշխարհն քո Պարսից անաստուածից, այլ օգնեսցես մեզ զօրօք՝ թագաւորեցուցանել զորդի Տրդատայ զԽոսրով» :

Քաղաքական եւ կրօնական հողի վրայ պատերազմական վիճակ գոյութիւն ունէր հայոց եւ պարսից միջեւ : Եթէ որոշ ժամանակի մը համար դադար կ'առնէին — այդ ալ «զինւած խաղաղութիւնն» էր որ կ'ըլլար եւ ամէն ըոպէ պատրաստ էին յարձակւելու եւ կամ պաշտպանելու :

Կրօնքը խոր եւ անանցանելի խրամատ մը բացած էր այդ երկու ազգութիւններու միջեւ, որ տարեւէ տարի աւելի կը լայննար եւ աւելի ընդհանուր բնոյթ կը կրէր:

Պարսիկները նոր պատրաստութեամբ նորէն յարձակեցան հայոց վրայ: Հայ նախարարներն ի մի հաւաքւեցան՝ հայոց սպարապետ Վաչէի առաջնորդութեամբ:

Հայերը կը պարտւին: Երկու կողմէն ալ մեծ կորուստներ կ'ունենան, երկիրը սուգի մէջ կ'իյնայ բայց չեն յուսահատիր, այլ կը շարունակեն պատրաստութիւնը իրենց նոր հաւատքը, նոր վարդապետութիւնը պաշտպանելու համար: Փաւստոս շատ տիսուր գոյներով կը նկարագրէ այդ պատերազմը—

«Եւ լինէր անհնարին կոտորուած յերկուցունց կողմանցն, եւ բազում ծախ մեծամեծ աւագանւոյն կոտորելոցն: Անկանէր ի պատերազմին յայնմիկ մեծ սպարապետն Հայոց Վաչէ. եւ լինէր ամենայն աշխարհին սուլ անհնարին... Ապա ժողովէր եպիսկոպոսապետն Վրթանէս, միսիթարէր զամենեսեան եւ զինքնին թագաւորն զիսուրով, եւ զօրսն ամենայն, որք բազում անձկայրեաց տրտմութեամբք եւ արտասուակաթողբովք եւ ծանրաթախիծ հոգւով, մեծաւ կոծովք եւ անհնարին աշխատանօք պաշարեալ ըդդնացելոցն կարիս մնացելոցն համարեալ՝ սղային»:

Ամփոփենք:

Քրիստոնէութեան գաղափարի մուտքը Հայաստան՝ խաղաղութեամբ չեղաւ, այլ արեամբ: Հայերն

իրենց նոր հաւատքը, որ խոշոր ըմբոստութիւն էր հնի դէմ, որոշեցին պաշտպանել ո՛չ միայն մտքով, հոգով, այլ եւ իրենց կեանքով, պայքարելով արտաքին եւ ներքին խոչընդուներու, դաւերու եւ յարձակումներու դէմ :

Քրիստոնէութիւնը պատճառ եղաւ պարսիկներու եւ այլ հեթանոսական ցեղերու զայրացման եւ յարձակման, որոնց ընթացքին բաւականաչափ դոհեր տւին հայերը, իսկ թշնամիներն ալ կոտորեցին, աւերեցին, քանդեցին եւ տակնումլրայ ըրին Հայաստանը :

Տիրանի Թագաւորութեան Օրերը .— Քրիստոնէութեան համար ներքին եւ արտաքին կոիւները դեռ չէին վերջացած : Դրսեցիներու յարձակումն ու ներսեցիներու ըմբոստութիւնները շատ կը խանգարէին պետական հասարակական կեանքը :

Տիրանի թագաւորութեան սկզբնական օրերուն բաւական խաղաղութիւն տիրեց, մինչեւ որ Յուլիանոս կայսրը դահ բարձրացաւ : Ըստ Խորենացու՝ Յուլիանոս ամբարիշտ էր եւ ուրացող մը : «Նա ուրացաւ զԱստուած եւ պաշտեաց զկուսս, եւ յարոյց հալածանս եւ խովութիւն ի վերա եկեղեցւոյ, եւ բազմադիմի ջանար շիջուցանել զհաւատ քրիստոնէութեանս . . .» : Նա պատերազմ յայտարարեց պարսից դէմ եւ Տիրանը, որ պարսից Շապուհ թագաւորին հետ լաւ էր, խառնւեցաւ այդ ընդհարումին եւ Յուլիանոսի կողմը բռնեց : Պարսիկներն յաղթւեցան : Յուլիանոսը դոհ էր Տիրանի աջակցութենէն եւ բարեկամանալով իր պատկերը տւեց՝ եկեղեցիներու արեւելեան կողմը կախելու համար —

«Եւ Տիրան արձակէ յիւր աշխարհն, եւ տայ զիւր պատկերն նկարագրել ի տախտակս, յուրում եւ զդիւաց ոմանց ընդ նմա. եւ հրամայէ յեկեղեցիս կանգնել յարեւելից կուսէ... Զոր յանձին կալեալ Տիրանայ ասեալ բերէ»:

Այդ ատենւայ կաթողիկոսական գահը գրաւողը Վրթանէս հայրապետի որդի Յուսիկը, կ'ընդդիմանայ թագաւորի կամքի դէմ եւ՝

«Յափշտակեալ... եհան ի ձեռաց արքայի (Յուլիանոսի պատկերք). եւ ընկեցեալ յերկիր, կոխեալ մանրեաց, զգացուցանելով զիրեն իսորամանկութիւն»:

Այդ մեծ անպատճութիւն էր Տիրան թագաւորի համար, մանաւանդ որ նա արդէն բարկացած էր Յուսիկան վրայ, որովհետեւ վերջինս միշտ կը նախատէր պալատականներուն, թագաւորին ալ — եւ նա հրամայեց բրածեծ սպանել: Այդպէս ալ եղաւ: Եւ երբ այդ ոճիրի դէմ բողոքեց Գրիգորի աշակերտներէն ծերունի Դանիէլ քահանան հրամայեց անոր ալ խեղդամահ ընել:

Այդ երկու սպանութիւններն ալ շատ վատ տպաւորութիւն թողուցին թէ ժողովրդի եւ թէ հայ իշխաններու վրայ: Վերջիններէն Ռշտունեաց Զօրայ նահապետը, որ հայոց հարաւային գնդի հրամանատար էր եւ Տիրանի հրամանով Յուլիանոսի զօրաբանակի հետ կը մնար, ապստամբեցաւ եւ դառնալով իր զինւորներուն, ըսաւ.—

«Մի՛ վարեսցուք հրամանաւ այնորիք որ դայթակղութիւն արկանէ յերկրապութիւն

Քրիստոսի, եւ սպանանէ զսուրբս նորա. եւ մի՛ ճանապարհակցեսցուք այսմ ամբարիշտ թագաւորի» :

Տիրանի հրամանով Զօրայ նահապետի ամբողջ ունեցւածքը կը գրաւի, ինքը Զօրան կը սպանւի եւ իր ամբողջ ընտանիքն ալ սուրէ կ'անցւի : Այդ ցեղէն միայն մէկ մանուկ կ'ազատւի :

Ներքին խոռվութիւնները կ'սկսին : Քանի մը նախարարներ կը բողոքեն : Պալատական շրջաններում, թագաւորին իբրեւ խորհրդատու, մարդ մը կար — Հայր Մարդ Պետ անունով «այր մի անօրէն եւ այսամուտ, որ աւելի ընդ ազգո նախարարացն դրդոէր զթագաւորն Տիրան... ինքն էր այր ներքինի՝ չարասիրտ, չարախորհուրդ չարագործ» : Նրա չար խորհուրդներու հիման վրայ էր որ Տիրանը կոտորել տւեց Ռշտունեաց եւ Արծրունեաց ցեղերը որ «մինչ անդամ եւ զէգսն կոտորեցին ազգացն» : Ամէն ցեղէ մէկ մէկ տղայ ազատւեցաւ — Տաճատ եւ Շաւասպ, որոնց անգամ թագաւորը չէր ուզեր խնայել եւ հրամայեց «Հանել փողոտել զմանկունսն» : Այդ անարդարութիւնը տեսնելով Մամիկոնեան ցեղէն երկու իշխաններ՝ Արտաւազդ եւ Վասակ, ընդդիմացան թագաւորին . խլեցին մանուկները եւ սրերը պատեանէն հանելով որոշեցին պաշտպանել՝ զարնելով մօտեցողին : Այդ երկու որբերուն ալ Մամիկոնեանները իրենց տուն տարին եւ իրենք ալ այդ առ թիւ առանձնացան ու պետական կեանքի քաշւեցան :

Տիրանի թագաւորութեան տարինները ներքին խոռվութիւններու, ըմբոստացումներու, սպանութիւններու եւ դաւերու շրջան կը ներկայացնէ եւ այդ

շատ պատկերաւոր կը ներկայացնէ Փաւստոսը—

«Բայց յայնմ յանմիտ թագաւորութեանն ժամանակի ոչ միայն թշնամիք թշնամեաց, եւ բարեկամք բարեկամաց եւ ընկերք ընկերաց դաւաճանութիւնս մատնութիւնս մկան յարուցանելի մէջ Հայաստան Երկրին, եւ բիւր ազգի ազգի թշնամութիւնս գործէին»:

Տիրանի թագաւորութեան շրջանի հետ ծանօթանալէն վերջ աւելորդ չէր ըլլար ծանօթանալ փոքրիկ եւ յատկանշական դէպքի մը հետ, որով իրեւ պարսից եւ հայոց միջեւ թշնամութիւն կ'ընկնի, Տիրանը կը ձերբակալւի եւ կը կուրացւի:

Այդ դէպքը արձանագրած է միայն Փաւստոս Բիւզանդը — Տիրան արքան սենեկապետ մը ունէր — Փիսակ անունով, ազգաւ (ըսել կ'ուզէ ցեղով) սիւնի, «որ ոչինչ պակաս քան զդեւ էր մոլորութեամբ»... «որ կատաղականս եւ չնաբերան» էր, որ ինչ որ հայոց թագաւորը կը խօսէր անոր միջոցաւ «վաղվազակի յունկն զօրավարին պարսից հասանէին ի բերանոյ շորիկն շողմողն տիրանենդն եւ տիրադրուժն տիրասպանուն տիրամատնիչն Փիսակայ»...:

Մի խօսքով մատնիչ էր հայոց թագաւորի սենեկապետ սիւնեցի Փիսակը, որ իրը բանագնաց կ'երթայ Ատրպատականի տիրող պարսից իշխան Շապուհ Վարազի մօտ եւ փոխանակ ջանալու բարեկամական կապեր հաստատելու, կը մատնէ Տիրան արքայի ձին որ «էր գունով ճարտուկ ճանձկէն. սա լի էր քաջութեամբ, անուանի եւ հոյակապ, մեծ եւ բարձր՝ երկայն քան զամենայն ձիս, եւ տեսանելով

քան զայրս գեղեցիկ, զանազան՝ որ յարմար նմա այլ ոչ գտանէր»:

Շապուհ Վարազը ձին կը խնդրէ: Տիրանը չի կամենար մերժել եւ իր ձիուն նման մի ուրիշը կ'ուղարկէ նոյն Փիսակի միջոցաւ, որ կ'երթայ եւ ամէն բան կ'ըսէ թէ խարած են: Կը զայրանայ Պարսից իշխանը: Թշնամութիւն կ'ընկնի անոնց մէջ եւ մի անգամ ալ, խորամանկութեամբ ճաշի ատեն ձերբակալել կուտայ եւ Դալարիս գիւղի մէջ կը կուրացնէ:

Այս դէպքը յիշատակեցինք հայ մատնիչներէն մէկն ալ երեւան հանելու համար: Փաստ է սակայն, որ Տիրանը կը հրաւիրւի Շապուհ արքայի կողմէն—խորամանկութեամբ թէ «Եւ քում թաղաւորութեանդ ոչ ինչ վնասեցուք, երդուեալ ի Միհր մեծ աստուած. միայն փութա տեսանել զմեզ, զի խորհել ինչ մարթասցուք վասն հասարակաց օդտի»: (Մ. Խորենացի, գիրք 3-րդ, գլ. Ժի): Սովորական շողոքորթութիւն, որ մինչեւ այսօր ալ կը շարունակւի մեր քաղաքական յարաբերութիւններու մէջ՝ պարսից եւ տաճիկ պետութիւններու հետ:

Տիրանի գերւիլն ու կուրութիւնը շատ վատ կ'ազդէ հայ ժողովրդի վրայ: Այդ նպատակով ալ, ըստ Փաւստոսի, «ժողովեցան ի մի ժողով միաբանութեանն մարդիկ մարդիկ աշխարհին Հայաստան երկրին, նախարարք մեծամեծք, աւագք, կուսակալք, աշխարհակալք, ազատք, զօրագլուխք, դատաւորք, պետք, իշխանք, ի զօրավարացն այլ եւ ի շինականաց անգամ ուամիկ մարդկանն»: Մի խօսքով ժողովրդական ըմբոստութեան նշաններ՝ պարսից թաղաւորի եւ անոր հասցրած անարգանքի դէմ: Նախ պատզա-

մաւորութիւն կ'ուղարկեն Յունաց թագաւորի մօտ , օգնական գօրք կը խնդրեն եւ երբ կ'ստանան , յարձակում կը գործեն պարսիկներու վրայ , որոնք կը դանուէին Բասենի Ոսխայ գիւղի մօտերը — կը ջախջախեն , կը հալածեն եւ «առին զկապուտ զաւար բանակին , եւ զկանայս թագաւորին եւ զբամբիչն , եւ զբանսկան ընդ նոսին , եւ դինչս եւ զստացւածս նոցին ընդ նմին ի գերութիւն վարէին , զկանայս նոցա եւ զգանձս եւ զկեանս եւ զկազմած նոցա» (Փաւստոս , Դրագ . Գ . , գլ . ԻԱ .) : Եւ միայն պարսից արքան կարողացաւ մազապուր եւ միաձի փախչել :

Արեակ Բ .-ի թագաւորութիւնը .— Ինչպէս այսօր , նոյնպէս եւ անցեալները , Հայաստանի պետական եւ քաղաքական կեանքը վարողներու միակ քաղաքականութիւն եղած է Երկրորակութիւնը — (տըւալիզմ) : Այդ աչքի զարմւած է ոչ միայն այն ատեն երբ ճեր նախնիքները ուժեղ էին , ունէին զօրաբանակ եւ կառավարութիւն , այլ եւ գերութեան եւ ըստըրկութեան օրերուն , ինչպէս նաեւ յեղափոխական շրջաններու մէջ :

Աստիճանաբար պիտի քննենք եւ այդ կողմը մեր քաղաքականութեան , երեւան հանելու համար այն ճշմարտութիւնը թէ՝ ներկան անցեալի շարունակութիւնն է եւ այլ կերպ չի կրնար ըլլալ :

Տիրանի մահւընէ վերջ պարսից Շապուհ արքան Հայաստանի վրայ թագաւոր նշանակեց Արշակը :

Այդ ատենները պարսից եւ յունաց մէջ պատերազմ կար , որի համար եւ յունաց կայսրը նամակ դրեց Արշակին՝ ինդրելով օժանդակութիւն —

«Պարտ էր քեզ յիշել զչարիսն, կը գրէ վաղէնտիանոս, որ անցին ընդ ձեզ յանաստուածիչն պարսից, եւ զերախտիսն՝ որ ի մէնջ ի վաղնջուց մինչեւ ցքեզ, եւ հեռանալ ի նոցանէ եւ մօտել ի մեզ...»

Ողջ լեր ամենայն հնազանդութեամբ հոռվմայեցուցութեանս»: (Մ. Խոր. գլ. ԺԹ. գիրք Գ.):

Արշակն այս թուղթին պատասխան չի տար: Կայսրը կը կատղի եւ իրր պատասխան իրեն հասցըրած այլ անարգանքին, կը հրամայէ սպանել Արշակի եղբայր Տրդատին, եւ միաժամանակ բազմաթիւ զօրքերով յարձակում գործել Հայաստանի վրայ:

Այդ դէպքն ստիպեց որ Արշակը բարեկամական հաշտութիւն կնքէ հոռվմայեցիներու հետ, մանաւանդ որ Արշակունի հարստութեան փրկութիւնը անոնց կը պարուէր եւ Ներսէս կաթողիկոսին իրրեւ պատեիրակ ուղարկեց: Ըստ Փաւստոս Բիւզանդի, Ներսէս կաթողիկոսը որ կրօնական պետ էր, կ'երթայ եւ փոխանակ յաջողցնելու իր առաքելութիւնը, կ'սկսի քրիստոնէութեան սկզբունքները բացատրել եւ դատապարտել Վաղէս կայսեր որ էր «ի խոտորութեան հերետիկոսութեան աղանդութեանն արիանոսաց», եւ այդ պատճառով ալ կը ձերբակալւի եւ կ'արտաքսւի:

Ըստ Խորենացու, Ներսէս կաթողիկոսն իր առաքելութեան մէջ կը յաջողի, հաշտութիւն կը կնքէ եւ նոյնիսկ կայսեր ազգականուհիներէն մին — Ողիմպիա անունով օրիորդ մը, կնութեան կ'առնէ Արշակի համար:

Հայ-Հռովմէական դաշինքը կապւած էր :

Պարսիկներն հանդիսաւ նստել չէին կրնար :

Անոնք մեծ վտանգ կը կոչէին Հայ-Հռովմէական այդ դաշինքը եւ այդ նպատակով ալ կը ջանային առանձին պայմանագրութիւն կնքել Արշակի հետ :

Տիգրոնի մէջ տեղի կ'ունենայ տեսակցութիւն եւ Հայ-Պարսկական համաձայնութեան հիմունքները կը մշակւին : Շապուհ չի հաւատար Արշակի ըսածներուն եւ կ'ստիպէ Աւետարանին վրայ երդնուլ —

«Եւ բերին զԱւետարանն սուրբ, եւ տայր երդումն արքայն պարսից Շապուհ՝ արքային հայոց Արշակայ՝ երդնուլ յաստուածեան Աւետարանն, զի այլ մի եւս ստեսցէ նմա, այլ կացցէ յուխտի նորա եւ պահեսցէ զդաշինս նորա :

Այս բոլորէն վերջ, կը կարծւի թէ ամէն ինչ լաւ պիտի ընթանար եւ Արշակ իր երկիրը խաղաղութեամբ պիտի կառավարէր՝ համերաշխութիւն պահելով դրացի երկու մեծ պետութիւններու հետ :

Զիրականացաւ : Արշակը պարսից արքային իր տւած երդումը դրժեց եւ այդ պատճառ եղաւ կագմակերպւած հալածանքներու եւ կոտորածներու :

Իրեւ այդ գժտութեան պատճառ Փաւստոս Բիւղանդը կը յիշէ Մամիկոնեան երկու եղբայր իշխաններու՝ Վարդանի եւ Վասակի փոխադարձ նախանձը, որ յատկանշական երեւոյթ էր հայ քաղաքական կեանքի մէջ : Վասակը, որ հայոց զօրքերու սպարապետն էր, կը նախանձէր Վարդանին, որովհետեւ վերջինս թէ Արշակ թագաւորի եւ թէ պարսից Շապուհ արքայի հետ մտերիմ էր ու անոնց սիրելին :

Այդ տեսնելով Վասակը լուր տւեց Արշակին, թէ

իրրեւ իր դէմ դաւ կը լարւի պարսից արքայի կողմէն, եւ այդ պատճառով ալ նպատակայարմար է փախչիլ: Եւ հայոց թագաւորը, հակառակ որ երդում տւած էր, դաղտնի կերպով կը փախչի: Այս դէպքը սարսափելի կերպով կը դրդոէ Շապուհը, որ կ'որոշէ հալածել քրիստոնեաներուն:

«Եւ երդնու արքայ Շապուհ յարեգակն եւ ի ջուր եւ ի կրակ, եթէ ոչ միում մարդոյ որ յայդմ օրէնս քրիստոնէութեան է՝ ոչ տամ ապրիլ եւ հրաման տայր զամենեսեան տանել սպանանել: Եւ յարոյց հալածանս մեծ Շապուհ արքայն քը-րիստոնէութեան հաւատոյ... Եւ յետ այսօրիկ հրաման տայր ընդ ամենայն տեղիս իշխանութեան իւրոյ, թէ որ մի անդամ զանուն քրիստոնէութեան ունիցի յիշխանութեան իւրում՝ զա-մենայն մարդ միանգամայն հանցեն ընդ սուր եւ սատակեսցեն: Ապա բիւրս բիւրոց կոտորէին եւ հազարս հազարաց, զի այնպէս տուաւ հրա-ման ի թագաւորէն, զի ամենեւին քրիստոնեայ անուն ի սահմանս նորա մի դացի...»

Արտաքին այդ քաղաքականութենէն վերջ արժէ նայիլ եւ ներքին կեանքի վրայ՝ Արշակի թագաւո-րութեան օրով:

Ներքին կեանքը խառնակ դրութեան մէջ էր: Նա-խարարներու, իրար մէջ, եւ թագաւորի միջեւ փոխադարձ անհամաձայնութիւն կը տիրէր, ինչպէս նաեւ կրօնական պետի եւ թագաւորի միջեւ: Պալատական շրջանակներու մէջ կը տիրէր անբարոյականութիւ-նը, լկտիութիւնը, դաւերը եւ այդ, շատ անդամ կա-նանց համար:

Արշակի առաջին մտադրութիւնն էր ազատուիլ նախարարներու քննադատութիւններէն եւ անոնց կեդրոնախոյս ուժէն ու բոլորն ալ ենթարկել իրեն։ Նա փոխանակ խելացիութեամբ գլուխ հանելու, բըռնութեան դիմեց եւ բազմաթիւ նախարարներ ըմբռստացան իր դէմ։ Արշակը ազատ քաղաք մը հիմնեց, եւ բազմամարդ դարձնելու եւ անկէ իրեն համար ուժպատրաստելու համար՝ նախարարներու դէմ կուելու դիտումով, եւ իրաւոնք տւեց բոլոր գողերուն, աւազակներուն, սպանողներուն, ստախօսներուն, գանձահատներուն, զրկողներուն, յափշտակողներուն գալ եւ տեղաւորուիլ այդ քաղաքին մէջ։ Նախարարները չհամբերեցին ու միացեալ ուժով եկան եւ քարուքանդ ըրին Արշակաւանը։

Ներքին ուժերու ջատումը կ'սկսի։

Արշակը, իր եղբօրորդի Գնէլի կինը՝ գեղեցիկ Փառանձեմն առնելու նպատակաւ, սպանել կուտայ Գնէլին։ Այդ կնոջ պատճառով սպանել կուտայ նաեւ միւս եղբօրորդին Տիրիթը, որովհետեւ վերջինս աչք ունէր Փառանձեմի վրայ։ Գնէլի սպանութիւնը կը կատարւի Մամիկոննեան իշխան Վարդանի ձեռքով։ Արշակը կ'ամուսնանայ Փառանձեմի հետ։ Վերջինս իրը թագուհի, կ'աշխատի հրապարակէն վերցնել իր հակառակորդները եւ ամենէն առաջ Տարօն գաւառցի Մըջունիկ անունով մէկի միջոցաւ կը թունաւորէ Արշակի առաջին կինը՝ Ողիմպիան։

Մամիկոննեան Վարդանի եղբայր Վասակը եւ Փառանձեմ թագուհին կը ջանային մէջտեղէն վերցընել Վարդանը եւ այդ նպատակին համելու համար կը գրգռեն թագաւորի բարկութիւնը եւ սպանել

կուտան իր իսկ բերդի մէջ, երբ նա իր գլուխը կը լւար :

Պալատական շըջանակներու այն անկերպարան վիճակն աւելի կը բարդանայ, երբ թագաւորի եւ ներսէս կաթողիկոսի միջեւ ցրտութիւն առաջ կուդայ եւ Արշակը նշանակելով Զունակ անունով մէկին իրրեւ քրիստոնէութեան գլուխ աւելի սանձարձակ կը դառնայ : Նա, Արշակաւան քաղաքի քանդողներէն վրէժ լուծելու համար, իր հետ վրացիներու գունդ մ'առաւ եւ եկաւ իր նախարարներուն պատժելու : Բոլոր նախարարներն ալ միացան, եւ տեղի ունեցաւ քաղաքական ներքին մեծ պատերազմ, որմէ մեծապէս տուժեց հայ ժողովուրդը :

Արշակ զգաց իր միայնուքիւնը՝ մէկ կողմէն պարսիկները իրեն բարեկամ չէին, միւս կողմէն հըսովմէացիներն ալ այնքան լաւ չէին եւ բոլոր նախարարներն ալ ըմբռոստացած էին իր դէմ : Նա ներսէս կաթողիկոսի օգնութեան դիմեց, որն եւ եկաւ եւ հաշտութիւն մտցրեց : Նախարարները բոլորն ալ որոշեցին հաւատարիմ մնալ, բացի Արծրունեաց նահապետ Մերուժանէն եւ իր քեռայր Վահան Մամիկոնեանէն, որոնք ձանձնրանալով երկրի ներքին խըսովութիւններէն . . . ապստամբեցան եւ անցան պարսից Շապուհ թագաւորի կողմը :

Մինչ այդ անհրաժեշտ է երկու կարեւոր դէպք նկատի առնել եւ անոնց նկարագրութիւնը տալ : Առաջինը տեսօր է, իսկ երկրորդը՝ ինքնապաշտպանութիւն :

Շեշտեցաւ որ հայերու ներքին կեանքը խառնակ վիճակի մէջ էր եւ որ Հայր Մարդ Պետը պալատական

գլխաւոր պաշտօնեայ եւ խորհրդատու, շատ վատ
դեր կը խաղար: Էստ Փաւստոս Բիւզանդի—

«Եւ էր Մարդ Պետն Հայր այր չար եւ ժան-
տարարոյիւք, անօրէն եւ անիրաւ քան զառա-
ջին Հայր անուն Մարդ Պետսն: Սա կոտորեաց
զամենայն ազգս նախարարացն ի ժամանակս
թագաւորութեանն Տիրանայ արքայի. եւ սոյն-
պէս առ թագաւորութեամբն Արշակայ՝ եւս չար
քան զառաջինն գործել չար առ ամենայն
մարդ»:

Այդ վճասակար եւ ազգակործան տիպը պէտք էր
մէջտեղին վերցնել եւ որովհետեւ թագաւորի պաշտ-
ապանութիւնը կը վայելէր բաւականաչափ դժւար էր:
Մի օր այդ Զար մարդը պտոյտի կ'ելնէ գաւառները
եւ շրջագայութեան ատեն, գիւղի մը մէջ, կը հան-
դիպի Ներսէս կաթողիկոսին: Ճաշի ատեն Հայր
Մարդ Պետը կը խմէ կը հարրէ եւ յոխորտալից կ'ըս-
պառնայ թէ այս սուրբ տեղերը պիտի քանդէ եւ ա-
նոր տեղ արքունիք շինէ եւ այլ հայհոյանքներ կու-
տայ: Գիւղէն ելնելու ատեն Շաւասպ անունով մէկը
որ Արծրունեաց ցեղից էր, կը հետապնդէ անոր, կը
համոզէ մտնել անտառ եւ որսորդութիւն ընել ու
այդտեղ ալ կ'սպանէ:

Երկրորդ դէպքը Տիգրանակերտի ինքնապատ-
պանութիւնն էր: Շապուհի եւ Յոյներու միջեւ պա-
տերազմ ծագած էր: Այդ պարագային պէտք էր հա-
յերու հետ հաշտ ըլլալ եւ նոյնիսկ անոնց զինւորա-
կան օժանդակութիւնը ապահովել, ժամանակաւոր
բարեկամութիւնը կը հաստատի, բայց Արշակ,
դիւնագիտական եւ քաղաքական նպատակներով

— տի : վեովենզու մել զագթայցվենզը լո յունզո ո՞ր ոգ
մտմզկետզումնվի հմունու մել մշակուու յունզո նման
— կմզ ・・・ բայթմզի ոգ վրամու մել մշակուու եմոյ

։ «ոճուղկետչումո լոգսպի կող
— վմո ժվզմնեղ զվկմի վե եզչն եղեզզոի ոչեղմտ
մբագթակմու ։ յուսմզը զվչմու վ լոյլ ։ լզզստ
զմսնե ժմբու ոգ զվեու նզչչ վ ։ չոչ ժչեու ցին
նզը ։ ոզագթամարզեւս հտը վ լոյլ ։ յզոս մբագթ
— ուկուտչու նս ։ ժչ զվչուստ մս ժմոզսմզկուու
— ոմնվի ժուսն հըլ ոգ ։ լզզստ զտրաքն մբագթաստ
— ոնես ոհմօցու ոգ մբագթաւենուով ոժունու բոկ
— վչուստ զմոզյում լոգոկո նզչչ վ վիքու ոգ

։ եոգմոցը ոգ եոգմը նզչչ վ
եուղցուսդու ժչ որդ նս ժմս եոգտմզկետզումնվի
բոժու եմիտմմու հրակուու նզուեցնեսու ։
— տմզկետզումնվի վ բաշեուու ըլերայ»

։ (։ ծկ ։ լի ։ ։ կ ժմզն ։ վեոզզմսպ)
իմն մել մկորու զոկետզստու լոգրազչ ոգ մտմզկետզ
— ոմնվի շունսը մել ։ րոկուտուու շուղմու ։ մրետմզտ
— ուու քանզուս տղչ եոցրամ մկ ։ մշակուու ։ մկ զընսկ
շամքրու ։ մկոզտովնու եմոյ ։ զվրակ մել ոհմօնուստ
— ուի լո ոհմընսկ շոկմզ ։ րոոկո զրվակ ոգ եզնտու մչ
— շուուու ։ լիդու նզչու զվչմզի ոգ զվյու եզնամս ոգ շոր
— մտ լզնսն մզզսն վժունու մզտպիզ եոզդրվը կիսն
— ոչը ։ հզտն մել կտու մեզզսն վժունու եմոյ ։ հզտն
վալիս զրվթաւզդաւնզը ոհմօրուկմու մս մհունու կ
։ զվժունու տմզկետզումնվի շոնզտօյ մմզ ոգ եզլու
յչն եոցրամ միսմօն մկ զշակուու ։ մր իսկուտմոցրուն
կլմժմսի շոնոզուկուու զբովց լոյլ ։ շուզրակ յչն եու
— ամ ։ ենոմտու լզկմունս նզրան քզր զոկոչնօ եզերա?

զաքի ներսի բնակչութիւնը զինւած դիմադրութիւն ցոյց կուտայ եւ միայն այն ատեն տեղի կուտայ, երբ զանազան մեքենաներով Պարսիկները պարիսպները կը փլցնեն, դռները կրակի կուտան, կ'այրեն եւ ապա ներս կը խուժեն եւ կ'սկսին անասելի կոտորածի :

Այսպէս, Հայաստանը քայքայման վտանգին ենթարկւած էր : Արտաքին թշնամիներու կողքին — յունաց եւ պարսից, կար եւ ներքին ախտը — թագաւորի եւ նախարարներու միջեւ եղած անհաշութիւնները, փոխադարձ մատնութիւնները եւայլն :

Այդ ներքին խոռվութիւններն եղան պատճառ որ նախարարներէն ոմանք անցան պարսից արքունիքը, ուրացան իրենց հաւատքն ու երդւեցան մինչեւ վերջ ծառայել Շապուհին ու կռւել հայոց դէմ :

Այդ ատեններն է որ Հայոց Պատմութեան սեւ էջերէն մէկը կը բացւի — Մերուժանի դաւադրութեամբ, որ այնքան մեծ վնաս հասցրեց հայկական պետութեան եւ անոր հիմունքները խորտակեց :

Հայաստանի արտաքին եւ ներքին խոռվութիւններն առիթ տւին Պարսից Շապուհ արքային իր ծրագիրներն իրագործելու՝ քայքայելու Հայաստանն ու իր ազգեցութեան տակ առնելու :

Այդ նպատակներու կիրառման մեծապէս նպաստեցին Հայոց նախարարներէն մի քանի հոգի, որոնք զգւելով Հայոց արքունիքի մէջ տեղի ունեցող դաւերէն, ապստամբեցան Արշակ թագաւորի դէմ եւ անցան Պարսկաստան : Ատոնցմէ նշանաւոր էր Մերուժան Արծրունին, որ ըստ Փաւստոս Բիւզանդի —

«Ապստամբեաց յարքայէն հայոց . . . եւ չոքաւ եկեաց առաջի թագաւորին Պարսից

Շապհոյ, եւ դնէր ընդ նմա ուխտ երդմամբ, զի յաւիտեան ծառայ լիցի նմա: Նախ ուրացաւ ի կենացն իւրոց՝ զոր յԱստուածն ունէր. զի եթող զօրէնս Քրիստոնէութեան, եւ խոստովան եղեւ վասն անձին իւրոյ՝ թէ չեմ քրիստոնեայ, եւ կալաւ զօրէնս մազդեզանցըն, այսինքն զմոզուցն. Եպագ երկիր արեգական եւ կրակի, եւ խոստովան եղեւ՝ թէ աստուածք այն են, զոր թագաւորն Պարսից պաշտէ: Եղ ուխտ ընդ Շապհոյ արքային Պարսից յայնմ հետէ. թէ իցէ եւ կարասցէ յաղթել Շապուհ Հայոց, եւ ունել զաշխարհն, եւ ինձ դարձ լիցի յիմ աշխարհն եւ յիմ տունն, նախ ես ասէ՝ շինեցից ատրուշան յիմում տանն սեփականին, այս ինքն տուն կրակին պաշտելոյ: Եւ կեանս եւ մահ դնէր ընդ նոսա, խոստացեալ բանիւք եւ արդեամբք»:

Այսպիսով Հայոց այդքան մեծ չարիք պատճառող այդ դաւաճանը կը խոստանայ — ուրանալ իր կրօնը, ընդունիլ կոապաշտութիւն եւ գործակցիլ՝ Հայաստանին տիրելու համար: Ատոր փոխարէն Շապուհը կը խոստանայ, յաղթութենէն վերջ, Հայոց թագը տալ Մերուժանին: Այս պայմանագրութիւնը վնասակար էր այն տեսակէտէն, որ Մերուժանը քաջ ծանօթ էր Հայաստանի բոլոր դիրքերուն, դադոնիքներուն եւ ուազմական պատրաստութիւններուն ու ծրագիրներուն:

Բազմաթիւ կոիւներ տեղի կ'ունենան Հայոց եւ Պարսից միջեւ: Առաջին յարձակումը Մերուժանի առաջնորդութեամբ տեղի կ'ունենայ: Պարսիկները յանկարծ կը ըրջապատեն սահմանակից դաւառներն,

«զոր տային ի կոխումն փղաց, եւ զկանայս ընդ ցից սայլից հանէին, առնուին կոտորէին զամենայն բը-նակիչն վերնազաւառացն Հայոց»:

Հայոց նախարարները երբ կը լսեն այդ յարձակ-ման մասին, Վասակ Մամիկոնեան սպարապետի նա-խաձեռնութեամբ զօրաժողով կը գումարեն եւ կ'ո-րոշեն դիմադրել թշնամուն եւ պաշտպանել Հայաս-տանը:

Պիտի հետեւինք Փաւստոսին եւ պիտի նկարա-դըրենք եղած կոհիւներն ու անոնց հետեւանքով ա-ռաջ եկած աւերումները:

Երկրորդ կոհիւը տեղի պիտի ունենար Ատրպա-տականի սահմաններուն վրայ: Հայերը կ'սպասէին, իսկ թշնամին թիկունքէն կը յարձակւի—

«Այրացաւեր առնէին, եւ զանթիւ մարդիկ արկանէին ի սուրբ սուսերի իւրեանց զկանայս եւ զմանկաի հանէին ընդ ցից սայլից, զկէսս զոր ի ներքոյ կամացն արկեալ կասուին: Եւ զարանցն բազմութիւնս տային ի կոխումն փղաց. եւ զա-ռանց թւոյ զմատող մանկտոյն զայն ի գերու-թիւն վարէին. եւ զբազում ամուրս քանդէին, եւ զբերդս աւերէին զամուրս... աւերեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ... քառասուն հազար երդ, զոյն նոյն հետայն ի գերութիւն խաղացու-ցին»:

Այդ աւերմունքները կատարելէն վերջ Պարսիկ-ները կը հասնին Անի քաղաքը. Մերուժանի առաջնորդութեամբ կը կողոպտեն զանձարանները եւ թագա-ւորներու գերեզմանները կը փորեն եւ ոսկորները կը հանեն:

Լսելով այդ բոլորը, Վասակ սպարապետը,

«Գտաւ արք գործոց իբրեւ վաթսուն հազար, ընտիրք եւ պատերազմողք, որ միամիտք էին մի-արանութեան գործոցն պատերազմին, հասանել մարտնչել ի վերայ որդոց եւ կանանց իւրեանց ի վերայ աշխարհին դնել զանձինս իւրեանց մին-չեւ ի մահ եւ ի վերայ աշխարհին գաւառաց բնակութեան, հասանել մարտնչել ի վերայ ե-կեղեցեացն իւրեանց, ի վերայ ուխտին պաշտա-մանն սրբոյ եկեղեցեաց իւրեանց, ի վերայ հա-ւատոյ ուխտին անուան Աստուծոյ իւրեանց . . .» :

Այդպիսի միաբանութեամբ կը յաղթեն թշնա-մուն :

Այդ դէպքէն յետոյ հայերը յարձակողականի կը սկսին եւ բազմաթիւ զօրքերով, Ատրպատականի ուղ-ղութեամբ, կը հալածեն թշնամուն եւ Թէվրիդ քա-ղաքի մօտ կը ըրջապատեն ու փառաւոր ջարդ կու-տան, այնպէս որ Շապուհը միաձի կը փախչի . . . Մե-րուժանը խաղաղ չէր մնար : Նա միշտ կը գրգոէր Շա-պուհին եւ խորհուրդ կուտար նոր արշաւանքներ ըս-կըսիլ եւ վստահութիւն կը յայտնէր որ հայերը վերջ ի վերջոյ պիտի պարտւին :

Երրորդ արշաւանքը տեղի կ'ունենայ Պարսիկ Վին զօրավարի առաջնորդութեամբ, որ իբրեւ «չո-րեք հարիւր հազար» մարդկանցով կ'ասպատակէ եւ . . . կը պարտւի : Հայերը միաբանեալ «հասանէին ի վերայ զօրացն Պարսից . կոտորեալ առ հասարակ ընդ-սուր հանէր զամենայն զօրսն Պարսից, եւ զմնացեալ-սըն փախստական առնէր» :

Չորրորդ արշաւանք — Պարսից Անդիկանայ գօրավարի առաջնորդութեամբ, 40 հազար հոգի, «գալ առնուլ, այրել, աւերել զերկիրն Հայաստան» բայց Վասակ սպարապետը քսան հազարով վրայ կը հասնի եւ, ըստ Փաւստոսին, «հարկանէր սատակէր զնա եւ զզօրս նորա, թափէր զզարդ նոցա, եւ ոչ ապրեցուցանէր մի ի նոցանէ եւ ոչ մի»:

Հինգերորդ արշաւանք — ութսուն հազարով, Հազարաւուխտի գլխաւորութեամբ, որ գլխաւորապէս կ'ասպատակէ Աղձնեաց կողմերը... եւ կը պարտըւի:

Վեցերորդ արշաւանք — իննսուն հազարով եւ Դմաւունդ Վսեմականի գլխաւորութեամբ: Այս կուի մէջ հայերը նորէն յաղթական կ'ելնեն եւ կ'սպանեն Դմաւունդ ու «սինլքորին արտաքոյ իւրեանց սահմանացն հալածեալ տանէին»:

Եօթերորդը Վահրին զօրավարի արշաւանքն է, չորս հարիւր հազարով, իսկ Հայոց զօրքերու թիւը միայն քառասուն հազար էր: Երկու բանակներն իւրար կը հանդիպին Մախաղեան կոչւած տեղը եւ յաղթութիւնը Հայերու կողմը կը մնայ:

Ութերորդը արշաւանքը կը ղեկավարւէր Գումանդ Շապուհի կողմէն, որ իր հետ առած էր նաեւ Մերուժան Արծրունին: Ասոնք կուգան իբրեւ թէ 900 հազար զինւորներով: Հայերը քաջարար կը դիմադըրեն, կ'սպանեն Գումանդին եւ կը ջանան բոնել չարագործ Մերուժանը, բայց չեն կրնար:

իններորդը Դեկապան Նահապետի առաջնորդութեամբ տեղի կ'ունենայ, որ Մամիկոնեան ցեղից էր եւ անցած Պարսիկներու կողմը:

Սա «կուտէր զօրս անչափս եւ անթիւ եւ անհամար իբրեւ զաւազ ծովու, եւ կուռ վառեալ՝ որք նիզակի ի ձեռն առնուին, չորեքհարիւր զբիւր զօրս բազումս»:— Սա եւս կը պարտւի, իսկ Մերուժանը փախուստով կ'ազատւի:

Տասերորդ — Արշակ թագաւորի ազգակից Սուրէն Պահլաւի եւ Մերուժանի հրամանատարութեամբ: Այս արշաւանքն ալ կը ձախողի, Սուրէնը կը սպանւի, իսկ Մերուժանը կը փախչի:

Կոիւները կը շարունակւին: Երեսուն եւ չորս տարի շարունակ այս եւ նման արշաւանքներ կը կազմակերպւին եւ մէկը միւսի ետեւէն Պարսից զօրավարները՝ Ապական Վսեմական, Զըկայ Նւիրակապետ, Սուրէն Պարսիկ, Հըեւզզում, Աշանայոզան, Բոյեկան մեծ նախարար Պարսից, Վաչական, Մըշկան, Մարիճ, Զինդապապետ, Սակստան անդերձապետ, Շապստան տակառապետ, Մողաց անդերձապետ, Շապուհի համբարակապետը, Մոիկ մեծ զօրագլուխը, եւ շատ ուրիշներ կ'ասպատակէին Հայոց երկերը, կ'աւերէին, կը կոտորէին, կը սպանէին եւ կը վերադառնային իրենց երկերը անթիւ գանձերով եւ գերիներով:

Այդ արշաւանքներու թիւը 25 է եւ մեծ մասին մէջ ալ դաւաճան Մերուժանն ու իր պաշտօնակիցները մասնակցութիւն ունեցած են: Այդ կոիւները բոլորն ալ կը վերջանան Հայերու յաղթանակով, բայց

բոլորն ալ տեղի կ'ունենան Հայաստանի սահմաններուն մէջ:

Երկարատեւ պատերազմները ձանձրոյթ պատճառեցին Հայ նախարարներէն ոմանց եւ, մանաւանդոր Արշակ թագաւորին ալ չէին սիրեր, անոնք թողին բանակը, լքեցին իւրայինները եւ... անցան Պարսից կողմը: Ասոնց մէջ էր ամենէն առաջ Աղճընեաց նախարարութիւնը՝ Աղճնեաց եւ Նոշիրական, Մահկեր Տան, Նիհորական եւ Դասսընտրէի Տան Բղեաշխները: Ասոնցմէ վերջ կը հեռանան Գուտորեաց իշխանը, Զորա գաւառի տէրը, Կողբայ գաւառի տէրը, ինչպէս նաեւ Գարդմանաձորոյ տէրը: Արշակէն ապստամբեցան նաեւ Արձախայ Ամուր գաւառը, Հմօրեաց եւ Կորդեաց գաւառները:

Ապստամբեցաւ նաեւ Վասակ սպարապետի եղբայր Վահան Մամիկոնեանը, որ շանալով Մերուժանի խոստումներէն... անցաւ Պարսից թագաւորի կողմը, ուրացաւ Քրիստոնէութիւնը եւ խոստացաւ մողերու օրէնքին ենթարկւիլ: Եւ իրը պարզեւ իր այդ գաւաճանութեան — եղաւ Պարսից արքային սիրելին եւ կնութեան առաւ նրա Որմիզդուխտ քոյրը:

Եւ այսպէս դաւաճանութիւն դաւաճանութեան ետեւէն, ու այդ բոլորը կորստարեր եղաւ Հայ ժողովուրդի համար:

Ներքին չարիքը, որ միշտ կրծել է մեր քաղաքական կազմւածքը, այնքան աղիտարեր եղել է, որքան որ արտաքին յարձակումները եղած չեն:

Մնացած նախարարներն ու իշխաններն ալ, ձանձրացած բոլոր անցուղարձէն, որոշեցին մնալ Հա-

յաստան եւ... բողոքել Արշակի դէմ Ներսէս կաթոռ-
դիկոսի միջոցաւ:

«Ապա ժողովեցան մարդիկ ամենայն աշ-
խարհին իշխանութեանն թագաւորութեանն Հա-
յոց — մեծամեծք նախարարք, կուսակալք, կող-
մակալք, գաւառատեարք, գործակալք եւ դա-
սապետք շնականաց... Դու, տէր, քեզէն դի-
տես, զի այս երեսուն ամէ թագաւորին մերոյ
Արշակայ, զի ոչ ծի ամ մեզ հանգիստ ոչ եղեւ ի
պատերազմէն եւ համակ սրով եւ սուսերօք եւ ի
սլաքս եւ ի տէգս նիզակաց զքրտունս երեսաց
մերոց ջնջեցաք»: (Փաւստոս, Դար. Դ., դլ. Ծ. Ա.):

Իրենց բողոքները, գանդատները ներկայացնե-
լով, անոնք սպառնացին թէ՝ եթէ կտրուկ միջոցներ
ձեռք չառնւին իրենք կամ Պարսից կողմը կ'անցնին՝
իրենց ընկերներու պէս եւ կամ կը ցրւին իրենց տե-
ղերը:

Ներսէս խրատ կուտայ անոնց, կը յիշեցնէ որ ե-
րեսուն տարի համբերութեամբ ծառայել են եւ թող
շարունակեն, որովհետեւ «զի թէ բիւր չար իցէ Ար-
շակ. սակայն աստուածապաշտ է. եւ եթէ մեղաւոր
եւս իցէ, սակայն թագաւոր ձեր է. որպէս եւ դուքդ
ասացիք առաջի իմ, թէ այսչափ ամք են՝ զի մար-
դեայք եւս ի վերայ անձանց ձերոց եւ հոգւոց, ի վե-
րայ աշխարհի, ի վերայ կանանց եւ որդւոց ձերոց:
Եւ որ մեծն է քան զամենայն, ի վերայ եկեղեցեաց
ձերոց, ի վերայ ուխտի հաւատոց ձերոց զոր ունիմք
ի տէր մեր Յիսուս Քրիստոս»: (Փաւստոս, Դար. Դ.՝
դլ. Ծ. Ա.):

Այդ բոլոր յորդորները նշանակութիւն չունեցան եւ ամէնքն ալ լքեցին Արշակ թագաւորին եւ իրենց երկիրները գնացին :

Չնայած Հայ նախարարներու մի քանիսի դաւաճանութեան եւ շատերու ալ չէզոքացումին, Պարսից Շապուհ թագաւորը չկրցաւ գէնքի ուժով յաղթանակել Հայերուն եւ ստիպւեցաւ արեւելեան խորամանկութեան դիմել : Նա պատւիրակութիւն ուղարկեց Հայաստան եւ առաջարկեց սէր, խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն եւ միաժամանակ իր քով հրաւիրեց Արշակ թագաւորին : Վերջինս ընդունեց Պարսից խաղաղութեան առաջարկը, ինքն ալ յատուկ պատգամաւորութիւն ուղարկեց, բայց անձամբ այցելութեան չընաց :

Ատով չբաւականանալով, Շապուհը նորէն մարդիկ ուղարկեց Արշակի մօտ, ըսելով —

«Իսկ եթէ հաճ եմք ես եւ դու ընդ միմեանս, ե'կ տեսցուք զմիմեանս, եւ յայսմ հետէ իբրեւ զհայր եւ զորդի լիցուք ընդ միմեանս : Ապա թէ ոչ տեսանես դու զիս, խնդրես պատերազմ ի մէջ իմ եւ ի մէջ քո» :

Արշակը Պարսից թագաւորէն երդում կը պահանջէ եւ նա ալ կը հաճածայնի, որմէ ետք Հայոց թագաւորը՝ Վասակ սպարապետի հետ միասին կ'երթան Պարսից արքունիքը :

Արշակն առաջին իսկ առիթով մեղայի կուդայ եւ հաւանօրէն, ճարպիկ դիւանագիտական խաղ մը կը կամենայ խաղալ եւ կ'ըսէ —

«Մեղայ քեզ եւ յանցեայ . զի ես եկի եւ կոտորեցի, եւ յաղթեցի թշնամեաց քոց . եւ ակն

ունէի ի քէն պարզեւ կենաց, եւ թշնամիք իմ հը-
րապուրեցին զիս, եւ արկին երկիւղովս ի քէն,
եւ փախուցին ի քէն։ Եւ երդումն իմ զոր երդ-
ւայ քեզ, յառաջ ածին զիս։ Եւ եկի աւասիկ ա-
ռաջի քո։ Եւ աւասիկ ծառայ քո ի ձեռս քո
կամ. զինչ եւ պէտք է քեզ, արա զիս, զինչ եւ
կամ իցէ։ սպան զիս, զի ծառայ քո առ քեզ
կարի յանցաւոր եմ, մահապարտ եմ» (Փաւըս-
տոս, Դպր. Դ. գլ. Ծ. Դ.):

Փորձելու համար հայոց թագաւորի հաւատար-
մութիւնը, Շապուհը, մոգերու խորհուրդով, Հա-
յաստանէն հող բերել կուտայ եւ, իբրեւ թէ, երբ
Արշակը Պարսկական հողի վրայ կը քալէ — զղջում
եւ խոնարհութիւն ցոյց կուտայ, երբ հայկական հո-
ղի վրայ կ'ըլլայ, կ'ամբարտաւանայ, կը հպարտա-
նայ եւ կը սպառնայ Շապուհին։ Այս փորձէն վերջ
Արշակին կը ձերբակալէն եւ Անուշ բերդը կ'աքսո-
րեն։

Շատ դառն եւ կսկծեցուցիչ կ'ըլլայ նաեւ Հայ
պետական եւ քաղաքական դէմքերէն մէկին — Վա-
սակ Մամիկոնեանի մահը։

Շապուհ կը կանչէ իր մօտ եւ կ'ըսէ —

«Աղուէս, դու էիր խանդարիչ՝ որ այսչափ
աշխատ արարեր զմեզ. դու ես այն՝ որ կոտորե-
ցիր զԱրիս այսչափ ամս, եւ զի՞ գործես զմահ
աղուէսու սպանից զքեղ»։

Հայոց սպարապետը, իր կոչման բարձրութեան
վրայ կանգնած, հեղնօրէն պատասխան կուտայ
Պարսկա արքային — «Այժմ քո տեսեալ զիս անձամբ

փոքրիկ, ոչ առեր զշափ մեծութեան իմոյ. զի ցայժմ ես քեզ առիւծ էի, եւ արդ աղուէս... Բայց մինչ ես Վասակն էի, ես սկայ էի»... եւ ամենէն վերջը կ'աւելցնէ. «Արդ զինչ եւ կամիս՝ արա»:

Պարսից թագաւորի հրամանով մորթեցին Հայոց զօրավար Վասակը, անոր մորթը հանեցին եւ խոտով լեցնելով՝ տարան Անուշ բերդը՝ Արշակ թագաւորի մօտ:

Այդ տմարդի յաղթանակէն վերջ, Շապուհն հըրամայեց կործանել Հայոց աշխարհը եւ իր երկու զօրավարներուն՝ Զիկ եւ Կարէն անունով՝ պատիրեց գնալ, կալանաւորել Փառանձեմ թագուհին: Նըրանք գնացին, ձերբակալեցին թագուհուն եւ կործանեցին Արտաշատ, Վաղարշապատ, Զարեհաւան, Զարիշատ, Վան եւ այլ քաղաքները, փայտաշէն եւ քարաշէն տնակները քանդեցին, պարիսպները կործանեցին, չափահաս մարդկանց կոտորեցին, կանանց եւ երեխաններուն գերի վերցրին եւ բազում աւարով վերադարձան Շապուհի մօտ: Եւ իրրեւ գլուխ գործոց այդ գազանութեան՝ Պարսից արքան հրամայեց հրապարակ իջեցնել Փառանձեմ թագուհուն, «որով հրամայեաց զկինն արկանել, եւ արձակել տիկնոջն Փառանձեմայ ի խառնակութիւն պոռնկութեանն անասնական պղծութեանն»:

Այդ բաւական չէր: Ինքը, Շապուհ արքան բաղմաթիւ զօրքով եւ Վահանի ու Մերուժանի ուղեկցութեամբ արշաւեց Հայաստան եւ մնացորդն ալ աւերեց: Եւ ահա թէ ինչպէս Փաւստոս Բիւզանդացին, իր գրքի Դպր. Դ. -ի գլ. Ծ. ի մէջ կը նկարագրէ այդ

սարսավները, որոնք իրենց էութեամբ եւ ձեւով նըման են հայկական բոլոր կոտորածներուն—

«Հրաման տայր ・・・ զամենայն այր ի չափ հասեալ կոխան արարեալ փղաց, եւ զամենայն զիին եւ զմանուկ հանել ընդ ցից սայլից: Հազարք հազարաց եւ բիւրք բիւրոց սպանին. զի ոչ դայր թիւ կամ համար սպանելոցն. եւ զկանայս ազատացն եւ նախարարացն եւ զփախուցելոցն հրաման տայր ածել յասպարէզն՝ որ էր ի Զարեհ-Վան քաղաքի: Եւ հրաման տայր հոլանել զամենայն ազատ կանանին, եւ նստուցանել աստի անտի աստպարիսին. եւ ինքն Շապուհ արքայ հեծեալ ի ձի, շաւակի անցանէր առ կանանոցն. եւ որ յակն գային, մի մի ի նոցանէ պղծեալ ի խառնակութիւն տանէր առ ինքն... Եւ զաղզն սիւնեաց տոհմին զամենայն զայր ի չափ հասեալ կոտորեցին, եւ զկանայս սպանին. եւ զամենայն մանր մանկտիսն ներքինիս հրամայէր առնել, եւ խաղաղացուցանել յերկիրն Պարսից»:

Այդ բոլոր գաղանութիւնները կատարելէն վերջ, մնացածներու իշխանութիւնը թողեց իր հաւատարիմ գործակիցներուն՝ Մերուժանին եւ Վահանին:

Այս երկու գաւաճանները կը շարունակեն աւերել Հայաստանը՝ քանդելով եկեղեցիները եւ անոնց տեղ ատրուշաններ կանդնեցնելով, սպանելով բոլոր ընդդիմացողներուն, կախելով բոլոր անհնազանդներուն: Եւ անոնց կատաղութիւնն այն աստիճանի կը սաստկանայ, որ հրաման կուտան Մամիկոնեան ցեղէն, դաւաճան Վահանի ազգակցուհիներէն, Համա-

զասպուհի անունով իշխանուհուն, ուրանալ Քրիստոսի կրօնը եւ ընդունիլ Մազդեզանց օրէնքը : Քաջ հայուհին կը մերժէ և իր դաւաճան ազգակցի հրամանով «հանէին ի բարձր աշտարակն՝ որ կայր ի վերայ բարձր գահուն քարին, որ հային ի կողմն ծովակին ի գետոյ կուսէն . եւ մերկացուցին զնա իբրեւ ի մօրէ . եւ արկեալ կապ զոտիցն, գլխիվայր կախեցին զնա զբարձուէն կուսէ . եւ այնպէս մեռաւ ի կախաղանին» :

Այս ահոելի սարսափներն ու աւերածութիւնները աեսնելով՝ Վահանի որդի Սամուէլը չէր կրնար տանիլ եւ ահա իր իսկ ձեռքով կը սպանէ իր ուրացող եւ դաւաճան հօրն ու անօրէն մօրը՝ Որմզդուխտին :

Սամուէլի միջոցով Հայ ժողովուրդի ջինջ, անձնազոհ եւ ըմբոստ ողին երեւան կուգայ :

Փակենք պատմութեան այս սեւ էջն ալ, որի մէջ արձանագրւած տեսանք Հայ ժողովուրդի եւ իր նախարարներու անմիաբանութիւնը, Հայաստանի աւերումն ու քանի մը Հայ դաւաճաններու շահատակութիւնները :

Հայ ժողովուրդը կ'ապրէր անորոշութեան եւ անմիաբանութեան օրեր : Նախարարական կազմի եւ թագաւորական տան մէջ երկպառակութիւն կը տիրէր : Մի քանի նախարարներ ալ Պարսից կողմն անցած էին՝ առաջնորդ հանդիսանալով անոնց զօրաբանակներուն եւ միասնաբար արշաւելով եւ ասպատակելով Հայաստանի զանազան մասերը : Հայոց Արշակ թագաւորն արդէն ձերբակալւած էր եւ Անուշ բերդի մէջ բանտարկւած :

Քաղաքական այդ խառնակ վիճակի մէջ երեւան կուզայ Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետը եւ միւս հաւատարիմ նախարարներու հետ միասին Յոյներու թագաւորին քովը երթալով կը խնդրեն Արշակի որդի Պապին ուղարկել՝ հայոց երկրի վրայ թագաւորելու համար :

Մովսէս Խորենացին, Փաւստոս Բիւզանդի հաղորդած տեղեկութիւններուն հակառակ կը գրէ, որ Հայոց երկրի այդ դժբախտութիւնները տեսնելով Մեծն Ներսէս աղաչեց թէոտոս ինքնակալին՝ Պապը թագաւորեցնելու համար :

Յունաց թագաւորը, հաւանօրէն տեսնելով որ Պարսից ազգեցութիւնը կ'ուժեղանայ եւ որ Մերուժանն իր հետեւորդներով աստիճանաբար կը տիրանայ Հայաստանին — իր համաձայնութիւնը կուտայ եւ Պապը թագաւոր կը նշանակէ :

Քիչ մը հետեւինք Խորենացուն եւ տեսնենք թէ ինչ դրութեան մէջ կը գտնէք Հայաստանը —

«Յետ մահուանն Արշակայ գումարեց Շապուհ զօր բազում ի ձեռն Մերուժանայ... Խոստացաւ տալ նմա զհայոց թագաւորութիւնն, միայն թէ զնախարարսն նուածելով՝ ի գէն Մազգեզանց զաշխարհս դարձուցսէ... Մերուժան... յանձն առեալ եւ եկեալ... եւ զամենայն կարգ քրիստոնէութեան ջանայր խափանել: Զեպիսկոպոսս եւ զքահանայս հարկաց պատճառաց կապեալ՝ յերկիրն Պարսից տայր տանել: Եւ զորս միանդամ գիրս գրասէր՝ այրէր. եւ հրաման տայր մի՛ ուսանել զդպրութիւն յունարէն, այլ պարսիկ...» :

Երբ Մերուժանը կ'իմանայ Պապի վերադարձի եւ Յունաց օդնութեան մասին . իսկոյն կը հաղորդէ Շապուհին՝ օդնական զօրք խնդրելով : Շապուհն ալ նոր ուժեր կ'ուղարկէ Մերուժանին օդնելու եւ Հայերու դէմ պատերազմ մղելու :

Երկու կողմերն ալ հանդիպեցան Զիրաւ դաշտի մէջ եւ կատաղօրէն կուեցան եւ «զիակամքք թշնամեաց լցին զդաշտն ամենայն , եւ զմնացորդսն ամենայն ի փախուստ շրջեալ հալածեցին» : Հայոց զօրքերու հրամանատար Մմբատը հնարաւորութիւն կ'ունենայ վիրաւորւած Մերուժանին հանդիպելու եւ մտածելով թէ եթէ Ներսէս Հայրապետի մօտ տանէ կրնայ փրկւիլ եւ կամ ներւիլ տեղին վրայ .—

«Եռ ի կորուստ ամբարշտին զոմանս խորանաւորս հուր լցեալ , եւ շամփուր երկաթի ի միս խորովեալ , զոր ջեռուցեալ , կրկնեաց բոլորեալ որպէս պսակ , եւ յոյժ արտաշէկ արարեալ ասէ . — Պսակեմ զքեզ , Մերուժան , քանզի ի խնդիր էիր թագաւորել Հայոց . եւ ինձ ասպետիս պարտէ զքեզ պսակել ըստ սովորականին իշխանութեան իմոյ Հայրենեաց : Եւ մինչդեռ տաք էր իրրեւ զհուր , ետ ի գլուխ Մերուժանայ , եւ այնպէս սատակեցաւ չարն» :

Պապ թագաւորի իշխանութեան սկզբնական որերուն բաւական յուսալից վիճակ մը կը տիրէր : Մուշեղ սպարապետը կը վերակազմէր Հայկական գնդերը եւ իրր արդիւնք իր այդ աշխատանքներուն , նա կրցաւ միացնել բոլոր ցրւած ուժերը , կապ հաստել թագաւորին հաւատարիմ նախարարներու

մէջ եւ պատրաստ դրութեան մէջ էր՝ դիմադրելու թշնամուն :

Հետաքրքրական է նաեւ որ այդ ատեններն ալ գօրահանդէսներ տեղի կ'ունենային՝ թագաւորի, կաթուղիկոսի եւ բարեկամ յոյն պետութեան նշանաւոր գօրավարներու ներկայութեան : Ահա թէ որպիսի պատկերաւորութեամբ կը նկարագրէ Փաւըստոս Բիւզանդն իր Դպրութիւն Ե. ի գլուխ Ա. ի մէջ .

«Եւ ածէր զամենայն հանդէսն կարգեալս եւ պատրաստեալս վառեալս ի պատերազմ զդրօշս փողփողեալս եւ նշանս արձակեալս . եւ ցուցանէր գհանդէս զօրացն . . . առաջի թագաւորին Պապայ, եւ մեծի քահանայապետին ներսէսի, եւ առաջի Տէրենտի եւ Աղէի զօրագլխացն Յունաց . . . եւ եպիսկոպոսապետն ներսէս օրհնէր զզօրավարն Մուշեղ . եւ ասէր . Տէր Քրիստոս օրհնեացէ զքեզ, եւ յաջողեացէ քեզ, եւ տացէ քեզ զյաղթութեանն չնորհս զամենայն աւուրս կենաց քոց . ի ձեռն քո եւ ի ձեռն ազգի քո կըրկեացէ զերկիրս Հայոց մինչեւ յաւիտեան» :

Այդ պատրաստութիւններէն վերջ, երբ Հայերն ունեցան սեփական թագաւոր, իրենց սիրած հայրապետն ու վերակազմւած զօրաբանակ, սկսեցաւ հալածանք բոլոր համապարսիկ տարրերուն դէմ եւ «Մուշեղ զօրավարն Հայաստանեաց շրջէր ընդ երկիրն, եւ աւերէր գտրուշանսն Մազլեզանցն : Իսկ զՄազլեսունսն, որ միանդամ ի բուռն արկին, զամենեսեան տայր հրաման սպարապետն Մուշեղ ունել եւ հրով խորովել . . . եւ բազում պատուաւոր տեարս՝ որ պատուականք էին առաջի թագաւորին Պարսից . . .

եւ տայր մորթել եւ լնուլ խոտով եւ կանգնել ի վերայ պարսպոցն։ Ընդ բազում տեղիս զայս առնէր ի վրէժս հօրն իւրոյ Վասակայ։

Դիտելի կէտ է նաեւ այն, որ ինչպէս Փաւստոս կ'ըսէ, Հայոց բանակի զինւրները թոշակ կ'առնէ-ին։ Ապա Մուշեղ ։ Ընտրեաց իւր արս ընտիրս միամիտս ազատս ազգայինս, քառասուն հազար, միաբանս միակամս, եւ կազմեաց զնոցա ձիով եւ թոշակաւ եւ զինու։

Յատկանշական կէտ մ'ալ, զորս կը կամենայինք ընթերցողներու ուշադրութեան յանձնել՝ այդ, այն հապարտ, ազնիւ, եւ ասպետական ողին է, որ կը տիրէր եւ կը տիրէ հայ կուողներու մէջ՝ հանդէպ կանանց։

Մուշեղ սպարապետը կը հրամայէ թշնամու գերիներէն 600 նշանաւոր մարդ մորթել, խոտով լեցընել եւ ուղարկել Հայոց արքայ Պապին։

«Բայց զկանայսն Շապհոյ թագաւորին Պարսից ոչ ումեք ինչ թոյլ տայր ։ անարգել ինչ զնոսա ումեք։»

Մարդ ստիպւած կ'ըլլայ մտարերել Խանասօրայ արշաւանքի հերոսներուն, որոնք կ'ըսէին իրենց թըշնամիներու կանանց։

«Մի վախենար, հանգիստ կացիր, բաջի զան, կանանց երբեք ձեռք տալու չէ վրէժխնդիր հայ Փիտան։»

Պարսից հետ պատերազմը վերջացած էր հայերու յաղթանակով։ Հայաստանը պէտք ունէր ներքին եւ արտաքին խաղաղութեան՝ վերակազմւելու եւ

վերաշինւելու համար : Մեր դժբախտութիւններէն մէկն ալ այդ եղած է որ չառ քիչ ժամանակներ անդորրութիւն վայելած ենք եւ միշտ ալ կոփուներու մէջ՝ արտաքին եւ ներքին խոչընդուներու դէմ :

Պապի թագաւորութեան օրով ալ դաւերն ու ըսպանութիւններն անպակաս էին : Պալատական շրջանակներու մէջ քէնն ու նախանձը, թշնամութիւնն ու որոգայթները սովորական երեւոյթներ էին : Ինքը Պապ թագաւորը մի անբարոյական տիպ էր : Մարդկը սարսուայ կարդալով Փաւստոսի գրւածքներն անոր մասին եւ կը զարմանայ որ այլպիսի փողոցային, ընկած անձնաւորութիւնը կրնար տէր ըլլալ, կառավարել երկիրը եւ այն ալ ամենախառնակ եւ վտանգաւոր շրջանին :

Առանց գրական էթիկային դէմ գնալու մենք պարտաւորւած ենք քաղւածաբար ներկայացնելու Փաւստոսի իսկ բառերով անբարոյական Պապի տիպը :

«Թագաւորն Պապ . . . լի էր դիւօք ի տղայութենէ իւրմէ : Յորժամ մարդիկ հանապազօր յարդուրել ելեալ մտանէին ի ծոցոյն Պապայ թագաւորին, եւ պատէին զուսօք նորա . . . եւ էր թագաւորն Պապ ի պղծութեան թաւալեալ . երբեմն այլոց էդ եղեալ, տայր զինքն ի խառնակութիւն . եւ երբեմն զայլս էդ արարեալ, զարուսն խառնակեալ պղծէր . եւ երբեմն ընդ անասունս խառնակէր» : (Դպրութիւն Ե . , գլ . իբ .) :

Մի այլ տեղ — Դպրութիւն Դ . գլ . ԽԴ . — Փաւստոս կը նկարագրէ

«Եւ բնակեցին դեւք բազումք ի մանուկն

(Պապ), եւ վարէին զնա ըստ կամաց իւրեանց : Սնաւ եւ աճեաց, եւ գործէր զմեղս, զպոնկութիւն, զպղծութիւն արուագիտութեան եւ զանանագիտութիւն, եւ զազրելի գարշութիւն . բայց կարի զարուագիտութիւն : Դարձեալ ինքն իդանայր այրոց, եւ այսպէս մըմկեալ թաւալեալ էր» :

Հայաստանի դժբախտութեան օրերուն գահի վըրայ նստած էր այսպիսի անարժան մէկը եւ մենք յոյս չպիտի ունենայինք որ աւելի ուժեղ, աւելի յաղթական ըլլայինք : Այդ անձնաւորութիւնը, իր անբարոյականութեան չնորհիւ, պատճառ դարձաւ բազմաթիւ խլրտումներու :

Ամենէն առաջ նա սպանել տւաւ Հայր Մարդ Պետին, որ իր մօր Փառանձեմի մահւան պատճառ դարձած էր : Մուշեղ սպարապետի հրամանով կը ձերբակալեն Մարդ Պետին «Եւ մերկանալ իրքեւ ի մօրէ, եւ կապել զձեռս նորա ի ներքոյ ծնկաց նորա, եւ ի չու հանել զնա ի գետս, եւ դնել ի վերայ սառինն կը-վելոյ գետոյն . եւ սատակեցաւ անդէն» :

Այդ ատենները երեւան կուգայ մի այլ դաւաճան հայ զօրավար — Դղակ անունով, որ նշանակւած էր Գանձակի շրջանի — Պարսից եւ Հայոց սահմանագլխի զօրքերու ժամանակաւոր հրամանատար : Նա, օգտելով իր բարձր դիրքէն, մարդիկ ուղարկեց Պարսից Շապուհ թագաւորի մօտ եւ խոստացաւ մատնել եւ Պարսից ձեռքը յանձնել Հայոց Պապ թագաւորին, Յոյն զօրավար Տէրենտին եւ Մուշեղ զօրավարը : Այդ դաւադրութիւնը կը լարւի, թագաւորը ճա-

չի կը հրաւիրէ Դղակին եւ սպանել կուտայ. «Եւ անդէն ի վանսն պատմումակացն փողոտէին զնա, եւ հատին զգլուխ նորա, եւ հասին հարին ի նիզակի, եւ կանգնեցին ի հրապարակին արքունի»:

Մուշեղ սպարապետն ալ զբաղւած էր ներքին եւ արտաքին ապստամբութիւնները զսպելով եւ բոլոր հակառակորդներուն ալ գլխատելով: Նա զսպեց Ատըրպատականի, Նոշիրականի, Կորդոնաց, Կորդեաց, Տմորեաց, Մարաց, Արծիայ, Աղւանից, Կասպից, Վրաց, Աղծնեաց, Տոփաց Անգեղ Տան, Անծտայ շրջաններու ապստամբութիւններն ու խոռվութիւնները:

Այս բոլոր դէպքերը բաւական չէին կարծես, եւ ահա երեւան կուգայ Պապ թագաւորի դաւադրութիւնը Ներսէս հայրապետի դէմ: Ներսէսը միշտ կը խրատէր եւ կը պախարակէր թագաւորի վատ արարք ները: Եւ որպէսզի այդ խոչընդոտը մէջտեղէն վերանայ, վճռեց մեծ քահանայապետին ճաշի կանչել եւ հոն քունաւորել: Այդպէս ալ եղաւ: Բազմաթիւ նախարարներ, որոնց մէջ եւ Մուշեղ սպարապետը, շատ վատ տպաւորւեցան այս դէպքէն, եւ ամէն միջոց գործադրեցին թունաւորւած հայրապետին առողջացնել, բայց չկարողացան:

Ներսէս կաթողիկոսի մահւընէ վերջ Պապ թագաւորն աւելի ազատ եւ սանձարձակ զգաց ու վերափոխեց այն բոլոր հին սովորութիւններն ու վատ վիճակը՝ որոնց դէմ պայքարած էր Ներսէսը: Հրամայեց աւերել բոլոր այրինոցները (այրիներու համար պատրաստւած բնակարաններ), որբանոցները, կուսանոցները՝ զանազան աւաններու և գաւառներու

մէջ շինւած՝ Ներսէս կաթողիկոսի կողմէն։ Վերացըրեց բոլոր հիւանդանոցներն ու աղքատանոցները, որոնք այնքան մէծ օգնութիւն կը հասցնէին հասարակութեան։ Արդիլեց տասանորդ եւ կամ պտղի տալ եկեղեցական պաշտօնեաններուն։ իրաւունք տւեց կանանց թողնել իրենց ամուսիններուն եւ «էր զի մի այր տասն կին փոխէր ։ եւ առհասարակ յանօրէնութիւն դարձան միանդամայն»։

«Եւ ամենայն մարդիկք երկրին Հայոց էին մարդիկք պաղաքերք եւ ողորմածք առ ի յիշել զաղքատս եւ զնեղեալս, գտառապեալս եւ զօտալս, զհարստահարս, զնժոհեհս, զպանդուխտըս, զհիւրս, զանցաւորս. եւ էր նոցա կարգեալ վերակացուս սրբոյն Ներսէսի, եւ զարմանս ի տեղեաց տեղեաց։ Իսկ յետ մահու նորա աւերեաց զայն ամենայն թագաւորն Պապ, եւ անարդեաց զպատիւ եկեղեցւոյ.։։։»։

Հայաստանի ներքին այդ շահատակութիւնները բաւական չէին, կարծես, դեւերով լեցուն Պապի համար եւ նա սկսեց կնճոռոտել արտաքին քաղաքականութիւնն ալ։ Հակառակ երկար տարիններու ընդունած սովորութեան եւ հայ նախարարներու եւ մէծամեծներու խորհրդին, նա թշնամական դիրք բռնեց Յունաց հանդէպ եւ աւելի մտերմացաւ Պարսիկ արքունիքի հետ։ Յարաբերութիւններու այդ լարման ատեն Յունաց թագաւորն հրաման կուտայ Տէրենտ եւ Աղէ իր զօրավարներուն, որոնք Հայաստան կը դուռէին, սպանել Պապին։ Անոնք ալ տեսնելով որ հայ նախարարներն ու զօրականներն համամիտ չեն

թագաւորի վարած քաղաքականութեան, ճաշի կը հրաւիրեն Պապին եւ կ'սպանեն:

Այդ դէպքէն վերջ հայ մեծամեծները կը հաւաք-
ւին ժողովի, Մուշեղ սպարապետի գլխաւորութեամբ
վճռելու թէ ի՞նչ պիտի ընեն, — Վըէ՞ժ պիտի լուծեն՝
կոիւ յայտարարելով Յոյներու դէմ, թէ՝ պիտի լը-
ռեն. եւ կ'որոշեն.

«Ոչ կարեմք հեթանոսաց ի Պարսկաց ի ծա-
ռայութիւն մտանել, եւ թշնամի առնել զթագա-
ւորն Յունաց, եւ ոչ զերկուեան թշնամի առնել.
Եւ ոչ առանց միոյ թիկանց կարեմք կեալ: Ապա
եկեաց այս բան ի խորհրդին, թէ զինչ եղեւ՝ ա-
հա եղեւ, թող ծառայեսցուք թագաւորին Յու-
նաց. կացցուք ի հնազանդութեան իշխանու-
թեան թագաւորութեանն Յունաց. զիարդ եւ
կամք իցեն թագաւորութեան Յունաց՝ արասցեն
մեզ»:

Զնայած հայ իշխաններու այդ որոշման՝ բարե-
կամ ըլլալ Յունաց, երկիրը չխաղաղեցաւ, այլ օր
ըստ օրէ աւելի անկերպարան եւ անիշխանական վի-
ճակի մէջ ընկաւ: Այդ դրութեան աւելի նպաստեց
Արշակունեաց տոհմէն եւ Յունաց կողմէն նշանակ-
ւած Վարազգատ մանուկ թագաւորը, որի մասին
Փաւստուն իր գրքի (Դպրութիւն Ե. գլ. ԼԴ.) մէջ
կ'ըսէ

«Եւ էր նա մանուկ յաւուրց, լի արութեամբ,
կորովի ձեռօք, քաջ սրտիւ, եւ ի մտաց թեթեւ.
մանկաբարոյ, տղայահանճար, մանկամիտ . . .

Արդ իրրեւ տեսանէին զթաղաւորն Հայոց Վարագղատ մեծ նախարարքն Հայոց՝ թէ մանուկ բանսդրթուկ է, զչար ի բարոյ որոշել չդիտէ, սկսան այնուհետեւ ըստ կամաց իւրեանց վարել զթաղաւորս որպէս եւ կամէին. բանիւք իւրեանց տանէին եւ բերէին զնա»:

Այս դրութենէն օգտւեցան քանի մը չարամիտ նախարարներ եւ մասնաւորապէս Սահուռնեաց տոհմի նահապէտ Բատը, որ մանուկ թաղաւորի դայեակն էր, ու սկսան չարախօսել Մուշեղ զօրավարի մասին ու խորհուրդ տալ՝ սպանելու եւ ապատւելու այդ վըտանգաւոր անձնաւորութենէն: Նախանձը եւ կիրքն իրենց ազատ թռիչքներու մէջ մտան եւ ամենօրեայ բամբասանքներու եւ չարախօսութիւններու արդիւնքը այն կ'ըլլայ, որ Վարագղատը կը համաձայնի Մուշեղին սպանել եւ այդ նապատակաւ ալ յատուկ ճաշկերոյթ կը տրէի՝ սպալատական շրջաններու համար:

Ազնիւ եւ մաքուր հայ զինւորականներ չկարողացան կաշառել՝ Մուշեղին սպանելու համար, եւ ըստիպւած եղան տգէտ եւ հզօր մարդկանց հարքեցնել՝ այդ ոճիրն ի գլուխ հանելու համար:

«Պատրաստեաց Վարագղատ արս ընտիրս հզօրս, զօրեղս, զի կազմ կայցեն գործոյն, հարկանել յանկարծօրէն յանպատրաստից յեղակարծումն ժամու ի վերայ Մուշեղի: Զնոսա քաջուրախ առնէր մեծապէս, եւ շատ գինի տայր ըմպել, եւ բազում առնէր զբօսումն ուրախութեան»:

Այսպիսի տմարդի միջոցներու կը դիմեն Հայոց

թագաւորն ու քանի մը դաւաճան նախարարներ՝ ըստ պանելու մարդու մը՝ որ իր ամբողջ կեանքը թշնամու դէմ պայքարելով անցուցած է եւ միշտ ալ յաղթական եղած է: Եւ երբ վարձկան ու հարբեցած զինուորները յարձակում կը գործեն ու ձեռքերը կը կապեն, քաջ սպարապետի վերջին խօսքերը կ'ըլլան...

«Ի վերայ բազում իմոց վաստակոցն արեան եւ քրտան, եւ սլաքօքն զքիրտն ջնջելոյ, ա՞յս հատուցումն եղեւ ինձ: Բայց իբրեւ եհաս ինձ մահս, թէ ի վերայ ձիոյ դիպեալ էր...»:

Այս դաւադրութեամբ Հայաստանն աւելի խառնակ վիճակի մէջ ընկաւ: Անարժան մարդիկ պաշտօնի տիրացան եւ անհատական հակառակութենէ դըրդըւած իրենց հակառակորդները տապալել սկսան:

Շապուհի եւ Հայոց մէջ տեղի ունեցած կոիւներու ատեն Մամիկոնեան ցեղէն երկու եղբայրներ՝ Մանուէլ եւ Կոն գերի տարւած էին: Այդ ատենները երբ վարազզատ մանուէլ թագաւորը գահի վրայ էր, Մանուէլ Մամիկոնեան Հայաստան վերադարձաւ, անմիջապէս պետական շրջանակներուն հակառակ դիրք բռնեց, որոշեց Հայոց սպարապետութեան ղեկն իր ձեռքն առնել եւ միաժամանակ պատժել Մուշեղի մահան մեղսակիցները:

Փողովրդական տրամադրութիւնները Մամիկոնեաններու հանդէպ, ինչպէս նաեւ դժգոհութիւնները պետական շրջանակներու դէմ եւ այն որ Մանուէլն իրեն թիկունք ունէր պարսկասէր հայ կուսակցութիւններն ու Պարսկական կառավարութեան համամըստութիւնը՝ նպաստեցին Մանուէլի «պետական

Հարւած»—ի յաջողութեան եւ բարձրացրին նրան դիք տատորութեան աստիճանի :

Մամիկոնեանի շարժման առիթներէն մէկը եւ գլխաւորներէն Մամիկոնեան տոհմի պաշտօնազըրթութիւնն էր եւ Փաւատոսը կուտայ հետեւեալ յատկանշական արտայայտութիւններով .

«Արդ Մուշեղ այր քաջ եղբայր իմ, որ ի վերայ ձեր մաշեաց զանձն իւր ի մանկութենէ իւրմէ, վանեաց, կոտորեաց զթշնամիս ձեր, եւ ոչ կարացին թշնամիքն սպանանել, դու կալար ի բազմականի խեղդեցեր զնա : Նա դու չես իսկ Արշակունի, այլ ի պոռնկութենէ եղեալ ես որդի» :

Վարազդատ թաղաւորն ալ կ'սպառնայ Մանուէլին թէ դուրս կը վոնտէ Հայոց երկրէն եւ կամ թէ «ոչ կամիցիս դնալ, մեռանիս ի ձեռաց իմոց որպէս եւ Մուշեղն մեռաւ» :

Քաղաքացիական պատերազմ կը ծագի Հայոց մէջ՝ թաղաւորական եւ Մամիկոնեան կուսակիցներու միջեւ : Այդ կոիրւը տեղի ունեցաւ կարնոյ դաշտին մէջ եւ արդիւնքն այն եղաւ որ թաղաւորի կողմնակիցները յաղթւեցան եւ Մանուէլն եղաւ Հայաստանի դիմուտոր, որ որքան ալ քննադատելի ըլլայ իրը պետական ձեւ, անհրաժեշտ է իրեւ ժամանակաւոր բուժիչ միջոց :

Մանուէլի առաջին գործը կ'ըլլայ բոլոր յանցաւորները պատժել եւ իրը վրէժ Մուշեղի մահւան՝ գլխատել Բատ նահապետը «արքային Վարազդատայ զքսուն, զսպանողն Մուշեղի» : Հին սովորութեան հա

մաճայն «նախ յանդիման նմա հրամայէր փողոտել զորդին նորա, ապա յետոյ զնա գլխատել եւ զայլսն կոտորեաց ըստ նմին օրինակի» :

Ներքին այս գժտութիւններուն վերջ տալէն ետք, Մանուէլ սպարապետն իր ուշադրութիւնը դարձրեց արտաքին թշնամիներու վրայ: Նա նկատեց, հաւանօրէն, որ իր բարեկամութիւնը Պարսից հետ որքան ալ սկզբնական օրերուն օգտակար եղած ըլլայ, այնուամենայիւ օր ըստ օրէ վտանգաւոր կը դառնայ հայ ժողովրդի ազատութեան եւ ամբողջութեան տեսակէտէ: Զնայած որ Պարսկաստանին որոշ հարկ կուտային, ինչպէս նաեւ անոնց տասը հազար զինւորներուն՝ Սուրէն զօրավարի գլխաւորութեամբ՝ հագուստ, ուտեստեղէն, ոռճիկ, բայց եւ այնպէս Պարսկական վտանգն զգալով պայքարեցան եւ Հայաստանէն վոնտեցին անոնց :

Թշնամութիւն ծագեցաւ Հայոց եւ Պարսից միջեւ եւ բազմաթիւ Պարսիկ հրամանատարներ՝ Գումանդ, Վարազ, Մոկան եւ ուրիշներ եկան, արշաւեցին եւ զօրեղ գիմաղբութեան հանդիպելով՝ պարտըւեցան :

Մանուէլ Մամիկոնեանն օգտւելով հանդամանքէն՝ թագաւոր հռչակեց Պապի որդի Արշակին, իսկ միւս եղբայր Վաղարշակին ալ յաջորդ: Հայ ժողովրդի տարբեր հատւածներն ու կուսակցութիւնները նորէն միացան՝ ունենալու իրենց սեփական կառավարութիւնը :

Մեր երկրի քաղաքական ամբողջութիւնը պահպանելու համար բաւական չէ միայն արհեստական խնդակցութիւններով եւ ոգեւորութիւններով՝ ապ-

բել. պէտք էր լուրջ ուշադրութիւն դարձնել մեր երկ ըի աշխարհագրական դիրքի վրայ, ինչպէս նաև Յոյներու եւ Պարսիկներու արտաքին քաղաքականութեան վրայ:

Հարցերու այդ կնճոռոտութեան ատեն կ'ըլլայ որ կը մեռնի Մանուէլ սպարապետը — հրովարտակով մը Հայոց Աշխարհն ու Արշակ արքան յանձնելով Յունաց:

Այս կարճ ժամանակաշրջանին մէջ մենք կը տեսնենք քաղաքականութիւններու փոփոխութիւն — Մուշեղ Մամիկոնեան Յունաց ազգեցութեան կողմնակից էր, իսկ Մանուէլը սկզբնական շրջանին Պարսից եւ ապա նորէն Յունաց:

Քաղաքականութեան այս փոփոխութիւններու, Յունաց եւ Պարսից ձուլման ծրագիրներու, ինչպէս նաև Հայաստանի ներքին դաւադրութիւններու եւ դաւաճանութիւններու պատճառաւ հայ ժողովուրդը իր անկախութիւնն ու ամբողջականութիւնը կորսնցրեց:

Հայաստանը երկու մասի բաժնեցաւ — Յունաց հովանաւորութեան տակ՝ Արշակ թագաւորով, եւ միւսն ալ Պարսից՝ Խոսրով թագաւորով: Այս երկու պետութիւններն ալ փոխադարձ համաձայնութեան եկան եւ դաշնագրութեամբ մը Հայաստանն ազդեցութիւններու շրջանի բաժնեցին, զորս շատ յաջող կերպով կը ներկայացնէ Փաւատոս Բիւղանդն իր Դպրութիւն Զ. գլ. Ա.»-ի մէջ:

«Եւ այնուհետեւ առէ խորհուրդ միաբանութեան հաւանութեան ընդիմեանս թագաւորն Յունաց եւ թագաւորն Պարսից, եւ լաւ համարե-

ցան զաշխարհն Հայոց նախ ընդ երկուս ի մէջ իւրեանց բաժանել, զի ասէին՝ թէ ի միջի մերում բնակեալ է այս հզօր եւ հարուստ թագաւորութիւն, լաւ է զի այսու եղծանել եւ խանգարել կարասցուք զայս թագաւորութիւնս. նախ ընդ երկու բաժանել երկու թագաւորօքս Արշակունօք՝ զորս կացացուք, ապա եւ ընդ նոսա կրծել ջանասցուք, աղքատացուցանել, ի մէջ արկանել ի ծառայութիւն, զի մի՛ կարասցեն ի մէջ մէր ամբառնալ զգլուխս» :

Ամենավերջին այս վորքիկ հարւածն ալ բաւական է եզրակացնելու որ մեր արտաքին քաղաքականութիւնը՝ օտարներու կողմէն, միշտ, միեւնոյն ուղղութեամբ ընթացել է՝ բաժանել եւ ապա տիրել :

Այսօրն ալ նոյն է եւ Հայաստանը զոհ եղած է գաղտնի դաշնագրութիւններու եւ ազդեցութիւններու համար արհեստական բաժանման :

Վերջին Արքակունիք . . . Պարսկական Հայաստանի վրայ, 391-414 թւականը, թագաւոր կը նշանակւի Վոամշապուհը, Խոսրով Դ. Հայոց թագաւորի եղբայրը :

Այդ ուսումնասէր եւ հայրենասէր թագաւորի օրով հայ կեանքի մէջ խոշոր երեւոյթ տեղի կ'ունենայ որ որքան գրական նշանակութիւն ունի նոյնքան եւ աւելի ալ քաղաքական նշանակութիւն եւ ազդեցութիւն ունեցած է : Այդ Տառերու Գիւտն է :

Յոյն եւ Պարսիկ քաղաքականութեան առաջնակարգ նպատակներէն մինն էր ձուլել հայ ժողովրդին եւ իբր ինքնուրոյն ազգ մէջտեղէն վերացնել : Այդ

ուղղութեամբ անոնք խոշոր աշխատանքներ թափեցին եւ հայութիւնը քաղաքականապէս պիտի վերացընէին, եթէ նոր դադափար, նոր նպատակ եւ նոր շարժում առաջ չգար—ազգային գրականութեան զար գացում եւ սեփական լեզւի մշակում: Հայերն ամենայն ոգեւորութեամբ կպան այդ գործին եւ կարճ ժամանակւայ ընթացքին կրցան ունենալ իրենց լեզով աւետարան եւ այլ կրօնական գրքեր ու այդ ճանապարհով ալ հիմ դրին մայրենի գրականութեան: Այդ խոշոր դէպքը, որ շատ մը քաղաքական բնոյթ կը ող յեղափոխութիւններ արժեցաւ, կրցաւ նշանակալից դեր կատարել մեր իրականութեան մէջ եւ ի մի հաւաքել բոլոր ցրւած ուժերը: Վոամշապուհ թագաւորը, որ կրթւած եւ քաղաքագէտ մէկն էր, կրցաւ առանց դժուարութիւններու բարեկամ մնալ երկու արքունիքներու հետ, շատ անդամ անոնց ներքին խնդիրներուն մասնակից կ'ըլլար եւ յաջողութեամբ ալ կը վերջացնէր եւ այսպիսով հնարաւորութիւն կուտար Հայոց նոր գրականութեան զարդացման: Այդ խաղաղ եւ անդորր շրջանը երկար չտեսեց եւ Վոամշապուհի մահւընէ վերջ Խոսրով Դ.ը, որ գերի էր Պարսից ձեռքը, նորէն վերադարձաւ եւ մէկ տարի միայն կրցաւ թագաւորել՝ չուտափոյթ մահան պատճառով:

Խոսրովի մեռնելչն վերջ թագաւոր կը նշանակւի Տիգրան Ե. (415—417), որ խաղաղ եւ շնարար աշխատանք չկրցաւ կատարել եւ իր եղբօր Արշակի հետ մշտական կոխուներու եւ ընդհարումներու մէջ էր: Այս երկու եղբայրներն ալ փոխադարձ նախանձէն կուրացան եւ երկար կոխուներէ ալ ձանձրացած՝ որո-

շեցին կամաւ իրենց թագերն յանձնել մէկը՝ Յոյներուն եւ միւսը՝ Պարսիկներուն : Իրեւ թէ փոխադարձ վրէժ կը լուծեն իրարմէ եւ իրենց անմտութեան պատճառով կը վնասւի հայ ժողովուրդը եւ անոր քաղաքական կեանքը :

Հայաստանը նորէն երկու մասի բաժնեցաւ եւ ենթարկւեցաւ երկու զօրեղ եւ մեր ժառանգութեան վրայ աչք տնկած պետութիւններու ազդեցութեան : Յոյներն ու Պարսիկներն ամէն կերպ կը ջանային խուսափիլ հայ թագաւորներ եւ իշխաններ նշանակելէ եւ միանդամ ընդմիշտ վերջ տալու համար այդ ապրուտամբ, վտանգաւոր եւ հանապազ վիճարանութեան առարկայ եղող երկրին՝ ամէն ջանք գործադրեցին ծուլել եւ միացնել Պարսիկներուն՝ Պարսկական Հայաստանը եւ Յոյներուն՝ Յունական մասը : Նոյնիսկ Յաղկերտ Ա. Պարսից թագաւորը այնքան համարձակութիւն կ'ունենայ որ իր որդի Շապուհին Հայաստանի վրայ թագաւոր կը նշանակէ, որ միայն երեք տարւայ կեանք կ'ունենայ : Հայ նախարարները տանիլ չէին կրնար օտար լուծը եւ մանաւանդ յանկարծակիի եկան երբ իմացան թէ Շապուհը, որ Պարսկաստան գացած էր իր հօր գահը ժառանգելու, հրաման տւած է շղթայակապ արքունիք հասցնել հայոց մեծամեծները : Անոնք վճռեցին միասնաբար դիմադրել եւ իրենց ամբողջ ուժերը կեղրոնացնելով կըրցան դուրս վոնտել պարսկական մնացորդ զօրաբանակը, սովորութիւնները եւ Հայաստանը նւաճելու համար ուղարկւած նոր բանակը : Այդ ապստամբութեան եւ կամ ընկզման արդիւնքն այն կըլլայ որ

Վռամշապուհի որդի Արտաշէս Դը (422-428) թագաւոր կը նշանակւի Հայոց վրայ:

Այս թագաւորն ալ չկրցաւ կեդրոնական ուժ հան դիսանալ եւ վերականգնել Հայաստանի նախկին դիր քը: Արտաքին քաղաքականութեան հակասութիւններու զուգընթաց առաջ կ'ընթանային ներքին խոռովութիւնները եւ այդ բոլորն ա'լ աւելի արագ կը գահավիմէին Հայաստանի անկախութիւնը՝ ունենալով թագաւորներու թոյլ, մեղկ եւ անկամ բնաւորութիւնները:

Հայ նախարարներու մէջ առաջ կուգան խոռովարաներ եւ դաւաճաններ, որոնք չկարողանալով տանիլ թագաւորի կատարածները՝ որոշեցին Պարսից օդ նութեան դիմել: Ի զուր Սահակ Պարթեւը ջանաց համոզել անոնց որ քիչ մ'ալ համբերեն եւ միասնարար աշխատին Հայաստանի անկախութիւնը փրկելու:

Դաւաճան նախարարներու խոռով մը՝ արծկէացի փառամոլ Սուրմակ երէցի առաջնորդութեամբ Պարսից դուռը գացին եւ չարախոսեցին թագաւորի եւ կաթողիկոսի մասին՝ մեղադրելով Հէլէնասիրութեան մէջ: Նախարարներն ալ երկուսի բաժնւելով՝ Յունասէր եւ Պարսկասէր, Հայաստանի բաժանման գործն ալ աւելի դիւրացուցին եւ Արշակունեաց տիրապետութեան վերացման մեծապէս նալաստեցին: Հոս արժէ մէջ բերել Մովսէս Խորենացու «Ողբ»էն կտորներ, որոնք ցայտուն կերպով կը ներկայացնեն Հայաստանի զանազան դասերու կատարած դերը՝ Հայաստանի անկախութեան վերացման մէջ.

—տուղին ‘Ճշգմտեսասո ‘Ճշումվոտ ԳՐՈՒՈՒԾ

։ Եղողթյուննեղի
-տտողի ող նոսոցտի ժնսմվո ։ Եղողու զոկտագու-
-մումունի ող եղողդրմո ժնսեգտո ։ ԺՄաջ ։ Ժդու-
-մոն ։ Ժնոտոտտոն ։ Ժտմուուշ ։ Ժլլլվոկոցվի

։ Ես լդտուի ուսո՞ նդոց
-մով ։ Լոգեա ձլմոն ոգ ։ Գիտով քուստո՞լ յրամ
-սմ ։ Պավթասեցի լոգեսթ ։ Ժմասչդուվոյ ։ Ժմէսո
-զիսս ։ Խմբեաչ Յս ոգ ձլոգմտով լսթոքմո ։ Լոգ
-եցմակ Իսքրստո՞լի Յս ոգ ովառե լոգստ մյուչդո
։ Ժդուշողմովնոց ոգ ։ Ժմոյսդո ժօցինովոյնի

եացք, պղերդք, հեշտասէրք, անժուժկալք, կողոպտիչք, համբայրոյք աւազակաց :

ԻՇԽԱՆՔ ապստամբք, գողակիցք գողոց, կծլիք, կծծիք, ժլատք, ազահք, յափշտակողք, աշխարհաւերք, աղտեղասէրք, ծառայիցն համամիտք :

ԴԱՏԱԽՈՐՔ տմարդիք, սուտք, խաբողք, կաշառառուք, անընտրողք իրաւանց, անհաստատք, հակառակողք : Եւ բարձումն առ հասարակ յամենեցունց սիրոյ եւ ամօթոյ» :

Ահա այս էր այն անտանելի եւ սարսափելի վիճակը, որի մէջ կը դանւէր Հայաստանը եւ որը պատճառ դարձաւ մեր երկրի քաղաքական կեանքի անհետացման եւ օտար տիրապետութիւններու դիւրաւ զարգացման :

ԳԼՈՒԽ Ը

ԿՐՈՆԱ-ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԱՊԱՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԵՐ

Առաջին Ապատամբութիւնն ։ Վարդան Մամիկոն-նան .— Քրիստոնէութիւնը մեղի հանգստութիւն չի բերեր : Անոր երեւումը մեր երկնակամարի վրայ արեամբ եղած է եւ իբր թշնամութեան պատճառ եղած է մեր եւ հարեւան պետութիւններու միջեւ : Անոր հաստատումն ու տարածումը եղբայրասիրութեամբ, համեստ քարոզներով միայն եղած չէ, այլ եւ կոիւներով, բռնութիւններով եւ պատերազմներով : Հակառակ այն քարոզին, որ տւած է Քրիստոս իր հետեւորդներուն եւ այն սկզբունքին որ կոչւել է սեր, քրիստոնէական բոլոր պետութիւններն ալ անոր անունով թափած են գետերով արիւն : Հայ ժողովուրդը կրնայ պարծենալ դարերէ ի վեր մինչեւ այսօր թափած իր արեան համար՝ յանուն Քրիստոնէութեան : Մենք այդ խնդրի մէջ հայ ժողովրդի պաշտպաններէն մինն ենք եւ համոզւած ենք որ որեւէ ազգութիւն, երբ իր պաշտած սկզբունքներուն համար

(կրօնական թէ քաղաքական) կը կուի, արիւն կը թափէ, իրաւացի է եւ արժանի ապրելու:

Վարդանանց եւ Վահանանց կոխները, որոնց անունը մեր հին ու նոր նեղմիտ կրօնականները կնքած են զուտ կրօնական պատերազմներ, յատկանշական դրւագներ են մեր քաղաքական կեանքի ելեւէջներու պատմութեան մէջ եւ կը կրեն կրօնական եւ ազգային քաղաքական բնոյթ: Այդ ապստամբութիւններն իրենց էութեան մէջ համանման են մեր վերջին երեսուն տարւայ ըմբոստական շարժումներու հետ համեմատած եւ ընդհանուր գծերով ալ կրնան բաղդատիլ:

Պարսկական կառավարութիւնը, Արշակունեաց անկումէն վերջ, մտադրւեցաւ քաղաքական մեծ ծըրագրի մը իրագործման համար — գրաւել ամբողջութեամբ Հայաստանը—անոր ժողովուրդը կրօնավոխ ընելով կապել զրադաշտական կրօնին եւ կազմելով միաձոյլ զանգւած մը՝ պատւար կանգնիլ Հըռովմէացիներու եւ առհասարակ Եւրոպացիներու առջեւ: Ասիան՝ Ասիացիներուն եւ այն ալ կրակապաշտութեան հաւատամքով: Այդ նպատակին հասնելու համար անոնք ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառին. միջոցներ, որոնք մինչեւ այսօր ալ մեր թշնամիներու եւ այսպէս ասած «բարեկամներու» կողմէն կը գործադրւին — կաշառքներ, պատւի աստիճաններ հայ մեծամեծներուն, սպառնալիքներ, կախաղան, բանտեր, եւայլն: Դեռ Վռամ Ե. արքայի օրով երկու կարեւոր փոխութիւններ մտցրւեցան՝ քաղաքական — նշանակելով Պարսիկ մը, Վեհ-Միհր-Շապուհ անունով, իրեւ մարզպետ եւ կրօնական՝

Սահակի պէս ազգասէր կաթողիկոսի մը տեղ նշանակելով ինչ որ Բրքիշոյ եւ Շմուէլ ասորի, օտարական հոգեւորականներ—:

Յազկերտ Բ.ը այդ երկուսի վրայ աւելացրեց նաեւ ուրիշ կարեւոր երեւոյթ մը՝ Քրիստոնեայ Հըսովմի չեզոքացումը՝ հայկական գործերուն մէջ խառնըւելէ: Այսպիսով երբ Հայաստանն իր Պարսիկ կառավարիչն ունէր, իր Ասորի տեղապահը եւ իր բարեկամի չէզոքացումը եւ մնացած էր միայնակ իր պայքարին մէջ՝ ընդդէմ տիրող, ուժեղ եւ կազմակերպւած բռնութեան: Յազկերտն իր քաղաքական նպատակներուն հասնելու համար սկսեց հալածանք Քրիստոնէութեան դէմ եւ, ինչպէս Եղիշէն կը նկարագրէ «Դրգուեցոյց զբազումս ի սուրբ ուխտէն քըրիստոնէից, էր՝ զոր բանիւք սպառնալիօք, էր՝ զոր կապանօք եւ տանջանօք: էր՝ զոր չարաչար մահուամբ վախճանէր. յափշտակութիւն առնէր ընչից եւ արարոց, եւ մեծաւ անարդանօք տանջէր զամենեսեան»: (Եղիշէ, Առաջին Յեղանակ, երես 8):

Սկզբնական շրջանին Յազկերտը ջանաց խաղաղ միջոցներով ձուլման քաղաքականութիւնն առաջ տանել եւ երբ տեսաւ որ այդ բոլորն ալ իր նպատակներուն չեն հասցներ, որոշեց պարզ եւ մեկին յայտարարութիւն ընել եւ իսկամ հրամանադրերով բաց պայքարի սկսիլ ըսելով.

«Ամենայն աղդ եւ լեզուք՝ որ են ընդ իմով իշխանութեամբ՝ դադարեսցեն յիւրաքանչիւր մոլոր օրինացն, եւ միայնոյ եկեսցեն յերկրպագութիւն արեգական, զոհս մատուցանելով եւ

աստուած անուանելով, եւ սպաս ունելով կրակի»: (Եղիշէ, Երես 15):

Այդ բոլորէն վերջ պետական հրաման մը կուտայ, որ յար եւ նման է ներկայ Քրիստոնեայ եւ մահմետական մեծ պետութիւններու բոնած դիրքին՝ հանդէպ ճնշւած ազգութիւններու, պասապօրտի սիստեմ անունով, թէ «որ յարեւելս առ մեզ գայցէ՝ թեղցեն, իսկ յարեւելից յարեւմուտս» (այսինքն դէպի Հայաստան) անանց լիցի ճանապարհ»:

Ապա կ'սկսին պետական կազմակերպւած չարչարանքներ՝ ժողովուրդը վախցնելու համար եւ այդ՝ զինուրական քրիստոնեաներէն սկսեալ «արգելին զոմանս ի նոցանէ զձեռս յետս կապելով, եւ զիսոնջանունսն կնքելով, եւ զգուշութեամբ պահելով, էր որ զերկուս աւուրս եւ էր որ զերիս: Եւ բազում այլ եւս յանարժան հարուածս չարչարէին. զոր եւ ոչ ընդ գըրով իսկ արժանի համարեցաք արկանել»... «Եւ զամենեցուն զկարգեալ թոշակսն նուազեցուցանէին, եւ քաղցիւ եւ ծարաւով տառապեցուցանէին զնոսս, եւ ձմերոցի տեղիս՝ զգմնեայ վայրսն հրամայէին նոցա, եւ անարզս եւ վատթարս յաչս ամենեցուն զնոսսա ցուցանէին»: (Այս ամբողջ տանջանքները նման են ոռւսական ձուլման քաղաքականութեան ատեն ձեռք առած միջոցներուն):

Զինուրական դասին այդպիսի չարչարանքներ տալէն վերջ նա հետեւեալ միջոցներուն ալ դիմեց՝ ժողովուրդն յուսահատեցնելու ա) «զազատութիւն եկեղեցւոյն արկանէր ի ծառայութիւն՝ թերեւս ըզ-

միաբանութիւն քակեսցէ . բ) միայնակեաց քրիստոնեայք՝ որ բնակեալ էին ի վանորայս, ընդ նովին աշխարհագրաւ էարկ՝ թերեւս զուխտն եկեղեցւոյն ցըր ուեսցէ, եւ զմիայնակեացսն փախուսցէ . գ) զհարկ աշխարհին առաւել ծանրացոյց՝ թերեւս զշինականսն վատնեսցէ» : Ատոնք դեռ բաւական չեն : Նա դիմեց երկու յատկանշական միջոցի ալ, որոնք մինչեւ այսօր ալ եղած են եւ են մեղի տիրող եւ կամ մեզ հետ գործ ունեցող պետութիւններու քաղաքականութեան գլխաւոր միջոցները .— «քանսարկութեամբ զնալսարարեանն էարկ ընդ միմեանս, եւ յամենայն տան արար խոռվարթիւն» եւ այդ բոլորի նպատակն էր հայ ժողովրդին հասցնել այնպիսի դրութեան, որ «առ յոյժ աղքատութեանն՝ յակամայ դիմեսցեն յօրէնս մոգուց» : Այսօր ալ նոյն քաղաքականութեան կը հետեւին, խոռվութիւն մտցնել հայ նշանաւոր հասարակական եւ կուսակցական գործիչներու միջեւ եւ աղքատացնել քրիստոնեայ հայ ժողովուրդը, որ սովէն ստիպւած ըլլայ նորէն քրիստոնեայ դառնալ :

Այդ բոլոր նեղութիւններու հետ միասին անոնք դրական-կրօնական վէճեր ալ առաջ կը բերէին՝ ժողովրդի միտքը կասկածի մէջ ձգելու համար : Պարսից կողմէն թուղթ մը կուգայ, որի մէջ քրիստոնէական կրօնը կը քննադատուի եւ առաջարկ կը բերւի դալ եւ արեգակին երկրպագութիւն ընել : Կրօնափիլսոփայական հարցերու մէջ մարզւած հայ հոգեւորականները խօսքի տակ չմնացին եւ այդ թղթին պատասխաննելով հետեւեալ պատճական եւ յատկա-

նըշական խօսքերը չեշտեցին, որ պատիւ կը բերէ ի-
րենց՝ իրր խղճի, կրօնքի եւ ազատութեան համար
պայքարողներ.

«Յայտմ հաւատոց զմեղ ոչ ոք կարէ խախ-
տել, ոչ հրեշտակք եւ ոչ մարդիկ, ոչ սուր, ոչ
հուր, ոչ ջուր, ոչ ամենայն զինչ եւ են դառն
հարուածք: Ամենայն ինչք եւ ստացուածք մեր ի
ձեռս քո, եւ մարմինք մեր առաջի քո կան, ըստ
կամաց քոց արա զինչ եւ կամիս: Ի քէն տան-
ջանք, եւ ի մէնջ յանձնառութիւնք. սուր քո եւ
պարանոցք մեր»:

Այս բառերուն մէջ միայն կրաւորականութիւն
չպիտի ըմբռնել, այլ եւ պատրաստակամութիւն՝
կռւելու, դիմադրելու եւ իրենց մարմիններն ու պա-
րանոցները զոհելու՝ իրենց հաւատքի համար: Վար-
դանանց պատերազմն իր ընդհանուր գծերով յայտնի
է ընթերցող հասարակութեան եւ այդ է գլխաւոր
պատճառը, որ մենք ուշադրութիւն կը դարձնենք
միայն յատկանշական եւ ներկայ քաղաքական կեան-
քի հետ նմանողութիւն ունեցող երեւոյթներու վրայ:

Յազկերտ իր քովը կը կանչէ Հայոց նշանաւոր
նախարարներուն, որոնց մէջ կ'ըլլան և Վարդան Մա-
միկոնեանն ու Վասակ Սիւնին: Պարսից արքան իր ամ
բողջ ծրագիրը բացատրելէն վերջ՝ կը խոստանայ ա-
նոնց հարստութիւն, պատիւ, նշանաւոր եւ բարձր
պաշտօններ, եւ այդ բոլորէն վերջ սպառնալիք՝ որ
եթէ համաձայնութիւն չկայացնեն եւ հակառակին՝
անթիւ գորքեր պիտի ուղարկէ Հայաստան, եկեղեցի-
ները պիտի քանդէ եւ աղականութեան վերածէ եւ ե-

թէ որեւ մէկն ընդդիմանայ՝ պիտի մեռցնէ : Հայ նախարարները կը մերժեն Յաղկերտի առաջարկները եւ իրենց կրօնին եւ հայրենիքին հաւատարիմ մնալով՝ կը նախընտրեն բանտի մէջ մնալ :

Անոնք բանտի մէջ մնալէն ետք, մտածեցին լըրջօրէն իրերու կացութեան վրայ եւ հաւանօրէն եղրակացնելով որ Յաղկերտ իրենց բացակայութեան ատեն աւելի դիւրաւ կրնայ յաղթել եւ ընդունել տալ Հայոց Մաղդեղանց կրօնը, քան եթէ իրենք ըլլային ժողովրդի հետ եւ անոնց զլուխն անցած : Կատարւեցաւ դիւանագիտական խաղ մը, ուրանալ քրիստոնէութիւնը առժամապէս, փրկելու համար զայն՝ մըստապէս : Այդ քաղաքականութիւնն այն ատեն, երբ դեռ քաղաքական մտածումն այնքան զարգացած չէր, իբրեւ նպատակայարմար միջոց ընդունեցաւ եւ եղած «մեղքն» ալ ներւեցաւ թէ Աստուծոյ եւ թէ ժողովրդի կողմէն, իսկ այսօր նման քաղաքականութիւն մը՝ կը կոչւի դաւաճանութիւն :

Նախարարներու ուրացման լուրը երբ Հայաստան հասաւ, ժողովրդական հսկայ շարժում մը առաջ եկաւ, հոգեւորականութիւնն իր զեկավարողի դերին մէջ մտաւ, գրգռեց եւ «ես եմ Աստուծոյ», եւ չիք այլ ոք բաց յինէն, եւ ոչ զկնի իմ այլ ոք լիցի Աստուծոյ» սկզբունքը մէջտեղ նետելով ոգեւորեց եւ կազմակերպեց ժողովուրդը, իսկ անհաւատներուն ալ նոյն բարւոյ եւ սիրոյ Աստուծոյ անունով սպառնաց թէ «Աստուծ նախանձոտ եմ ես, հատուցանեմ զմեղս հարց յորդիս, մինչեւ յեօթն դար» : Ժողովրդական այս հայրենասիրական տրամադրութիւններն այն աստիճանի հասան, որ վճռե-

յին նոյնիսկ չխնայել ազգական, բարեկամ՝ երեւ անոնք ուրացողներ են.

«Ձեռն եղբօր հարազատի ի մերձաւոր իւր լիցի՝ որ անցեալ իցէ ըստ ուխտ պատուիրանին Աստուծոյ. եւ մի՛ խնայեսցէ հայր յորդի. եւ մի-ակն առնուցու որդի հօր պատույն Կին կռուես-ցի ընդ առն ամուսնոյ, եւ ծառայ դարձցի ընդ դէմ տեառն իւրոյ» :

Ընդհանուր այս դրութիւնը ներկայացնելէն վերջ, մենք անցնենք գործողութիւններու շրջանին :

Կրօնա-հայրենասիրական այդ շարժումներու առաջին խիզախ զրին եղաւ հայ նախարարներէն ամենակրտսերը, Գարեգին անունով, որ իր մտածումները ազատորէն պաշտպանեց Պարսից արքայի առաջ եւ անվախօրէն ալ ջատագովեց Քրիստոնէութեան առաւելութիւնները՝ մոգերու կրօնի հետ համեմատած։ Այդ խիզախ երիտասարդի ձեռքերն ու ոտքերը կապել կուտան, չարչարանքի կ'ենթարկեն եւ պատասխան կը դատապարտեն :

Երկրորդ ժողովրդական ժարժարմը տեղի կ'ունենայ Անգլ գիւղաքաղաքի մէջ, ուր Ղեւոնդ երէցը, իրեն ունկնդրողներու գլուխն անցնելով փառաւոր ջարդ մը տեսց «զկառափունս մոգացն եւ մոգապետին ջարդեցին», որովհետեւ վերջիններս եկել էին եկեղեցու պատերը քանդելու եւ անոր տեղ ատրուշան կանգնեցնելու :

Երրորդ դէպքը տեղի կ'ունենայ նախարարական ժողովի մէջ, երբ բոլորը կ'որոշեն եւ կ'երդւեն միաց-

եալ ուժով դիմադրել թշնամուն եւ միայն մէկը չի համաձայնիր : Անոր ալ տեղնուտեղը կը քարկոծեն : Միակ խելացի միջոցը :

Իրերու այս դրութեան ատեն Հայերը կը վճռեն դիմել Հոռվմէացիներուն, նկարագրել իրենց կրած տանջանքները եւ յիշելով այդ բոլորը՝ յանուն Քըրիստոնէութեան օգնութիւն խնդրել : Հոռվմէական պետութիւնը՝ ներկայ շատ մը մեզի բարեկամ կոչւած Քրիստոնեայ կառավարութիւններուն ալէս, պատասխան կուտայ որ չի կրնար օգնութեան հասնիլ եւ այդ բարական չէ : Մարկիանոս Կայսրն իր գեսապան Եփլալիոսի միջոցաւ կը յայտնէ Պարսից «բարեկամ կառավարութեան» թէ ինք որոշած է «ձեռնթափ լինել ի զօրացն Հայոց զօրու եւ զինու եւ ամենայն օգնականութեամբ» :

Դժւարութիւններն ատով չեն վերջանար : Հայատանի ներքին կեանքն ալ ներդաշնակ չէր : Նախարարներու մի մասը՝ փառասիրութենէ կամ նախանձէ, սկզբունքէ կամ քաղաքագիտութենէ բղխած կուող եւ դիմադրող հայերու հետ չէին, այլ անոնց հակառակ՝ ուրացողներու շարքին մէջ : Ատոնց պարագլուխն էր Վասակ Սիւնին, որի հետ կային՝ Ռըտուննեաց Արտակ իշխանը, Խոռխորուննեաց Գաղիշոյ, Վահեւուննեաց Գիւտ, Բագրատուննեաց Տիրոց, Ապահուննեաց Մանէծ, Գարեղնից Արտէն, Ակէոյ Ընջուղ, Ուրծայ Ներսէհ, Պալուննեաց Վարագշապուհ եւ Ամատուննեաց Մանէն անունով սեպուհ մը : Ասոնք իւրենց կործանարար քաղաքականութիւնն առաջ կը տանէին եւ իրենց գործակից ունէին Զանդակ եւ Պետրոս երէցները եւ Սահակ անունով սարկաւագ

մը : Վասակն ու իր խորհրդականներն ատով ալ չբաւականացան՝ սուտ եւ սխալ տեղեկութիւններ հաղորդեցին Յունաց՝ արտաքին պաշտպանութիւնն հեռացընելու Հայաստանէն եւ Վրացիներուն եւ Աղւաններուն ալ համոզելով՝ Հայոց զինակցութենէն հեռացըրին :

Իրերու այս աննպաստ դրութեան մէջ Հայերը չեն յուսահատիր եւ մնացեալ ուժերը միացնելով՝ Վարդան Մամիկոնեանին հրամանատար կը կարգեն : Կուի հաւատացող եւ հայրենիքի ու կրօնքի պաշտպանութեան համար մեռնելու պատրաստ նախարարներն են . Ներշապուհ Արծրունի, Խորէն Խոռիսորունի, Արտակ Պալունի, Վահան Ամատունի, Վահեւունեաց Գունդ, Թաթուլ Դիմաքսեան, Արշաւիր Արշարունի, Արսէն Ընձայեցի եւ ուրիշ 14 այլ նախարարներ :

Տեղի կ'ունենայ ընդհանուր զօրահանդէս, որին ներկայ կը գտնւին հոգեւորական եւ զինուրական պետեր : Բոլորն ալ ոգեւորւած են միեւնոյն գաղափարով եւ տարւած են միեւնոյն նպատակով :

Նշանակալից է Վարդան Մամիկոնեանի այդ ժողովին մէջ արտասանած ճառը, որմէ քանի մը կարեւոր մասեր կը բերենք Եղիշէի մելանոյշ ոճով .

«Ի բազում պատերազմունս մտեալ է իմ եւ ձեր ընդ իս . է ուրեք՝ զի քաջապէս յաղթեցաք թշնամեացն, եւ է ուրեք՝ զի նոքա մեզ յաղթեցին . եւ բազում այն է՝ որ յաղթող գտեալ եմք եւ ոչ յաղթեալք . . . եւ մեք իսկ աւասիկ յիւրաքանչիւր մարմինս ունիմք վէրս եւ սպիս բազումը . . . Արդ, աղաչեմ զձեզ, ո'վ քաջ նիզակա-

կիցք իմ, մանաւանդ զի բազում ի ձէնչ լաւագոյնք էք քան զիս արութեամբ, եւ դահու ի վեր ըստ հայրենի պատոյն... Մի՛ երկուցեալ զանդիտեսցուք ի բազմութենէ հեթանոսացն, եւ մի՛ յահագին սրոյ առն մահկանացուի զթիկունս դարձուսցուք» :

Այս ուղմական եւ պատերազմի նպատակը բացատրող ճառէն վերջ կը խօսի նաեւ Դեւնդ Երէցը, որ զլիաւորապէս կը չեշտէ խնդրի կրօնական նպատակը, դաղափարական կողմը եւ ոգեւորելով կ'ըսէ . «Մի թուլութեամբ լքանիցիմք, այլ պնդութեամբ սրտիւ եւ հաստատուն հաւատառվք կամակարութեամբ յարձակեսցուք ի վերայ թշնամեացն, որ յարուցեալ դան ի վերայ մեր : Մեր յոյսն մեզ կրկին երեւի . եթէ մեռանիմք՝ կեամք, եւ եթէ մեռուցանեմք՝ մեզ նոյն կեանք առաջի կան» :

Եւ այսպէս հայ ժողովուրդը՝ իր զինւորական եւ հոգեւորական պետերով առաջնորդւած կը դիմէ պատերազմի դաշտ, գէպի Աւարայր (451 ապրիլ 13), որտեղ երկու բանակներն ալ իրար կը հանդիպին : Կատաղի եւ տաք կոփւ տեղի կ'ունենայ, որի մէջ ուրիշ հայ զինւորներու հետ կ'սպանուի նաեւ ընդհանուր հրամանատար Վարդան Մամիկոնեանը : Կուի սարսափելի ըլլալը կը նկարագրէ Եղիշէն հետեւեալ բառերով . «Մանաւանդ յորդամ տեսանէր ոք զբազմակոյտ դիականցն անկելոց, սիրտն բեկանէր եւ աղիքն գալարէին՝ լսել զմնչիւն խոցելոցն եւ զմռնչիւնը բեկելոցն, զթաւագլոր խաղալ սողալ վիրառացն, զիախուստ վատացն, զթագուստ լքելոցն,

զսրաաթափումն զանարի արանցն, զճչիմ կանաց-եացն, զողբս սիրելեաց, զաշխարհումն մերձաւո-րաց, զվայ եւ զաւազ բարեկամացն» :

Հայերը պարտվելով յաղթանակ տարին : Իրենց վոքրաթիւ ուժով, իրենց ներքին եւ արտաքին ան-նըպաստ դրութեամբ անոնք չընկճւեցան, այլ քաջա-բար դիմադրեցին, նահատակւեցան եւ իրենց հերո-սութեամբ ու արեամբ կրցան պաշտպանել իրենց ա-զատութիւնը : 1036 զոհ տւին հայերը եւ ատոնց ա-րիութիւնն ու զաղափարականութիւնը, դարերու ըն-թացքին, ազատատենչ սերունդ է կրթել, որ միշտ ե-ղած է քաղաքական թէ կրօնական ազատութիւններու պահապանը : Աւարայրի ճակատամարտը եւ Վարդան Մամիկոնեանի այդ ապստամբական եւ կամ ինքնա-պաշտպանական ձեռնարկը՝ վառ պահեց հայերու մէջ Ազատութեան եւ Արդարութեան ձգտումները :

Վահան Մամիկոնեան .— Երկրորդ կրօնահայ-րենասիրական պատերազմ .— Պարսից արքունիքը չի հրաժարիր ձուլման քաղաքականութենէն եւ միայն միջոցներու մէջ փոփոխութիւն մտցնելով՝ կը ջանայ նոյն նպատակին հասնիլ : Պերոզ թագաւորի եւ իր Ատրիշնասալ մարզպանի քաղաքականութիւնն էր բոնի ուժի չդիմել, այլ քաղցրութեամբ եւ պատիւներով շահիլ հայ նախարարներուն եւ անոնց միջոցաւ ալ հայ ժողովուրդը : Սիրաշահելու այդ միջոցն իր ազ-դեցութիւնն կ'ունենայ, եւ, ինչպէս Ղաղար Փարավե-ցին գունաւոր կերպով կը ներկայացնէ, կրցած է ա-ռաջ բերել որոշ անբարոյացում եւ լքում .

«Արք անմիտք եւ վնասակարք, անպիտանք եւ ոչ պիտանիք, վատք եւ ոչ քաջք, որոց ոմանք

ի լեռնախոյդ աւազակաց ի մէջ անցեալ ուրացութեամբ վերտէին, եւ ոմանք կատակութեամբ աստուածո գնէին... Եր էր այնուհետեւ տեսանել յաշխարհիս Հայոց զլաւութիւն հեռացեալ, զիմաստութիւն կորուսեալ, զքաջութիւն հեռացեալ եւ մեռեալ, զքրիստոնէութիւն թաքուցեալ, եւ որ երբեմն քաջանուն զօրքն Հայոց... անուանիք եւ յաղթողք, ապա ծաղը էին ամենեցուն եւ կատականք» :

Պետական զանազան պաշտօններ դրամով եւ կամ ուրացութեամբ կը գնէին, իրենց կրօնն ու հաւատքը կը մոռանային, դաւաճանութեամբ ազդի զաղտնիքները երեւան կը հանէին եւ այնպիսի վատթար զըրութեան հասած էին, որ Պերող թագաւորն յայտնապէս կ'ըսէր .

«Այդ անպիտան եւ գունդ յետին, որ գամ յի յիմ իշխանութիւնն է՝ Ասորոց է. բայց քան զԱսորի՝ Հայն է այր յետին եւ անպիտան» :

Հայաստանի քաղաքական կեանքը վտանգի մէջ էր: Հայ նախարարներն համերաշխ չէին, այլ նոյն իսկ փոխադարձ ատելութեամբ լեցւած եւ ոմանք ալ՝ ինչպէս Գաղիշոյ Մաղխազը, անցած թշնամու կողմը եւ զբաղւած բամբասանքներով ու մատնութիւններով: Արտաքին քաղաքականութիւնն ալ նպաստաւոր չէր եւ Հայոց Գիւտ կաթողիկոսի պատւիրակութիւնները Յունաց Լեւոն թագաւորի մօտ՝ անօգուտ էին եւ իրական օժանդակութիւն ալ չկրցան ապահովել եւ «որոյ թէպէտեւ յանձն առեալ կամէր օգնել, յերկարէր ժամն եւ խափանէին խորհեալքն» :

Զուլման եւ անբարոյացման այդ վտանգը տեսնելով Վահան Մամիկոնեանն ու իր դաղափարակիցները կը սկսին կազմակերպել եւ աղքային ոգին արթընցնելով՝ ի մի հրաւիրել՝ թշնամուն դիմադրելու համար :

Բոլորէն սիրւած դէմք մ'էր Վահանը, «այր մը-տացի, առողջախորհուրդ եւ բարեսէր, յոր գործ եւ ձեռն արկանէր գործել՝ տէր յաջողէր ի ձեռս նորա եւ զօրանայր. նա եւ գործակալք Պարսիկք, որ գային ի դրանէ . . . սիրէին զնա եւ պատուէին», ոգի եւ սիրտ կը ներչնչէ, կը մաւանանչէ ձուլման վտանգը եւ ապստամբութեան կը հրաւիրէ :

Ուրացող եւ նախանձուտ նախարարներն այդ վերագարթնումը տանել չէին կրնար, որովհետեւ այդպիսով իրենք վարկաբեկ կ'ըլլային Պարսից արքունիքի մէջ եւ հետեւաբար պաշտօնազրկութեան ալ վրտանգը կար, որի համար ալ կ'որոշեն դաւադրութիւն սարքել՝ Գիւտ կաթողիկոսի դէմ՝ իրրեւ Յունաց հետքարեկամութիւն հաստատող եւ Վահան Մամիկոնեանին՝ իրը ապստամբ։ Այդ չարախօսութիւններու պատճառաւ կաթողիկոսը գահընկէց կ'ըլլայ, իսկ Վահանը արքունիք կ'երթայ, հաւատքը ժամանակաւորապէս կ'ուրանայ՝ «տկարանայր ի հաւատն» եւ ապա նորէն կը վերադառնայ Հայաստան՝ իր սկսած գործը շարունակելու :

Ապստամբութիւնը կ'սկսի։ Բոլոր ցրւած ուժերն ի մի կը գումարւին եւ պարսիկները տեսնելով հայերու այս միաբանութիւնը, կը փախին Հայաստանէն։ Ըմբռստացման առաջին քայլը յաջող էր։ Մարզպա-

նական քաղաք Դուինը գրաւած էր հայերու կողմէ եւ ապա ստեղծւած ժամանակաւոր կառավարութիւն մը՝ Սահակ Բագրատունին իրեւ մարզպան եւ Վահան Մամիկոնեանն ալ կ'ստանձնէ սպարապետութեան պաշտօնը : Ատով ամէն ինչ չի վերջանար : Պարսիկներն իրենց ուժն հաւաքելով կը կեղրոնանան Նախիջեւանի մօտ եւ ապա դէպի Մասեաց փեշերը դալով, կը հանդիպին Ակոռի գիւղի մօտ հայ քաջարի բանակին եւ... կը պարտուին :

Երկրորդ կրիւը՝ կամ աւելի ճիշդէ է նակատամարտը տեղի կ'ունենայ Արտազ գաւառին մէջ, Աւարայրի պատմական դաշտին մէջ, ուր Պարսից հսկայ բանակը նորէն կը պարտուի եւ տեղի կուտայ հայերու միացեալ ուժին առջեւ :

Երրորդ կատաղի կրիւը տեղի կ'ունենայ Երէդ գիւղի մօտ, ուր Վահան Մամիկոնեանը գիշերային յարձակումով մը կը բարոյալքէ թշնամու բանակը : Այս վերջին հանդիպումն աւելի պարտիզանական կը-ովուներու բնոյթը կը կրէ եւ հայ նախարարներն անցած իրենց փոքրաթիւ գունդերու գլուխը՝ յանկարծակի եւ արագ յարձակումներով շփոթութիւն կը մտցնեն թշնամու բանակին մէջ :

Այս կրիւներու ընթացքին եթէ եղած են անյաջողութիւններ, վերագրելու է հայ ուրացող եւ դաւանան նախարարներուն, ինչպէս Վահան Մամիկոնեանն ալ կը խոստովանի «Եւ յայսմ կոռւի՝ մի՛ զայս զմտաւ պարծիս, թէ աւելի ինչ քաջութեամբ յաղթեցէք մեզ. այլ ի մեր երկպառակութենէ եւ ի նենգելոյ եղեւ մեզ վնաս» :

Դաւերն ալ անպակաս էին եւ Պարսից Շապուհ զօրավարը, յենւած հայերու իր ծանօթութեան վըրայ՝ Կամսարական եղբայրներուն կ'առաջարկէ «Ապա թէ խորհել կամիք եւ կարէք ինչ լաւ սպաս ցուցանել արքայից արքայի, եւ հնարկէ գլահան սպանանել, գտանիցէք ի թագաւորէն պարզեւս եւ պատիւս»: Քաջարի Կամսարականները կը մերժեն եւ իրենց կեանքն ալ կը զոհեն՝ հայրենիքի եւ կրօնի ազատութեան համար:

Անդամ մ'ալ, կուի պատրաստութեան ատեն, երբ Պարսից զօրքերը կազմ ու պատրաստ էին յարձակման համար եւ Վահան Մամիկոնեանն ալ ծրադիր կը կազմէր դիմադրելու, կը տեսնեն «զի գունդն ամենայն Հայոց դարձուցեալ զերեսս յուխտէն երդմանն աւետարանին եւ ի խրատուէ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի՝ երթային փախստեայք ամենեքեան»: (Ղազար Փարպեցի. երես 526):

Իրերու այս դրութեան ատեն Պարսից գահը կը բարձրանայ Վաղարշը, Պերողի եղբայրը, որ կը ջանայ մտերմական յարաբերութիւններ պահպանել Հայոց հետ եւ այդ նպատակով ալ բանակցութիւններ կ'սկսի վարել, որի արդիւնքն կ'ըլլայ Նուարակի Դաւնագրութիւնը (484), որի մէջ շեշտած է «Հաւատոյ քրիստոնէութեան հաստատութիւն, մուղութեան եւ ատրուշանաց յաշխարհէս Հայոց բարձումն, զեկեղեցւոյ ըստ մեր կամաց զպայծառութիւն եւ զպաշտօն, — այդ որ կարեւոր է մեզ եւ հարկաւորապէս պիտոյի, կնքով թագաւորին հաստատեամեզ» (Ղազար Փարպեցի, երես 592): Այդ դաշնագըրութիւնը խոշոր նշանակութիւն ունի՝ թէ կրօնական

եւ թէ քաղաքական տեսակէտներէ եւ կ'ամփոփուի հետեւեալ Յ կէտերու մէջ .

- 1) Կրօնքի ազատութիւն ,
- 2) Հաւասարութիւն եւ արդարութիւն պաշտօններու ընտրութեանց մէջ ,
- 3) Պարսից արքային կողմէ դատական լուրջ քըննութիւն ամէն խնդրի մէջ , միոխանակ զրպարտութեանց հաւատալու :

Այս ապստամբութիւններէն եւ յաղթանակներէն վերջ Հայաստանը առժամապէս խաղաղ կեանք կ'ապրի , մինչեւ որ 491 թւին Պարսից գահը կը բարձրանայ Կաւատը՝ Պերոպի որդիին , որը եւ կրկին կը վերըսկի իր նախնիքներու հալածական քաղաքական նութիւնը՝ Հայութիւնը ձուլելու համար : Ատոր իր բեւ արդիւնք այն կ'ըլլայ որ Հայ նախարարները միացեալ ուժով եւ ծերունի Վահան Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ նորէն իրենց կուրծքը դէմ կուտան թշնամուն եւ յաղթելով՝ կրնան ազատ պահել Հայաստանը՝ Պարսկական ձուլումէն :

Կրօնա-Հայրենասիրական պատերազմները դեռ չեն վերջանար : Հայաստանը բազմաթիւ օտար եւ Հայ մարզպաններու կողմէ կը կառավարւի : Ատոնքէին՝ Վարդ Մամիկոնեան (510-513) , Բուրգան (513-518) , Մժէժ Գնունի (518-548) , Դենշապուհ (548-552) , Վշնասպ Վահրամ (552-558) , Սուրէն (564-571) , Վարդան Գ . (571-578) , եւ շարունակարար :

Սուրէն մարզպանի օրով Հայերը բաւականին նեղութիւն կը կրեն . տեղի կ'ունենան բազմաթիւ սպա-

նութիւններ, կանանց անպատռութիւն եւ այդ բոլորին իրր արդիւնք հայերն ապստամբեցան — 571 թւրին եւ յաղթելով պարսիկներուն, ոչնչացնելով անոնց ատրուշանները — կը յաջողին ազատութիւն ձեռք բերել եւ ընդհանուր հաւանութեամբ Վարդան Գ. Հայոց մարզպան կը կարգեն :

Այս ատեններն է որ Յոյն-Պարսկական մրցակցութիւնը կը սկսւի եւ Հայաստան կ'ըլլայ իրրեւ կուտախնձոր երկու պետութիւններու միջեւ եւ միաժամանակ զոհը, ինչպէս շատ անդամ, անոնց քաղաքականութեան :

Բիւզանդիոնը, օգտւելով հայերու այդ ապրատամբութենէն եւ համակրութեամբ վերաբերւելով, կը մտադրէ իր հովանաւորութեան տակն առնել Հայաստանը եւ Պարսից ազգեցութիւնը արմատախիլ ընել : Երկու մեծ պետութիւններու յարաբերութիւնները կը լարսին եւ այդ պատճառով ալ պատերազմ կը ծագի անոնց մէջ : Հայերու համակրութիւնը Բիւզանդիոնի կողմն էր եւ այդ պատճառով ալ Վարդան Մամիկոնեան մարզպանի հրամանատարութեան տակ հաւաքւելով վասաւոր յաղթանակ մը կը տանին Պարսից վրայ : Հայերը միացած Յունաց Մօրիկ հայկազն զօրավարի հետ, կընան բաւական վնաս հասցնել Պարսից :

Քիչ յետոյ, սակայն, քաղաքականութիւնը կը վրոխւի : Յոյներն սկսան անազորոյն կերպով վարւիլ հայերու հետ եւ հետեւիլ ձուլման քաղաքականութեան : Պարսիկներն կ'օգտւին հայերու այդ հակառակութենէն, նոր ուժերով կը յարձակին Յոյներու վրայ, կը յաղթեն եւ Հայաստանն իրենց հովանաւո-

րութեան տակ կ'առնեն (578-594) : Այդ ալ երկար չի տեւեր : Պարսկաստանի պալատական շրջաններու մէջ տեղի ունեցած խառնակութիւններու պատճառաւ Բիւզանդիոնի Մօրիկ կայսրը կը միջամտէ եւ երեք հայ զինւորականներու զեկավարութեամբ՝ Ներսէս իշխան, Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Մմբատ Բագրատունի, զօրաբանակ մը կ'ուզարկէ եւ Խոսրով Բ. Պարվէզին գահի վրայ կը նստեցնէ : Ի գնահատութիւն Մօրիկի այդ ծառայութեան, Հայաստանը կը փոխանցւի Յունաց :

Այդ ժամանակաշրջանին տեղի կ'ունենայ լաւ կազմակերպւած ապստամբութիւն մը՝ Մուշի շրջաններուն մէջ : Այդ նոյն Խոսրով արքան, իր բարեկամ Մօրիկի սպանութեան վրէժն առնելու նպատակաւ, կ'ուզէ իր զօրաբանակի հետ ունենալ նաեւ Հայկական գունդ մը : Մուշեղ Մամիկոնեանը կը մերժէ եւ, գիտնալով որ Պարսիկները պիտի վրէժ լուծեն, կ'ամ բանայ Տարօնի լեռներուն մէջ : Եւ իրօք, Պարսիկներն կ'ուզարկեն Միհրանի, Վախթանգի եւ Սուրէն զօրավարներու զեկավարութեամբ բանակներ, որոնք երեք անգամ կ'արշաւեն անկախութեան համար յարմարագոյն այդ բոյնը վերջացնելու եւ Մամիկոնեաններու հայրենասէր եւ ազատասէր տոհմին վերջակետը դնելու : Երեք անգամն ալ Պարսիկները կը պարտվին՝ բազմաթիւ զոհեր տալով : Հայ ըմբռուտներու գլուխն էին ինքը Մուշեղ Մամիկոնեան, Մուշի իշխան Գայլ Վահանը եւ վերջինիս որդի Մմբատը : Հայերն յաղթանակը կը տանին եւ ամբողջ Տարօննանկախ կը հռչակեն 632 թւին :

Հայաստանի միւս մասերը Պարսից տիրապետու-

թեան տակ էին : Յունաց Հէրակլէս կայսրը, Պարսից հետ ունեցած իր պատերազմներու յաղթական ելքէն պարտաւորւած, Հայաստանը նորէն իր հովանաւորութեան տակ կ'առնէ 630ին : Հայերն ալ իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն այդ յաղթանակները տանելու համար : Եւ այսպէս հարիւրամեայ շրջանի մէջ Հայաստանը, երկու պետութիւններու միջեւ ընկած, ենթակայ կ'ըլլայ անվերջ տիրապետումներու, փոխանցումներու եւ կը հանդիսանայ իրբեւ ապրանք մը՝ դիւանագիտական առեւտուրի ատեն : Հայերու ներքին կեանքն ալ անմիթար էր : Գոյութիւն ունեցող նախարարներու մնացորդներու փոխաղարձ յարաբերութիւնները թշնամական էին, առաջնորդները եւ ատոնց շնորհիւ ժողովուրդը երկու մտածողութեան եւ հոսանքի բաժնւած էին՝ Յունասէր եւ Պարսկասէր եւ ատոնց մէջ կոիւներն անվերջանալի էին : Իզուր շատ խոհեմ հայ իշխաններ, ինչպէս Թէոդորոս Ռշտունին, կը ջանան վերջ տալ երկպատակութիւններուն եւ Ազգային Միութիւն մը ստեղծել՝ արտաքին վտանգի հանդէպ մէկ ճակատով ելնելու : Ապարդիւն ջանքեր : Հայաստանը դէպի քայլքայում եւ ստրկութիւն կ'երթար :

ՀԵՏՈ ՀՈԴՎԱՏՎԵՈՒՎԾ ՀՈԿՈՄՈՒՄ

ՀՊՀԿՎԳՎՍՀՈՒՏՈՒՆ

Ե ՎԿՄԵ

181 : դուստ կտու դուզթ

— աստղետոմիտ նոզմի զմկիմք յալզլտկտմմզ մզգչզց
— ոքցք լու 7 լու 0002 րդ մմզպտոնուոյտ մսվմտմզ վեոչն
զտմտտ մզզմմզն շվթոյնեու ՝ զվեզդուու ՝ զվեզդստ
— սի ՝ զվեզդուումտ զչմսզ զվշշցց ՝ մտքու զուզթւստոսմ
— յու զոկտմտնումտ ուր յալզպտմմուն մմզզմտմզ ։ տգչ
զրամզզմուուկ վզսվնզուերվյ լոպզստովմք զտեզրմտ
— շտու զչմսզ մմզբու ՝ մբոզթւստայուշզվց վոսկիմնսթուկ
· կ ոչոմդզ ։ բատցի 3 վի ։ (ՀՎ9) զտեզկտատուու նզսզ
— ու տգչ շամզզմտու յալզպտյ զչր զուզթւսնկտուու
— ու զուվթւսկտկտմտնումտ նոզմի զվեզդուու ՝ մզգնուու
զզ զովթւսկտկտմուու քեզկիզ զմզմբու մս յալզոզտ
՝ մմզմուուիուկզն լու ։ մտքու շամզզուվթւսնկտուու րդ
շամզզվսկ զոկտմտուու-զբամ նտոյսզ զուզթւարում զուն
— դ զմզբու ։ շամզմ տրանօ վց 3 ս մմաւամ նմզ ։ զվեզկի
— տղուզ զուենեմտր լու լումի վոոր նոզմի լու յսկտու
— տիու նմտ րդ նսմու ։ լզկտնզտր զվեզւսմս ։ լուզտ
— օր մի լու նոզմի նտյուկ նտյուկ մնզտոի մս յալտն
— եմ րդ մկտցվի վզտտուուու յալզզոզտ ՝ մմզբու ։

։ զու

— տտ վմգն լու 000 ։ ԶՅ րդ զվեզդուու նմտր 000 ։ ՇԼ մմզզ
— մտմտ մւս ՝ զմրավ շզշզվց շտոտչ լմտ ՝ շտստչ նզտի
մմզուուումտ նմտ շամզզվզմմուկ ։ մնմրսիսնսք լու
զվեզկտմթզգ շամզզմզուցտտ վլզմտուու մզսմս ։ մմ
— սզչ շամզզմտու շտնզտ լու զզօմտց րդ լումի ուրամզ
— զի զոմքլ արանմկ շտեզրուու մմչարազտտ վմտցտմ
զուզպակվյու ։ մրեսկ շամզզմտու շտնզտ յսնչն մկ
— րդ զվզումք նգյուցտուու յվեռուգյու արավու ։ զվր
զչմզզուուշչ լու ։ մմզզզտտ ժուտ նմտ վրսկ ։ զվհի

Համազասպ Մամիկոնինեան .— Արարներու տւած նեղութիւններն անտանելի էին : Հայութիւնն ամբողջութեամբ սարսափի մէջ էր եւ միջոց կը փնտռէր ել-նելու : Համազասպը, յունասէր հոսանքի գլխաւորը, ապստամբեցաւ արարներու դէմ, դուրս վոնտեց անոնց պաշտօնեաներուն եւ կայսեր հովանաւորութեան տակ մտաւ : Իբր պատիի իր այդ ըմբոստացման, Օսման ամիրապետը հրաման տւեց ձերբակալւած 2000 հայ մեծամեծները խողխողել : Հայերու ձեռք առած այդ քաղաքականութիւնն ալ այնքան օգուտներ չտուաւ : Արաբական գահի վրայ նստող Մուավիէն աւելի մեղմութեան վարւեցաւ հայերու հետ : Լաւ եւ քիչ մը տանելի քաղաքականութեան հետեւանքն այն եղաւ, որ հայերը նորիէն անցան արարներու կողմը՝ տեսնելով որ յոյներն իրենց կը խարեն, կը դաւաճանեն եւ չեն պաշտպաներ : Այս բոլորէն վերջ հայերը իրենց յարաբերութիւնները խզելով Բիւզանդիոնի հետ, արաբներու հետ վերջնական հաշտութիւն կնքեցին՝ խոստանալով տարեկան որոշ գումար հարկ վճարել :

Այս անգամ յոյները կատղեցան եւ իրենց գօրարանակներն ուղարկեցին Հայաստան՝ դրաւելու եւ պատժելու ըմբոստ հայերուն : Եւ ի՞նչ եղած է հայերու յանցանքը : Անոնք Յուստինիանոս Բ. կայսեր առաջարկին պատասխանած են թէ «ամէն անգամ որ մենք հպատակեցանք Յունաց, մեր աղէտները ոչ մէկ կերպով չբարւոքւեցան, ընդհակառակն մեր հպատակութիւնը անարդանքներով միայն վարձատրուեցաւ : Զեզի հպատակութեան երդում տալ՝ ուրիշ բանի պիտի չծառայէ, բայց եթէ զմեզ կործանման եւ

մահու մատնել. թո'ղ որ մենք մեր նոր տէրերուն հը-պատակութեան մէջ մնանք, որոնք զմեզ պիտի պաշտ պանեն» (Հ. Ս. Տէր-Մովսէսեան, «Բննական Պատմութիւն Հայոց», էջ 378): Յոյները մտան Հայաստան, ոտքի տակ տւին չէն գիւղերը, աւերեցին, կոտորեցին եւ չբաւականանալով այդ բոլորով 8000 ընտանիք ալ գերի տարան: Հայաստանը նորէն Բիւղանդիոնի ազգեցութեան տակ ընկաւ:

Արաբները այդ բոլորը տանել չէին կրնար: Իրենց ապրանքն ուրիշի ձեռքի մէջ տեսնել չէին հանդուրժեր և ահա Արդ-էլ-Մելիք ամիրապետն իր զօրաբանակներով արշաւեց Հայաստան, պատժեց ապրուտամբներուն, վոնտեց Բիւղանդիոնի զօրքերը և վերջնականապէս իր տիրապետութեան տակ առաւ: Փոքրիկ ըմբոսառութիւններէն եւ դիւանագիտական խաղերէն վերջ Հայաստանը վերածւեցաւ արաբական նահանգի մը եւ կառավարւեցաւ ոստիկաններով: Այդ ժամանակաշրջանին մէջ է որ կ'սկսւին մեր ժողովրդի խոկական տանջանքներն ու նահատակութիւնները՝ յանուն մէր հայրենիքի, ազգութեան եւ կրօնքի: Այդ միջոցին էր, նաեւ, որ հայ ըմբոստ տարրերը երեւան եկան եւ հայրենիքի ազգատագրութեան մասին մտածելով, ապստամբական բազմաթիւ փորձեր ընելով կրցան առաջ բերել Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, որ մեր անկախութիւնը պահպանող ազգակներէն մին եղած է:

Սմբատ Բագրատունի: — Արաբ ոստիկանները շատ անդութ եւ անօրէն կերպով կը վարւէին հայերուն հետ: Անոնք ոտքի տակ կը տային բոլոր սրբութիւն-

ներն ու սովորութիւնները եւ, օգտւելով ներքին երկ-պառակութիւններէն, կը կողոպտէին հայ ժողովուրդը: Ատոնցձէ Աբդլլան հայ նախարարներու կալւածներն յափշտակեց եւ նշանաւոր տներու առաջնորդներուն, ինչպէս նաեւ Սահակ Գ. կաթողիկոսը, ձեր-բակալեց եւ զղթայակապ ուղարկեց Դամասկոսս, որ արարներու իւմժեանց իշխանութեան աթոռանիստ քաղաքն էր: Ամբատ Բագրատունին, խրախուսւած Բիւզանդիոնի օժանդակութենէն, ապստամբութեան դրօշ բարձրացրեց, իր չորս կողմն հաւաքեց բոլոր ըմբոստ տարրերը, կրցաւ յաղթանակ տանել արար-ներուն վրայ և նոյնիսկ ոստիկան Աբդլլան ալ մազա-պուրծ փախաւ: Այս յանդուզն քայլ մ'էր հայերու կողմէ: Յենւած փոքրաթիւ ուժերու վրայ, առանց վախնացու կոտորածներէն եւ արարական հզօր բա-նակներէն, գլուխ բարձրացրին եւ փառաւոր յաղթա-նակ տարան:

Աբդ-էլ-Մելիք ամիրապետը՝ Մոհմատ անունով զօրավարի մը հրամանատարութեան տակ բազմաթիւ զինուրներ զնելով, հրամայեց Հայաստանը նւաճել եւ ազատել յունական ազգեցութենէն: Հայեր պատ-րաստ էին դիմագրելու եւ իրենց ազատութիւնը պաշտպանելու: Վանանդ գաւառի մէջ քաջ հայ կըռ-սողները, Ամբատ Բագրատունիի եւ Ներսէհ Կամսա-րականի զեկավարութեամբ, հերոսաբար կուեցան, յաղթեցին թշնամուն եւ անոնց հրամանատար Մոհ-մատին ալ փախցուցին:

Օտար տիրապետութեան ծանրութիւնը, ինչպէս նաեւ արար ոստիկաններու ճնշումներն ու բռնու-թիւնները, հայերու անկախութեան ձգտումները ո-

չընչացնել չկրցան եւ հայութիւնն իր ապատամբական շարժումներով կարող եղաւ հասկցնել թշնամուն թէ՝ հայերու բնաջնջման խնդիրն անկարելի է :

Արարներն ալ, ընդհակառակը, տանել չէին կըր նար որ իրենց փառաւոր յաղթանակներէն վերջ՝ անկարող կ'ըլլան Հայաստանը վերջնականապէս նւաճելու եւ իրենց ուժերու մեծ մասն հոն սպառելու :

Վերջնականապէս Հայաստանն իրենց թեւարկութեան տակ առնելու դիմումով անոնք կաշմ ոստիկանն ուղարկեցին : Այս անգութ եւ գաղան կառավարիչը խորութիւն չէր դներ միջոցներու մէջ եւ իրեն նպատակ դրած էր արմատախիլ ընել մեր ժողովը բի անկախութեան բոլոր ձգումներն եւ հաստատուն հիմերու վրայ դնել իսլամականութիւնը : Այդ նպատակին համանելու համար նա որոշեց հայ զինւորական ուժը ոչնչացնել եւ այդ պատճառով ալ նենդամտութեամբ իր քովը կանչեց հայ նախարարներուն եւ Նախիջեւանի եկեղեցու մէջ վառեց : Հայ նախարարներու վերացումով հայ կուող ուժերն անգլուի մնացին եւ հնարաւորութիւն չունեցան կազմակերպւիլ, միանալ եւ մի ճակատ կազմելով կոիւ մղել թշնամու դէմ :

Հայ եկեղեցու պետը, Եղիա կաթողիկոս, իր նախորդներու պէս, միջամտեց հայ քաղաքական յարաբերութիւններու մէջ, բողոքեց կաշմ ոստիկանի դէմ եւ արաբական արքունիքն ստիպւած եղաւ տեղի տալ եւ, պաշտօնանկ ընելով այդ գաղանը, նշանակեց այլ ոստիկան մը :

Բոլոր տիրապետութիւններու ատեն, ինչպէս

նաեւ արտաքին դժւարութիւններու ժամանակ, հայ հոգեւորականութիւնը՝ քաղաքական միջամտութեան համար յարմարագոյն տարրը ներկայացած էր եւ միշտ ալ յաջողած է՝ եթէ հայ ժողովրդի մեծամասնական բաղձանքներուն համաձայն գացած է:

Արաբական իւմմեանց հարստութեան տիրապետութեան ատեն Հայստանը լաւ եւ վատ օրեր ունեցած էր, եղած էին գազան եւ հայասէր տիրապետողներ եւ այդ բոլորէն վերջն ալ, երբ այդ տունն իր երկպառակութիւններն ունէր եւ երբ հայերն ալ իրենց ապստամբութիւններով բաւական յամառօրէն կը խանգարէին իւմմեանց տան հանգստութիւնը, հայութիւնն ունեցաւ իր հայ ոստիկանը, Աշոտ Բագրատունին (744-757): Պատմութեան այս մասը բաւականաչափ հետաքրքրական է մեզ համար, որովհետեւ այսօր, երբ Արաբատեան դաշտի մէջ կազմը-ւած է հայկական կառավարութիւն մը, հանրապետութեան ձեւին տակ, կան հայեր որ անոր դէմ կը գործեն, կը բողոքեն, կը վարկարեկեն եւ ջանք չեն թափեր աւելի ընդարձակելու, պահպանելու եւ մեծցընելու համար: Հայ իշխանի մը կառավարութիւնը, արաբական տիրապետութեան օրով, նշանակալից երեւոյթ է եւ հայերը, օգտելով այդ դէպքէն, բոլորւնցան անոր չուրջն ու իրենց ուժերով պատրաստ գտնւեցան մեր ազատութիւնը պաշտպանելու:

Այդպէս շարունակւեցաւ դրութիւնը մինչեւ Արուլ Արբասը, որ դաւաճանութեամբ սպանել տալով իր հակառակակորդները, գահ բարձրացաւ եւ արաբական իշխանութիւնը իւմմեանց տնէն անցաւ Արբասեան հարստութեան ձեռքը: Այս նոր տէրերն ան-

գըթաբար սկսան վարւիլ հայերու հետ, բազմաթիւ տուրքեր դրին անոնց վրայ, Եղիտ անունով մէկին սստիկան նշանակեցին եւ մեր երկրի քաղաքական կեանքը բռնութիւններու նոր շրջան մը անցաւ:

Արտաքին այդ ճնշումներու եւ հալածանքներու ատեն մեր ներքին կեանքն ալ խաղաղ եւ ներդաշնակ չէր: Ինչպէս յաճախ, նոյնպէս եւ այդ ժամանակաշրջանին, հայերն իրենց մէջ քանի մը քաղաքական հոսանքներ ունէին եւ ատոնցմէ դվասաւորներն էին. Յունասէրներ՝ Մամիկոնեաններու մնացորդներու դեկավարութեամբ եւ արաբական բարեկամութեան կողմնակիցներ՝ Բագրատունիներու առաջնորդութեամբ: Նախարարական այդ երկու տները, քաղաքական այդ հակառակութիւններէն դուրս, իրենց տիրապետական ձգտումներու հակընդդիմութիւններն ալ ունէին: Ժողովրդի մեծամասնութեան տրամադրութիւնը, սակայն, ապստամբութեան կողմնէր եւ ինքնապաշտպանութիւնը ջատագովողներու թիւն համեմատաբար աւելի շատ էր: Բագրատունիներն հակառակ էին ապստամբութեան եւ կը կարծէին թէ այդ ձեւով արաբներուն աւելի գրգռած կ'ըլլան եւ նոր կոտորածներու դուռ կը բանան: Մամիկոնեանները ժողովրդի եւ այլ նախարարներու հետ ապստամբութիւնը կը պաշտպանէին: Կուռակցական այդ հակառակորդութիւններու ատեն, երբ կրքերը բաւական լարւած վիճակի մէջ էին, Մամիկոնեան Դաւիթ եւ Գրիգոր նախարարները Աշոտ Բագրատունու աչքերը հանեցին՝ իրքեւ պատիժ:

Արաբները զգալով հայերու այդ միահամուռ ողեւորութիւնը եւ գիտնալով որ բաւականաչափ դըժ-

ւար է միանդամ ընդմիշտ արմատախիլ ընել անոնց ազատութեան ոգին, Եղիտ ոստիկանն ետ կանչեցին եւ Սահակ Բագրատունուն նշանակեցին իբրեւ պատրիկ, իբրեւ իրենց կողմէ հայ ժողովուրդը կառավարող :

Արարեներն առաջ կը տանէին իրենց տիրապետութիւնը : Անոնք չէին կրնար տեսնել թէ ինչպէս հայութիւնը կը բարդաւաճի եւ կը յառաջդիմէ : Հայ կառավարիչները պաշտօնանկ ընելով նշանակեցին քանի մը արիւնարբու եւ կեղեքիչ արար ոստիկաններ՝ Սուլէյման, Պէքիր եւ Հասան, որոնք 14 տարւայ ընթացքին ամէն գազանութիւններ գործադրեցին թշնամութեան եւ հակառակութեան սերմեր ցանեցին հայ ժողովրդի եւ նախարարութեան միջեւ, երկրի ամէն կողմն աւազակային խմբեր ուղարկեցին՝ իրենց գիտցած ձեւով վարւելու հայերու կեանքի եւ սեփականութեան հետ, եւ այսպէս ճնշումներ, ճնշումներ եւ անվերջ հալածանքներ :

Որեւէ ատեն ազատութիւնը լաւ է քան ստրկութիւնը : Եւ ատոր համնելու համար կոիւն ու ապօտամբութիւնն իբրեւ բնական եւ պատմական ընդունւած ճանապարհն է :

Տարօնը, որ մեր ազգային ընդվզումներու եւ ապօտամբութիւններու կեղրոն հանդիսացած է շատ յաճախ, չկրցաւ տանիլ այդ բոլոր ճնշումներն ու ոտքի կանգնեցաւ : Մուշեղ Մամիկոնեանը, իր նախահայրերու աւիւնն ու ազատասիրութիւնն ունենալով, անցաւ այդ ապստամբութեան գլուխն ու, թշնամուն դուրս վռնտելով Տարօնէն, քալեց Դուին քաղաքի վրայ, ուր արարական ոստիկանը կը նստէր :

Ապստամբութիւնն այդ փոքրիկ շրջանով չբաւականացաւ, այլ աւելի ընդարձակւեցաւ եւ ընդհանուր բնոյթ ստացաւ։ Զանազան շրջանակներ ալ ոտքի կանգնեցան, Բագրատունի եւ Արծրունի ցեղերն ալ միացան եւ այսպիսով կազմւեցաւ Հայ Դաշնակցութիւն մը՝ ընդդէմ բոլոր թշնամիներու։ Անկախութեան եւ Ազատութեան հաւատացող այդ տարրերը բաւական յաջողեցան իրենց ծրագրի մէջ, դուրս վը-ուընտեցին թշնամուն, փառաւոր յաղթանակներ տարան թշնամու վրայ եւ ներքին համերաշխութիւն ալ գոյացրին։

Այդ բոլորը երկար չաեւեց։ Յոյները, որ այս շարժումներու ատեն հայերու հետ էին եւ միշտ ալ յաղթանակներ կը տանէին, պարտւեցան Հարունալ-Ռաշիտէն եւ ստիպւեցան լքել հայերն ու հեռանալ։ Հայերը, որ իրենց քաղաքական կեանքի ընթացքին բաւականաչափ թշնամիներ ունեցած էին եւ շատ անդամ ալ միայնակ մնացած, չընկճւեցան, այլ որոշեցին շարունակել կոիւը եւ իրենց արիւնով պաշտպանել մեր երկրի ազատութիւնը։ 30,000 արաբներու դէմ հայերը միայն 3000 կուող ունեցան։ Մուշեղ Մամիկոնեանի ղեկավարութեան օրով։ Տեղի ունեցաւ կատաղի եւ արիւնալից կոիւ մը, որի ընթացքին հայերն հերոսարար կուեցան, իրենց իրաւունքները պաշտպանեցին եւ...պարտւեցան...։ Այսոնք գիտէին իրենց թուլութիւնը, իրենց փոքրա-թիւ ըլլալը, բայց ազատութիւնն ու արդարութիւնը պաշտպանելու սրբազան պարտականութիւնն ալ կար։ Մամիկոնեանները իրենց քաջարի հրամանատար Մուշեղը կորսնցուցին այդ կուոի մէջ։ Հարուն-

ալ-Ռաշիտի տիրապետութիւնն ամէն կողմ տարածւած էր եւ Հայաստանը չէր կրնար դուրս մնալ: Բայ-ք-րատունիներու եւ Արծրունիներու տիրապետութեանց շրջաններն ալ գրաւելու պէտքը կար եւ Եզիտ Բ. ոստիկանը, բռնակալ եւ անագորոյն տիպ մը, Հայաստան եկաւ այդ ծրագիրն իրագործելու համար: Հայ ժողովուրդը, աւելորդ անգամ մը եւս, ականատես եղաւ խըստութիւններու: Վասպուրականի երեք նախարարները ձերբակալւեցան: Ատոնցմէ երկուսը, հաստատ եւ հաւատարիմ իրենց ժողովրդին, նահատակւեցան (Սահակ եւ Համազասպ), իսկ երրորդը՝ Մերուժան անունով, իր հաւատքն ուրացաւ եւ ազատւեցաւ: Այդ ուրացողն ալ երկար չապրեց, որովհետեւ Դաւիթ Մամիկոնեանի վրիժառու ոգին վրայ հասաւ եւ սպանեց այդ ուրացողն ու դաւաճանը:

Մեր երկիրն այսպիսի խառնակ եւ անորոշ դըրութեան մէջ էր այդ ժամանակ: Արտաքին տիրապետութեան ծանր հարւածներուն տակ կքած, ներքին երկպառակութիւններով եւ ուրացումներով լեցուն, տիրող կառավարիչներու բռնութիւններէն զըզւած հայութիւնը չընկճւեցաւ, այլ յուսոյ նշաններ որոնեց արտաքին աշխարհի մէջ: Այդ յուսատեղին Բիւզանդիոնն էր, որ օգտւելով արաբներու տկարութենէն, սրտակցութիւն հաստատեց հայերու հետ եւ խորհուրդ տւեց ապստամբելու՝ խոստանալով զինւորական ամէն օժանդակութիւն հասցնել:

Սիւնեաց շրջանն ապստամբութեան կեղրոնն էր: Սասունի իշխան Բագարատն ալ իր համաձայնութիւնը տւած էր եւ իր մարդկանցով պատրաստ էր

կուելու արաբներու դէմ : Պարսկաստանն ալ ոտքի կանգնած էր ամիրապետներու լուծը թօթափելու : Բիզանդիոնն այդ բոլոր շարժումներու տոն տւողն էր : Արաբներու կողմն անցած էր Սմբատ Բագրատունին իր զինւորներով : Հայութիւնը նորէն մէկ եւ որոշ քաղաքականութեան չհետեւեց եւ երկու մասի բաժնւեցաւ : Արարատեան դաշտի մէջ երկու բանակներն իրար հանդիպեցան : Ապստամբները պարտւեցան այս անգամ : Արաբներն սկսան անդժութիւններու եւ այդ բոլորը գործադրելու համար Հայաստան ուղարկեցին հայատեաց ոստիկաններ : Քաղաքական շարժումները զսպելու համար ամէն միջոցի դիմեցին : Երկպառակութիւններէն սկսան մինչեւ խարդախութիւնը : Սասունցիներու Բագրատատ իշխանն իրեւ ըմբոստ ամբաստանւեցաւ եւ Ապուսէթ ոստիկանի միջոցաւ ձերբակալւելով ուղարկւեցաւ Պաղտատ :

Քաջ եւ ըմբոստ սասունցիները տանիլ չէին կըրնար այս անարգանքը : Անոնք իրենց ամբողջ ուժով յարձակեցան ոստիկանի վրայ, Մշոյ դաշտին մէջ մեծ յաղթանակ տարին, սպանեցին Ապուսէթն ու Հալածեցին արաբական գնդերը :

Հայերու եւ արաբներու միջեւ եղած քաղաքական պայքարը կը շարունակւէր ուժգնութեամբ : Առաջիններն իրենց ապստամբութիւններով եւ յարատեւ կոիւններով վառ կը սպահէին ժողովրդի մէջ ազատութեան սէրն իսկ երկրորդները չկընալով սովորական կերպով յաղթանակել, որոշեցին դիմել ծայրաստիճաններու խստութիւններու եւ Հայաստան ուղարկեցին Բուդա անունով արիւնաբրու ոստիկանը, որ 5

տարւայ ընթացքին հայ ժողովրդին ամենէն մեծ չաքիրը հասցրեց՝ սպանելով բազմաթիւ նախարարներ եւ մեծամեծներ, աւերելով շատ մը դաւառներ եւ գիւղեր, ձերբակալելով նշանաւոր անձնաւորութիւններ։ Արիւնը գետի պէս կը հոսի, Հայաստանի դաշտերը դիակներով կը ծածկւին, հաւատուրացութիւնը սովորական միջոց կը դառնայ՝ կեանք փրկելու համար, երկպառակութիւններ կ'սկսին հայերու մէջ։ Գլխատումը, բանտն ու աքսորը սովորական բաներ էին Բուղայի համար։ Ով որ կը կամենար ապրիլ, իր կեանքը քարշ տալ եւ քանի մը աւելի տարիներ տեսնել, պարտաւոր էր հաւատը ուրանալ։ Շատերը, հաւատարիմ մնալով իրենց կրօնին, Քրիստոնէական սկզբունքներուն՝ կախւեցան, սպանւեցան եւ չարաշար կերպով դէպի մահ առաջնորդւեցան։

Արարական տիրապետութեան շրջանին հայերը շատ նեղութիւններ, աւերներ եւ կոտորածներ տեսած էին, բայց Բուղայի ոճրագործութիւններն ու քանդումները երբեք չէին երեւակայեր։ Այդ վերջին եւ ուժգին կոկոները թառամող եւ մեռնող արարական տիրապետութեան եւ դեռ կենսունակ հայութեան միջեւ կը մնան պատմական դէպքեր։ Նոյն իսկ Սմբատ Բագրատունին, որ իր զինւորներով օդնած էր արաբներուն, բանտի շղթաներու մէջ կը մեռնի։ Այդ սարսափելի տանչանքներէն, անվերջ հալածանքներէն, շարունակական ապստամբութիւններէն եւ բազմաթիւ կախաղաններէն վերջ, հայութիւնը չի մեռնիր։ Արաբները, ընդհակառակը, կը թուլանան, իրենց կառավարութիւնը կ'ընկնի Բիւզանդական հարւածներուն տակ, պատմութեան թա-

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՊՔԵՐ

տերաերմին վրայ իր գերը կը վերջացնէ, իսկ հպատակ եւ ստրուկ հայութիւնը, դարերու բաժանւած եւ հալածական վիճակէն, բազմաթիւ զոհերէն վերջ կարող կ'լլայ ստեղծել նոր դարապլուս մը՝ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Ճ

ԲԱԳԻՐԱՏՈՒԻՆԵԱՅ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Բոնութիւնները երկար տեւել չեն կրնար : Ուժի
եւ հալածանքի վրայ յենւած պետութիւնները շատ
կարճ տեւողութիւն կ'ունենան եւ առաջ կը բերեն,
ընդհակառակը, ապստամբութիւններ եւ ապա քաղա
քական ազատութիւն : Արաբներն իրենց թոյլ քա-
ղաքակրթութեամբ անկարող էին որեւէ արմատա-
կան փոփոխութիւն առաջ բերելու եւ կամ այդ միջո-
ցով ձուլելու հայ ժողովուրդը : Արաբական տիրա-
պետութեան շրջանը, ինչպէս տեսանք, հալածանք-
ներու, բոնութիւններու եւ կրօնափոխութիւններու
շրջան մ'էր : Հայերն արդէն բաւականաչափ վար-
ժուած էին այդ անբնականոն ընթացքին եւ, հետեւա-
րար, չընկճւեցան, չենթարկւեցին, այլ շարունակե-
լով իրենց կոհիւները, կրցան ձեռք բերել անկախու-
թիւն եւ ունենալ իրենց ինքնուրոյն քաղաքական
կեանքը :

Արաբական տիրապետութիւնն ալ իր քայլքայ-

ման վիճակի մէջ էր եւ զբաղւած ներքին խլոտում-ներով եւ արտաքին պատերազմներով։ Այդ նպաստաւոր պայմանները, այդ յարմարագոյն առիթը ձեռքէ բաց թողնելն անմտութիւն կ'ըլլար եւ այդ էր տրամաբանական ելքը, որ Աշոտ Բագրատունին ջանքեր թափեց զուտ հայկական տիրապետութեան շըրջան ստեղծել։

Այս շրջանի մէջ ալ երեւան կուգայ հայերու երկորեակ քաղաքականութեան դիլեման։ անկախիւնութիւնը Յոյներո՞ւ վրայ յենւած պիտի ըլլայթէ Արարներու։ Մենք Արեւելքի՞ պետութիւն ենք՝ մեր քաղաքակրթութեամբ, մեր կառավարական ձեւերով եւ շահերով թէ՝ Արեւմուտքի։ Միշտ վարժըւած եղել ենք անցնել ուժեղ եւ մեղի պաշտպանող պետութեան կողմը։ Մեր երկրի վրայ աչք ունեցող տէրութիւններէն եւ ո՛չ ոք անշահախնդիր եւ ազնիւ եղած է եւ երկուսէն ալ, քրիստոնեայ թէ մահմետական, ստացած ենք զօրաւոր հարւածներ, Արեւմուտքի թէ Արեւելքի տիրողները մեզ վրայ նայած են ոչ թէ իբրեւ կենսունակ եւ քաղաքական անհրաժեշտութիւն ունեցող ցեղի մը վրայ, այլ իբրեւ ապրանքի, որսի, հողային տարածութեան եւ այդ պատճառով ալ ձգտած են տիրանալ, իրենց հովանաւորութեան տակ առնել եւ յօգուտ իրենց շահերու գործածել։

Այդ բոլորը շատ լաւ գիտէր Աշոտ սպարապետը, ծանօթ էր յունական նենգամտութեան եւ կրօնական ատելութիւններու հետ, ինչպէս նաեւ արարական հալածանքներու եւ բոնութիւններու հետ։ Գիտէր որ ժողովրդի համակրութիւնը Յունաց հետ էր՝ իբրեւ քրիստոնեայ եւ քաղաքակրթւած ժողո-

վըրդի եւ գիտէր նաեւ որ Բիւզանդիոնն անկարող էր լուրջ պաշտպանութիւն ցոյց տալ՝ ազատելով հայերուն արարտներէն :

Աշոտ Բագրատունու առաջ երկու ճամբայ կար. ըլլալ Յոյներու հետ եւ հալածական Արաբներէն եւ կամ ինքնիշխան՝ Արաբներու հետ բարեկամ մնալով : Այս վերջին ճամբան ընտրեց հայ սպարապետը եւ բարեկամութիւններն աւելի սերտ դարձրեց ու միաժամանակ խոստացաւ մնալ հաւատարիմ : Արաբներն ալ շատ գոհ մնացին այդ վիճակէն ու Մահմատ Ճափէր ամիրապետի հրահանգով, 859 թւին, Աշոտ Բագրատունին «Իշխանաց իշխան» տիտղոսն ստացաւ : Այս գործն ստանձնած էր հայ ուրացող նախարար մը, որ արարտական արքունիքի մէջ ԱլլԱրմէն անունն ունէր :

Այսպիսի քաղաքական դրութիւններու ատեն հայ ղեկավարող շրջանները երկու դժւարութիւններու առջեւ կը գտնւին. ունենալ խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն արտաքին տարրերու հետ եւ համեմատչութիւն՝ ներքին կեանքի մէջ : Արտաքին դըժւարութիւնները վերցնելէն վերջ Աշոտը ներքին ներդաշնակութիւն ալ առաջ բերեց՝ խնամիական կապեր հաստատելով Արծրունեաց եւ Սիւնեաց տներու հետ :

Դժւարին խնդիր չէր անկախ պետութիւն մը հըռչակել եւ անմիջապէս զայն խաղաղ պայմաններու մէջ դնել : Երկար աշխատանք պէտք էր, ինչպէս նաեւ տոկուն եւ յարատեւ կամք՝ յաղթահարելու արտաքին եւ ներքին թշնամիները եւ ապահովելու նորաստեղծ կառավարութիւնը : Արտաքին վտանգներէն մինն էր

Զահապ պարսիկ իշխանը, որ արաբներու դէմ ապըստամբած էր անկախութեան համար եւ որ, հաւանորէն, տեսնելով իր երէկւայ զինակցի՝ հայերու բարեկամութիւնը արաբներու հետ, կամեցաւ պատժել եւ այդ նպատակով ալ 80,000 զինւորի գլուխ անց նելով Հայաստան մտաւ եւ պատերազմի բռնւեցաւ Հայերու հետ: 40,000 հայ կտրիճներ, Արաքս գետի ափերուն մօտ, փառաւոր յաղթանակ մը տարան: Անկախ Բագրատունիք, տեսնելով որ իրենց դէմ ուղղղը ըւած են նաեւ հայ նախարարներէն քանի մը հոգի՝ Վանանդի եւ Գուգարաց երկրի, առանց րոպէ մ'իսկ կորսնցնելու իր ուժերն համախմբեց ներքին հակառակորդներու դէմ եւ յաղթելով անոնց ալ՝ թէ իր պետութիւնն ապահովեց թշնամիներէն եւ թէ երկիրն ընդարձակելով բաւականաչափ նոր շրջաններ միացըրեց: Այս երկու յաջողութիւններն ալ վստահութիւն ներշնչեցին Աշոտին, որ իր նորահաստատ կառավարութիւնը կարող պիտի ըլլայ երկար կեանք ունենալ եւ քաղաքական ալ խոշոր դեր խաղալ:

Աշոտի մահւընէ վերջ դժւարութիւններու շարք մը սկսաւ: Ներքին կեանքն աղմկւեցաւ: Պաշտօններու եւ թաղի ձգտող իշխաններու թիւն աւելացաւ: Դաւադրութիւններ սկսան ծայր տալ եւ այդ պատճառաւ ալ Հայաստանը թշւառութեան մէջ ընկաւ: Երկու նշանաւոր եւ յաղթական հայ զօրավարներ՝ Արաս սպարապետ, Աշոտ Բագրատունու եղբայրը, որ յաղթած էր Զահապ պարսիկ իշխանը եւ զսպած Վանանդի ապստամբութիւնը եւ Ամբատ գահաժառանգը, որ հայ բանակի պետերէն մինն էր եւ Գուգարքի ապստամբութիւնը զսպած, իրար դէմ լար-

ւեցան՝ թագին տիրանալու համար։ Արաս իր համախոհներն հաւաքելով որոշեց դաւադրութեամբ սպանել Սմբատին եւ երբ այդ չյաջողեցաւ իր զինորներով միասին յարձակեցաւ գահաժառանդի վրայ եւ ・・・ պարտւեցաւ։ Ներքին այդ երկպառակութիւնները մեծ վնաս հասցրին հայ ժողովրդին, բազմաթիւ մարդիկ սպանւեցան, գիւղեր աւրւեցան եւ երկիրն անկանոն վիճակի մէջ ընկաւ։ Այդ բոլորի չար հեղինակ Արասը փոխանակ պատժելու, հրացանագարկ ըլլալու եւ կամ բանտ նետելու, ներւեցաւ Սմբատի կողմէն։ Այդ թոյլ եւ քաղաքական կեանքի մէջ ոչ այնքան անհրաժեշտ ներողամիտ ողին այնքան ալ օգտակար արդիւնքներ չտուաւ։ Պէտք էր երկաթէ կամք եւ ուժեղ բնաւորութիւն՝ պատժելու համար այդ դաւադիրներուն։ Սմբատը զուրկ էր քաղաքական այդ անհրաժեշտ ընդունակութիւններէն։

Սմբատի թագաւորութեան ատեն Հայ-Յունական յարաբերութիւնները նորէն վերսկսւեցան։ Զընայած այդ կապերը քաղաքական բնոյթ չունէին եւ զուտ առեւտրական հողի վրայ դրւած էին, այնուամենայնիւ արարները կասկածիլ սկսան եւ երկու ոստիկաններ նշանակելով՝ հայերու վրայ հսկեցին։ Հսկումի այդ դրութիւնն ալ անպատաբեր էր։ Հայերը կասկածի տակ էին, որովհետեւ յոյներու հետ առեւտրական կապեր ունէին։ Այդ դէպքերը բաւական էին լարելու երկու բարեկամ ազգութիւնները եւ թշնամութեանց նոր դուռ բանալու։ Ակչին ոստիկանապետի եւ Սմբատ թագաւորի տեսակցութիւնն անդամ չկրցաւ որոշ փոփոխութիւն մտցնել այդ լար-

ւած յարաբերութիւններու մէջ։ Կոխմ անխուսափելի էր այդ երկու տարրերուն միջեւ։ Ափշինն ամէն հնարք գործ կը դնէր թակարդի մէջ ձգելու հայ թագաւորը, բայց անյաջող։

Արաբները պատրաստւած եւ յանկարծակի կերպով յարձակեցան Հայաստանի վրայ՝ միանդամ ընդմիշտ վերջ տալու Հայոց անկախութեան եւ իրենց թեւարկութեան տակ առնելու։ Արագած լերան ստորոտներու մօտ երկու բանակներն իրար հանդիպեցան եւ ինքնապաշտպանութեան դիմած հայ քաջերը կարողացան փառաւոր հարւած մը տալ Ափշինին եւ իր զօրաբանակին։ Դրսի թշնամին չկըցաւ իր ուժով յաղթանակել հայերուն եւ ստիպւեցաւ դիմել շատ հին միջոցներու։ ներքին երկպառակութեանց։ Երկու ամօթաբեր եւ արատաւոր դէպքեր տեղի ունեցան, որ մեծապէս նպաստեցին մեր երկրի քայլքայման, մեր ժողովրդի յուսահատութեան եւ թշնամու յաղողութեան։ Վասպուրականի Աշոտ Արծրունի ապստամբեց Սմբատ թագաւորի դէմ։ Արաբական մատ կար խառնւած այդ գործի մէջ։ Հայ իշխաններու նախանձն ալ՝ թէ ինչո՞ւ Բագրատունիները թագաւորական տիտղոս ունենան, իսկ իրենք իշխան մնան, խոշոր դեր խաղաց։

Երկրորդ դէպքը Սմբատ թագաւորի փեսայ Գագիկի դաւանանութիւնն է։ Հայ բանակը, 60,000 զինուորներէ բաղկացեալ, դէպի Տարօն եւ Աղձնեաց գաւառները կ'երթայ՝ պաշտպանելու համար հայշատ այդ գաւառները Ահմէտ ոստիկանի ասպատակութիւններէն։ Գագիկ թագաւորակինսան, փոխա-

նակ իր ուժն ալ միացնելու կուող եւ ինքնապաշտպանութեան դիմող հայերուն, խարէութեամբ առաջնորդութեան պաշտօն կ'առնէ, երկար եւ դժւարին ճամբաներով կը տանէ, կը յոզնեցնէ բոլորին եւ կը բերէ այն տեղը, որի շուրջ Ահմէտ ոստիկանի հետ պայմանաւորւած էր: Այդ բաւական չէ: Կուի այն տաք ատեն, երբ հայ զինւորները՝ մոռցած քաղցն ու ծարւուր, յոդնածութիւնն ու թուլութիւնը, քաջարար կը դիմադրէին, Գագիկն իր բանակով փախուստի կը դիմէ եւ այդպիսով խուճապի կը մատնէ հայերուն: Դաւաճանական այս ընթացքն անկարելի էր ներել: Օր մը, երբ Գագիկ Վանի հրապարակին վը-րայ կը պտտէր, Գագիկ Արծրունին եւ Ամատունի երկու եղբայրներ կը յարձակին իր վրայ եւ կ'սպանեն:

Որքան ալ քաղաքական այդ ահարեկումն իր նը-շանակութիւնը ունեցաւ միւսներու վրայ, բայց եր-կիրն արդէն քայլքայման գուռն հասած էր եւ Հայոց անմիաբանութենէն օգտւելով Ամիշին ոստիկանն իր գրաւումները կատարեց, հալածեց թագաւորին, աւ-րեց գաւառներն ու գրաւելով Ղարսը՝ գերի տարաւ թագուհին եւ շատ ուրիշ իշխանուհիներ:

Դաւերն այդքանով չեն վերջանար: Քաղաքական իւրաքանչիւր դէպք առաջ կը բերէր նոր փոթորիկ մը՝ մեր ներքին կեաքնին մէջ: Լարւած յարաբերութիւններու ատեն զգուշութիւնն ամենէն խելացի բանն է: Սմբատ թագաւորը, առանց ուշադրութիւն դարձնելու քանի մը նախարարներու նախանձին վը-րայ, վրաց Ատրներսեհ իշխանին «Երկրորդական գահ» կը շնորհէ: Այդքանն ալ բաւական է որ նոր դա-

ւերու հիմք դրւի եւ արաբները նորէն զբաղւին մեր ներքին կեանքով եւ կազմակերպւած դնդերով քալեն Հայաստան՝ վերջ տալու անկախութեան համար դոյլութիւն ունեցող ձգտումներուն : Վրաց իշխանին այդ պիսի պատւի արժանացնելն ալ բաւականաչափ վըտանդաւոր եղաւ : Մեր թշնամիները միշտ կը ճանչնանք, բայց մենք դժւարացած ենք մեր բարեկամները որոշելու խնդրոյն մէջ : Վրաստանը մեզի շատ վընաս հասցուցած է եւ միշտ ալ իր աչքը տնկած է եղել՝ օգտեկով դրսի խոչընդուներէն, տիրանալ Հայոց գահին : Անոնք ալ բաւականաչափ խառնակած են մեր քաղաքական կեանքը եւ շատ մը դաւերու ալ կազմակերպիչ եղած են : Ատրներսեհ վրաց իշխանը, մտադրելով Հայոց ալ թագաւոր ըլլալ, սիրով համաձայնեցաւ հայ դժգոհ տարրերու հետ եւ ամէն կերպ ջանաց վերջ տալ Մմբատի կեանքին : Դաւադիրները իրենց աւանդական սովորութեան համաձայն, բաց ճակատով չելան կռւելու, այլ գաղտնի միջոցներով եւ բարեկամ ձեւանալով : Անոնք մարդուղարկեցին Մմբատի մօտ պատւիրելով որ բարեկամ ձեւանայ եւ սպանէ : Մմբատ թագաւորը կարող կ'ըւլայ կանխօրօք տեղեկութիւն ունենալ եւ առաջն առնել : Այդ վտանգն անցաւ : Քանի մը դաւադիր նախարարներ աչքի լոյսէ զրկւեցան : Ներքին կեանքն այդքանով չխաղաղւեց : Նոր դէպքեր եւ նոր դաւեր կ'սպասէին հայ ժողովրդին : Արծրունիներն հանդիսատ ըլլալ չէին կրնար : Անոնք ամէն կերպ թագի եւ բարձր պաշտօններու կը ձգտէին : Ամենափոքր բանըն իրենց կը նետէր թշնամու գիրկը եւ այդպիսով ալ մեծ վնասներ կը հասցնէին երկրին : Սիւնեաց եւ

Արծրունեաց աներուն մէջ, որ սահմանակից էին իրար, հողային վէճ կար: Սմբատ թագաւորն այդ ինդիրը լուծեց յօդուտ Սիւնեաց տան: Արծրունիները բարկացան եւ որոշեցին աւելի սերտ բարեկամանալով արաբներու հետ՝ տապալել իրենց հակառակորդ թագաւատունիներուն: Ատրպատական նստող ոստիկանապետն ա'լ աւելի գրգռեց այդ երկու ցեղերը, իրար հետ թշնամացրեց՝ հայոց երկպառակութենէն աւելի օգտուելու նպատակով: Յուսուփի ամիրապետն ալ, ընդառաջ երթալով այդ դիւանագիտութեան, Գագիկ Արծրունին թագաւոր նշանակեց: Այսքանն արդէն բաւական էր մեր ներքին կեանքը տակն ու վրայ ընելու: Երկու բարեկամ եւ ազգակից ցեղերու միջեւ հակառակութիւն ընկաւ: Ժողովուրդըն ալ, հետեւելով իր առաջնորդներուն, երկու հոսանքի բաժնւեցաւ եւ ներքին յարաբերութիւններն աւելի բարդ բնոյիթ առան:

Արաբները նորէն եկան Հայաստան: Անոնք, միացած Արծրունիներու հետ, որոշեցին իրենց հաշիւը մաքրել Հայոց հետ: Սմբատն անկարող էր երկարորդէն դիմադրել: Նա իր վերջին ուժերն հաւաքեց եւ դիմադրութեան շրջան ընտրեց Կապոյտ բերդը: Հայերը կը կռւէին քաջարար: Իրենց պարտութեան մէջ կը տեսնէին անկախութեան գերեզմանը: Իրենց առաջնորդ թագաւորի ողբալի վիճակն աւելի աւիւն ներշնչեց եւ կատաղաբար դիմադրեցին թշնամուն: Այդ ուժերով անկարող էին ինքնապաշտպանութեան ժամանակը երկարացնել: Ճիշդ է որ պարտեցան, թագաւորն ալ գերի ընկաւ, բայց միշտ ալ մնացին իրենց պատւի եւ կոչման բարձրութեան վրայ: Արաբ-

ներու դէմ երկրորդ դիմադրութիւնը տեղի կ'ունենայ Երնջակ բերդին մէջ, ուր ապաստանած էին շատ մը նախարարներ եւ իշխանուհիներ : Ներսի բնակիչները, չկամենալով անձնատուր ըլլալ եւ զգալով որ պիտի պարտւին՝ լաւ համարեցին կուել, իրենց արիւնն ու կեանքը նպատակայարմար կերպով գործադրեել եւ ապա մեռնիլ : Երնջակի ինքնապաշտպանութիւնն այնքան յամառ եւ լաւ հողի վրայ դրւած կ'ըլլայ, որ արաբներն անկարող ըլլալով յաղթել՝ կ'որոշեն բանտի մէջ գտնւած Սմբատ թագաւորին տանջել եւ վերջն ալ խաչի վրայ նահատակել, որպէսզի կարողանան ազդել ապստամբներուն վրայ :

Առու Երկաք .— Բմբոստ եւ կուող տիպերէն մինէր Աշոտ : Նա յայտնի էր իբրեւ վրիժառու, քաջ եւ միաժամանակ խորամաննկ զօրական : Իր հօր մահւան լուրն առնելով նա նետեցաւ կուի դաշտ : Պայմաններն ալ այնքան նպաստաւոր չէին իր համար . դրսի թշնամու յաղթանակներ, հայկական զօրաբանակի անկազմակերպ վիճակ, ներքին կեանքի մէջ երկապառակութիւններ եւ դաւաճանութիւններ : Արաբներն տէր դարձած էին Հայաստանի մեծ մասին եւ բաւական դժւար աշխատանք էր փոքրաթիւ զինւորներով ինքնապաշտպանութեան դիմել : Այդ բոլորի փոխարէն նա իր հետ ունէր շատ քիչ թւով անվեհեր մարտիկներ, որ, «անօրէն եւ կտրիճ» մականւան արժանացած էին եւ պատրաստ ամէն զոհարերութեան : Տիրող խառնակ դրութեան մէջ երկաթէ ձեռք մը պէտք էր որ կարողանար յաղթահարել արտաքին եւ ներքին թշնամիները եւ վախ ազդելով կարողանար ցըրւած ուժերը միացնել, կանոնաւոր բանակը վերա-

հապտատել եւ երկիրը մտցնել իր բնականոն վիճակի մէջ : Խստութիւնը անհրաժեշտութիւն մ'էր այդ ատենները եւ որեւէ թուլութիւն կամ ներողամտութիւն պիտի խանգարէր ամբողջ ծրագիրը :

Առաջին հարւածը արտաքին թշնամու գլխին իջաւ կայծակի արագութեամբ եւ առասպելական քաջութեամբ : Աշոտ յարձակում գործեց արաբներու վրայ եւ մէկը միւսի ետեւէն փառաւոր յաղթանակներ տանելով՝ կարող եղաւ դուրս վանել անոնց Հայաստանի սահմաններէն : Նա անխնայ վարւեցաւ թըշնամիներու հետ եւ իր հօր, ինչպէս նաեւ հայ ժողովրդի վրէժը լուծեց : Այդ յաղթանակները պատճառ դարձան որ բոլոր վախկոտ եւ վատհոգի նախարարներն իրենց գիրքը փոխեն : Ասոնց մէջ դեռ կային տիպեր, որոնք ժամանակաւոր այդ յաղթութիւններէն չարբեցան եւ մնացին բարեկամ արաբական ոստիկաններու հետ : Յուսուփի ամիրապետն այդ պարտութիւնը տանել չէր կրնար : Նա բարկացած էր եւ պատրաստութիւններ կը տեսնէր նոր արշաւանքներ սկսելու : Ազատութիւն տւած էր իր վայրենաբարոյ եւ ոճրագործ բնազդներ ունեցող զինուրներուն՝ կոտորելու, սպանելու, թալանելու եւ չարչարանքի ենթարկելու հայերուն : Աւելի ամուր հիմունքներու վրայ զնելու համար իր գործը, գրգռեց իր հետեւորեներու կրօնական զգացումներն ալ, որպէսզի կարող ըլլայ իր գաղանական հակումներուն գոհացում տալ : Զեռքի տակ չունենալով այդ ժամանակի պատմագիրները, որոնք այնքան կսկծալից կերպով ներկայացուցած են Հայաստանի այդ ժամանակւայ ողբալի վիճակը, մենք ընդհանուր բառերով կրնանք ը-

սել որ հասակներու եւ սեռերու տարբերութիւն չըկար ատոնց համար : «Երկսեռ ծերերն իրարու կապելով սուրէ կ'անցնէին , ծծկեր մանուկները մայրերու գրկերէն խլելով գետին կը տրորէին : Շատերը ողջ-ողջ կը թաղէին , կամ կէս մէջքէն կը կտրէին եւ կամ դիմակներու կապելով օրերով փողոցներու մէջ կը ձգէին » (Պատմութիւն Հայոց , Տէր-Մովսէսեան , էջ 426) : Չնայած այդ բոլոր սարսափներուն եւ տանջանքներուն հայերը յուսահատութիւն ցոյց չտւին , այլ նոր ոգեւորութեամբ մը գործի նետւեցան :

Դրսի օգնութեան պէտք կար : Անհրաժեշտ էր Փրօնտը փոխել եւ արտաքին քաղաքականութեան մէջ նոր ուղղութիւն գծել : Հայերը , երես զարձրած արաբներէն , իրենց յոյսը կապեցին Բիւզանդիոնի գահի վրայ նստած Արշակունի կոստանդին Պորտիւրոժէն կայսեր հետ եւ խնդրել օգնական գունդ մը : Արտաքին ճակատի այդ փոփոխութիւնը զայրացրեց արաբներուն , որոնք մտածեցին դիմել հայ դաւաճաններու օգնութեան եւ ամէն միջոցներ գործադրելով կարողացան իրենց կողմը գրաւել Աշոտ Եկաթի հօրեղբօրբդին՝ Աշոտ սպարապետը , Գուգարաց Վասակ եւ Աշոտ իշխանները : Ասոնք հարւածել սկսան ներսէն : Ատոնց մէ առաջինը իր բանակով քալեց Հայոց թագաւորի վրայ , իսկ վերջինները շրջապատեցին Աշոտին Ասկուրէթ բերդին մէջ : Բագրատունեաց թագաւորը չընկճւեցաւ : Նա իր բոլոր ուժերն ի մի համախմբելով կարող եղաւ յաղթահարել ներքին ըմբոստներուն : Այդքանը բաւական չէր : Քանի մը այլ հայ իշխաններ ալ , Մովսէս , որ կը տիրէր Ուտի դաւառին եւ Գարգմանաց Սահակ իշխանը (Աշոտ

Երկաթի աները), օգտւելով ստեղծւած քայքայումէն, իրենց զէնքերը դարձրին Աշոտի դէմ։ Ատոնց մէջ էր նաեւ Վասակ Գնթունին։ Ասկէ աւելի սարսափելի եւ յուսահատական դրութիւն երեւակայել անկարելի էր։ Հայկական քաղաքական կեանքի փոքրիկ մանրանկարն էր այդ։ Աշոտ չընկըկեցաւ։ Կայծակի արագութեամբ վրայ հասաւ, ուժգնօրէն հարւածեց բոլորին եւ խստապէս պատճելով՝ խոչոյադանակներ տարաւ։ Իր զինւորական ուժը, սակայն, բաւականաչափ սպառեց։

Այս բոլոր ընդհարումներու, դիմադրութիւններու, կոտորածներու եւ դիւցազնական կոիւներու վերջն այն կ'ըլլայ, որ Մոքդատէր-Բիլլահ ամիրապետը, հայերու հետ բարեկամ մնալու մտադրութեամբ, Աշոտի հետ դաշինք կը հաստատէ եւ նոյն իսկ «Արքայից Արքայ»-ի (Շահնշահ) տիտղոս կը չնորհէ անոր։

Տարիներ անցան այդպիսի անորոշ եւ սպասողական դրութեան մէջ։

Արաբներու հետ անկարելի էր երկար եւ խաղաղ կենակցութիւն ունենալ։ Յարաբերութիւնները ծայր աստիճան լարւած էին։ Նոյնիսկ Արծրունի թագաւորները, որ սկզբնական շրջանին ամիրապետներու կողմն էին, կասկածի ենթարկեցան եւ ստիպւած եղան զինւորական պատրաստութիւններ տեսնել՝ թըշնամու յարձակումները դիմագրաւելու համար։

Այս բոլոր դրագներէն եւ Աշոտի տարած յաղթանակներէն ամենէն նշանաւորներէն է Գեղամայ Ծովի (Սեւանայ լիճ) դիմադրութիւնը։ Աշոտ Երկաթը քաշւած էր հոն՝ իր վերջին օրերն ապրելու։

Իր հետ միայն 100 հոգի ունէր : Պէշիր ոստիկանը իրեն նպատակ դրած էր հետապնդել Աշոտ թագաւորին : Բազմաթիւ զինւորներու գլուխ անցած նա պաշրեց Գեղամայ Ծովը եւ մտադրւեց սովամահութեամբ եւ կամ երկար պաշարումով ընկճել հայ նըշանաւոր ապստամբ թագաւորը : Եօթանասուն հայ քաջեր, նաւակներու մէջ լեցւած, ափ ելան յանկարծակի եւ փառաւոր յաղթանակ տանելով փախցուցին թշնամուն : Հերոսական դրւագ մէր այդ, որ հայ ժողովրդի մարտական ոգին կը ցուցնէ : Ժամանակակից Հայ Յեղափոխական Պատմութիւնն ունի նման փառաւոր էջեր՝ Աղթամարի կոփէր, 1904-ին, Անդրանիկի զեկավարութեամբ եւ Սեւ Ծովի վրայ եղած դիմադրութիւնը՝ 1916-ին, Սեբաստացի Մուրադի առաջնորդութեամբ :

Աշոտ Երկաթ, Անդրանիկ եւ Մուրադ : Երեք կարկառուն դէմքեր, որոնք վերջին ծայր վտանգաւոր դրութեան մէջ ըլլալով, չընկճւեցան եւ դիմադրելով՝ յաղթանակ տարին :

Աշոտի մահւընէ վերջ, երբ արդէն բազմաթիւ կոփւներ մղելով Հայաստանը բաւական ապահով վիճակի մէջ էր, Աքաս հայ սպարապետը թագաւորեց : Անոր տիրապետութեան ատեն շատ դէպքեր տեղի չունեցան : Փոքրիկ ընդհարում մը տեղի ունեցաւ Աքղազներու հետ, որոնք կը կամենային իրենց յարձակումներով վնաս հասցնել մեզի : Մեր երկրի դժբախտութիւններէն շատերը օգտւած էին : Ծրջակայքի փոքրիկ ազգութիւնները, առանձնապէս վրացի ժողովուրդը, միշտ ալ ջանացած են կազմալուծման ենթարկել մեզ : Փոխանակ միանալու մեզի հետ

եւ ճակատելու արաբացիներու դէմ, անոնք շատ ան-
դամ թշնամու հետ միացան մեղի հարւածելու դի-
տումով: Արդազներու դէմ մղւած կոիւը յաղթանա-
կով կը վերջանայ: Անոնց թեր թագաւորը կը ձերբա-
կալի եւ աչքերն ալ կը փորւին: Երկրորդ կարեւոր
դէպքը, որի վրայ արժէ ուշագրութիւն դարձնել,
յոյներու հետ ունեցած մեր յարաբերութիւններն են:
Յոյները բաւականաչափ շահեր ունենալով Փ. Ասիոյ
մէջ եւ իրենց ազգակից յոյներու պաշտպանութեան
պատրւակով, միշտ ալ Հայոց հետ բարեկամութեան
եւ կամ գժտութեան մէջ էին: Այս յարաբերութիւննե-
րու աստառը քաղաքական եւ կրօնական էր: Կրօնա-
կան փոքրիկ տարրերութիւնները խոշոր դեր խաղ-
ցած են եւ բաւականաչափ ալ վնաս հասցրած են մե-
զի: Յոյները, որ Քրիստոնեայ էին, կրնային խոշոր
ծառայութիւն մատուցանել մեղի եւ միացած մեղի
հետ կրնային նաեւ խոշոր դեր խաղալ Արեւելքի
մէջ՝ պատնէշ հանդիսանալով արաբներու եւ այլ ոչ
Քրիստոնեայ արշաւող ու աւերող պետութիւններու
դէմ: Կրօնական հակամարտութիւնը, սակայն, բա-
ցասական ազդեցութիւն թողած է եւ մեր քաղաքա-
կան յարաբերութիւններու լարման մէջ առաջնա-
կարգ ազդեցութիւն ունեցած է: Քրիստոնէութիւնը,
որ իր էութեան մէջ մեծ վարդապետութիւն էր եւ
մարդկային յառաջդիմութեան խոշոր ազդակներէն
մին հանդիսացած, ճիւղաւորեցաւ, աղանդներու եւ
ազգային կրօններու բաժնւեցաւ, փոխադարձ ատե-
լութեան հիմունքի եղաւ եւ խոշոր չափով ալ քաղա-
քական կեանքի ընթացքը փոփոխութեան ենթարկեց:
Ի՞նչ էր պատահած: Ընդհանուր եկեղեցին պա-

ուակտման մէջ էր: Զորս կարեւոր, տիրապետող եւ իրար դէմ մրցող եկեղեցական աթոռներ կային. Հռովմի, Աղէքսանդրիոյ, կ. Պօլսոյ եւ Անտիոքի: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը կը ջանար տիրապետել միւս ներու վրայ եւ յայտարարել թէ ինքն է միակ ճշմարիտ եկեղեցին եւ Քրիստոնէութեան իսկական ներկայացուցիչը: Նեստոր անունով մէկը, որ 428 թւին Պօլսոյ գահը բարձրացած էր, կը քարոզէր թէ Մարիամ կոյսը մարդածին է եւ ոչ թէ աստւածածին: Մի ուրիշ վարդապետ ալ, Եւտիքէս անունով, կը յայտարարէ թէ՝ Քրիստոս աստւածային եւ մարդկային բնաւորութիւններն իրար միացրած էր: Եւ եկեղեցու հայրերը կ'սկսին վիճիլ: Անոնք այս կրօնական բնոյթ կրող խնդիրներու մէջ կը խառնն եւ քաղաքական իշխանութիւնները: Թէոդոս Բ.-ի հըրահանգով Եփեսոսի մէջ, 449-ին, ժողով գումարւեցաւ՝ պաշտպանելու Եւտիքէսի տեսակէտները: Այլ կայսր մը, Մարկիանոս, կը գումարէ Քաղկեդոնի ժողովը, 451-ին, եւ անոր հակառակ կողմը կը բռնէ: Այս վիճաբանութիւններուն հայերն այնքան ալ իրական մասնակցութիւն չունեցան եւ հեռի մընացին: Նոյնիսկ այդ չէզոքութիւնն անդամ չփրկեց: Այդ խնդիրներու պատճառաւ, սակայն, հայերու եւ յոյներու յարաբերութիւնները լարւած էին՝ կրօնական հողի վրայ: Այդ բոլոր ատելութիւնները կ'անցնին նաեւ քաղաքական կեանքին: Բաղրատունեաց թագաւորութեան ատեն, երբ Բիւզանդիոնն ուժեղ արեւմտեան պետութիւնն էր՝ Արեւելքի գործերուն մէջ խառնւող, այդ սառնութիւնն առանձնապէս երեւան եկաւ:

Արասի թագաւորութեան ատեն յոյներն հալածանք սկսեցին հայոց եկեղեցու դէմ : Անանիա կաթողիկոսն ալ ստիպւած եղաւ համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել՝ փրկելու համար հայ եկեղեցու ինքուրոյնութիւնը :

Այլպէս է իրականութիւնը : Հայ Յեղափոխականներուն մեղաղբող եւ դատապարտող հայ հոգեւորականներէն ոմանք կ'ըսեն թէ՝ մենք տիրապետութեան ձգտումներ ունինք, կուսակցական նեղմիտ հաշիւններով տարւած ենք, առանց յիշելու որ Հայ եկեղեցու պատմութեան մէջ իրենք աւելի մոլի, երկպառակութիւն մտցնողներ եղած են :

Կրօնական այդ հակամարտութիւններէն դուրս մեր երկիրը քաղաքական աննօրմալ վիճակի մէջ էր : Դրսի եւ ներսի թշնամութիւնները նորէն գլուխ բարձրացուցած էին : Արաբացւոց Համտուն զօրավարն իր բանակով Հայաստանի վրայ արշաւած էր՝ կամենալով իրեն ենթարկել հայ ժողովուրդը եւ անկէ հարկ պահանջել : Արասի յաջորդ Աշոտ Գ.ը ինքնապաշտպանութեան դիմեց եւ իր ազատութիւնը պահպանելու համար լաւ համարեց իրեն օգնական կանչել զէնքը : Հայերը յաղթական ելան : Թշնամին պարտւած էր եւ Համտուն զօրավարն ալ գլխատւած :

Աշոտի եղբայր Մուշեղը, փոխանակ թեւ ու թիկունք հանդիսանալու, ապստամբեցաւ եւ Ղարսի մէջ հաստատւելով, հիմք դրեց կարուց թագաւորութեան : Մէկ երկիր եւ մէկ ժողովուրդ էինք մենք եւ ենթարկւած հալածանքներու ու շրջապատւած թըշնամիներով : Փոխանակ մէկ եւ ուժեղ կառավարութիւն մը ունենալու եւ մէկ ճակատով ելնելու, մենք

իրարմէ բաժնւած էինք եւ շատ անդամ ալ իրար հակառակ: Այդ ատենները, երբ արաբներն իրենց ամբողջ ուժով զայաստանի բաղդին հետ կը խաղային, մենք երեք թագաւորութիւններ ունէինք. Բագրատուննեաց, Արծրուննեաց եւ Կարուց: Այս հակասութիւնն եղած է մեր քաղաքական ողբերգութեան գլխաւոր հիմունքը:

Այդ ատենները տեղի կ'ունենայ հետաքրքրական դեպք մը: Բիւզանդիոնի Յովհաննէս Զմշկիկ կայսրը (Հայազդի), արաբացիներու հետ կուելու դիտումով, իր զօրաբանակով եկաւ եւ Տարօն գաւառի մէջ ընակութիւն հաստատեց: Առանց նախօրօք հայ կառավարութեան համաձայնութիւնն առնելու եւ չեղոք երկրի մը իրաւասութիւնները ոտքի տակ տալով Զմշկիկը Հայաստան մտաւ: Այդ անարգանք մ'էր հայերու համար: Պէտք էր իրաւունքի պաշտպանութեան մասին մտածել: Այդ նպատակով ալ Աշոտ թագաւորը եւ Վասպուականի Աշոտ-Սահակ թագաւորը միացեալ ուժերով վերջնագիր մը ուղարկեցին եւ պահանջեցին որ Բիւզանդիոնի զօրաբանակն անմիջապէս ետ քաշւի Հայաստանէն: Զմշկիկը տեղի տըւեց եւ հեռացաւ ու միաժամանակ ալ բարեկամական նամակ գրեց Աշոտին՝ դաշնք կապելով անոր հետ:

Բագրատուննեաց յաջորդ թագաւորները. Սմբատ Բ. եւ Գագիկ Ա., որ 43 տարի տիրապետեցին, զբաղւած էին գլխաւորապէս երկրի ներքին վերաշինական գործերով, առեւտուրի զարգացումով եւ քաղաքներու բարգաւաճումով: Միայն փոքրիկ դեպք մը պատահած է Կարսի թագաւոր Մուշեղի եւ Սմբատի միջեւ: Առաջինը, նպատակ ունենալով իր

տիրապետութեան սահմանները տարածել, սկսաւ արշաւել դէպի Շիրակի գաւառը: Երկու ազգակից թագաւորներն իրար հետ ընդհարւեցան եւ հայութիւնը բաւական վնաս կրեց ատոնց հակառակութենէն:

Արարական եւ յունական թշնամութիւնները հայոց հանդէպ, անոնց պատերզամներն ու քաղաքական դաւերը եւ այդ բոլորին հետ ներքին բազմաթիւ երկպառակութիւններն ու անհամաձայնութիւնները աստիճանաբար քայլքայման ենթարկեցին հայ ժողովրդի քաղաքական կեանքը եւ թուլացրին բագրատունեաց տիրապետութիւնը:

Թագրատունիք ալ հնարաւորութիւն չունեցան ստեղծելու այն միաձոյլ եւ ուժեղ պետութիւնը, որ կարողանար բոլոր ուժերը համախմբել, միացնել ցրւած նախարարները եւ կեղրոնական կառավարութեան մը ստեղծումով՝ փրկել Հայութիւնը արտաքին եւ ներքին վտանգներէն: Արտաքին ուժեղ յարձակումներու ատեն մենք ներքին քոյլ կազմակերպութիւն ունեցած ենք: Մեր քաղաքական կեանքը, այդ պատճառով, շատ սխալ ուղղութեամբ ընթացած է եւ ատոր համար ալ դրսեցիները միշտ օդտւած են: Մըրատ Բ. մ. ի եւ Գագիկ Ա. մ. ի համեմատաբար խաղաղ շրջանէն վերջ, մենք ունեցանք ներքին երկպառակութիւններու ժամանակամիջոց մը: Թագաւորական եւ իշխանական տներն էին իրար դէմ պայքարողները: Մէկը միւսի համար որողայթներ կը լարէր: Արտաքին ուժերու հետ համագործակցութեան մէջ կը գտնուէին՝ ներքին ազգակիցները տապալելու համար: Ուժեղ զինուրական մը, յենւած իր ուժին

վրայ, կը ցցւէր տիրող թագաւորին դէմ եւ կը կամենար յափշտակութեամբ երկրին տիրանալ: Թոյլերն ալ ստիպւած կ'ըլլային իրենց ուժեղ միջոցին դիմել, որ կը կոչւի դաւ եւ արտաքին դաշինք: Այս դիմը կար Հայկազեան շրջանի, ինչպէս նաեւ Արշակունեաց եւ անհատ նախարարներու տիրապետութեան ատեն: Քրիստոնէութեան մուտքն անդամ անկարող եղաւ ոչնչացնելու այդ արատաբեր գիծը: Ընդհակառակը կաթողիկոսներ եւ եպիսկոպոսներ, փոխանակ ներդաշնակող ուժ հանդիսանալու, իրենց համակրութեամբ այս կամ այն կուսակցութեան հետ աւելի խճողել, բարդացրել են մեր ներքին քաղաքական կեանքը: Ահա եւ Յովհաննէս Սըմբատի եւ իր եղբայր Աշոտի ընդհարումները, որ քըսան տարւայ ընթացքին մեծ վնասներ հասցրին մեր երկրին: Առաջինն իր բնաւորութեամբ թոյլ էր եւ ուազմական ալ մարդ չէր: Երկրորդն՝ ընդհակառակը, աւելի յախուռն էր եւ յարձակողական բնաւորութիւն ունէր: «Ես աւելի յարմար եմ թագաւոր ըլլալու», կը մտածէր Աշոտը: Իր տրամաբանութիւնը բաւական ճիշդ էր: Այդ վայրկեաններուն կամքի տէր մարդ պէտք էր, որ կարողանար վախ ազդել եւ կազմակերպել ուժերը: Ժառանդական օրէնքը, սակայն, աւելի զօրեղ էր քան իրերու տրամաբանութիւնը: Եւ ահա կ'սկսւին ներքին խլրտումներ: Աշոտը, Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորի հետ դինակցելով, քալեց Անի քաղաքի վրայ եւ որոշեց մայրաքաղաքը գրաւել եւ «պետական հարւած» տալով ամբողջ երկրի ղեկն իր ձեռքն առնել: Սենեքերիմ թագաւորի համար ալ ատիկա նպաստա-

ւոր դէպէ էր. թուլացնել Բագրատունեաց թագաւորութիւնը եւ անոր քայլայման վրայ յենւած՝ ուժեղանալ եւ տարածւել: Հարեւան վրացիներն ալ, իրենց կարգին, կ'օդտւէին ստեղծւած դրութենէն եւ իրենց կողմնակցութեամբ այդ երկուսի մէջ զտնւած խրամատն աւելի կը լայնացնէին: Վրաց թագաւորը Սմբատի կողմն անցաւ: Իր եւ հայկական բանակներու գլուխ անցնելով Ախուրեան գետի մօտ հանդիպեցաւ Աշոտի ուժերուն: Մենամարտի մը մէջ Աշոտ քաջաբար կ'սպանէ վրաց թագաւորին, որի բանակը փախուստի կը դիմէ եւ շատերն ալ գետի մէջ կը խեղդւին: Ամէն ինչ ատով չի վերջանար: Աշոտ բարեկամացաւ վրացիներու հետ եւ միացեալ իրենց հարւածն ուղղեցին Սմբատի դէմ: Վրաց Գիորգի թագաւորը խորամանկութեամբ ձերբակալել կուտայ Սմբատին եւ ... երեք բերդաքաղաքներ առնելով ազատ կ'արձակէ: Դիւանագիտութիւն կը բանեցնեն թոյլ եւ անկազմակերպ վրացիները եւ, օգտւելով մեր երկպառակութիւններէն, հողային գրաւումներ կ'ընեն: Այս անյաջողութենէն վերջ, Աշոտ մտածեց դաւադրութեամբ սպանել իր եղբօրը եւ թագը կորդգել: Հիւանդ ձեւանալով իր մօտ կանչեց Սմբատին եւ ձերբակալելով Ապիրատ իշխանին յանձնեց՝ ըսպանելու համար: Նա իր թագաւորի վրայ ձեռք չըբարձրացրեց, այլ Անի քաղաք տանելով գահի վրայ նստեցրեց: Թշնամութիւններն աւելի սաստկացան: Վերջապէս Աշոտ տեղի տւեց եւ առանձնացաւ: Իր եւ եղբօր հակառակութենէն Հայաստան մեծապէս տուժեց: Այդ թոյլ եւ անկազմակերպ վիճակի մէջ նոր դժբախտութեան դուռ բացւեցաւ: Հրապարա-

կի վրայ վայրենիներու նոր խմբակ երեւան եկաւ : Սելճուքեան թուրքերը, իրենց Տուղրիլ-Բէկ իշխանի առաջնորդութեամբ դէպի Հայաստան եկան : Անոնք աւեր եւ կոտորած սփուեցին : Բազմաթիւ դիւզեր եւ քաղաքներ աւրւեցան : Դիակներու կոյտեր ծիայն կային իրենց անցած ճանապարհներու վրայ : Օդտւելով հայ ժողովրդի ներքին բաժանումէն անոնք ասպատակեցին Վասպուրականը, յաղթելով իրենց ընդդիմացող ուժերուն առաջ անցան դէպի Արարատ եւ մտան Բագրատունեաց թագաւորութեան սահմանը : Սարսափին իրենց առջեւէն կը տարժածւէր եւ հայութիւնը, նոր եւ կտրուկ սրի հարւածներուն տակ, ընկճւեց : Քանի մը ուժեղ եւ հերոսական դիմադրութիւններ եղան Վասպուրականի մէջ՝ Շապուհ սպարապետի եւ Դաւիթ արքայորդու առաջնորդութեամբ : Զնայած երկու կողմերու ուժերը անհաւասար էին եւ հայերու թիւը շատ քիչ էր, այնուամենայնիւ դիմադրութեան անհրաժեշտութիւնն զգացւեցաւ : Խոշոր ուժի դէմ ելան փոքրաթիւ հայեր եւ ապարտւեցան : Երկրորդ դիմադրողը Վասակ Պահլաւունին էր, իր 500 քաջերով, որ նիդ գաւառի Բջնիքերդի մէջ էր : Նա, առանց ուշադրութիւն դարձնելու թշնամու համեմատաբար աւելի ուժին, ճեղքեց շղթան եւ անցաւ : Այդ խսկական խիզախ մարդը, որ թշնամու դէմ կուրծք տւած կը կուէր, ընկաւ թիւրքի մը գաղտագողի հարւածէն :

Այդ երկու գեղեցիկ եւ յիշատակելի հերոսութիւններու կողքին, մենք ունեցանք եւ երկու ամօքահար վաճառք՝ մեր երկրի քաղաքական կեանքն ու ամբողջ ժողովուրդը վաճառելով յունաց, որոնք օդտւեցան ստեղծւած ցաւալի կացութենէն :

Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորն իր երկիրը, 1021 թւին, ծախեց յունաց Վասիլ Բ.-ին եւ ատոր փոխարէն առաւ Սեբաստիա քաղաքը: Յովհաննէս-Մմբատ Բագրատունեաց թագաւորն ալ, 1024-ին, հետեւելով Սենեքերիմի օրինակին, երդման թուղթ գրեց նոյն Վասիլին եւ իր երկիրը, իր մահւընէ վերջ, անոր ծախեց՝ կեանքի ապահովութիւն մը ունենալու ակնկալութիւնով: Դատապարտելի երկու արարքներ, որ մեր քաղաքական պատմութեան մէջ իբրեւ սեւ արատ մը պիտի մնան: Այդ քստմնելի առեւտուրի հետ միաժամանակ երեւան կուգայ եւ հայ հոգեւորականի մը. Կիրակոս քահանայի ոնքագործ եւ դաւանան ընթացքը: Վասիլ կայսեր մահւընէ վերջ կոստանդին Բ. թագաւորը, իր մահւան վերջին օրերուն իր քովը կը կանչէ կիրակոս քահանային եւ, խղճալով Հայոց վրայ, անոր կը յանձնէ Մմբատի գրած թուղթը եւ այլախով Հայաստանը կը վերադարձնէ իր նախկին տէրերուն: Անարժան եւ սեւհոգի Կիրակոս քահանան, տարւած իր անհատական շահերէն եւ մոռնալով ազգասիրութիւնը, իր քովը կը պահէ այդ նամակը եւ Յունաց Միքայէլ Ե. կայսեր կը ծախէ՝ խոշոր դրամական նւէր ստանալով:

Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, իր ընդառակ երկիրն ու փառայեղ Անի մայրաքաղաքը, որոնք արդէն վտանգի մէջ էին, այդ քայլով աւելի եւս դժւարութիւններու կը հանդիպին եւ այլպիսով քաղաքական խոշոր հարւած կը տրւի մեր երկրի մի անկիւնի մէջ բուն դրած Բագրատունեաց անկախութեան:

Անին եւ իր Վերջին Դիմադրութիւնները .— Հայաստանը երկու կրակի մէջ կը գտնւէր : Աեւ ճուկեան եւ Յունական պետութիւնները իրար հետ կը մրցէին՝ մեր երկրին տիրանալու համար : Այդ բոլորին նպաստող ներքին պայմաններ չէին պակսեր : Անի մայրաքաղաքի բնակչութիւնը երկու կուսակցութեանց բաժնւած էր . Ազգայնական-պաշտպանողական եւ Յունասէր : Վերջինիս գլուխն անցած էր Վեստ-Սարդիս Սիւնին, որ իր ճարպիկութեամբ եւ հնարագիտութեամբ շատ յայտնի էր, ինչպէս նաեւ անւանի էր իր փառամոլութեամբ : Ասոնց նպատակն է բարեկամանալ Յոյներու հետ, Անի քաղաքը, ինչպէս նաեւ ուրիշ հայաշատ շրջաններ յանձնել անոնց եւ մնալով ուժեղ կառավարութեան մը հովանաւորութեան տակ՝ ապահով ապրիլ : Քաղաքական ազատութիւնն ատոնց համար նշանակութիւն չունէր : Պատիւ եւ հայրենասիրութիւն իրենց համար ոչինչ էին : Երկրորդ կուսակցութիւնը, Ազգայնական, այն կարծիքին էր, որ Հայաստանի ազատութեան համար պէտք է կուիլ, արիմնով պիտի փրկել Անի քաղաքի վաճառքը եւ ամէն ըոպէ պատրաստ պիտի ըլլալ դիմադրել թշնամուն, որ կը կամենայ մեզ ստրկութեան մէջ պահել :

Երկու հոսանքներէն դուրս կար եւ երրորդ վըտանգ մը : Աշոտ Ողորմածի թոռ Դաւիթ Անհողինը, որ միացրել էր Ուտին, Արցախը եւ Փայտակարանն ու իրեն թագաւոր հռչակել, կը յայտարարէր թէ՝ ինքն է Բագրատունեաց թագաւորութեան օրինաւոր ժառանգն ու այդ պատճառով ալ Հայաստան արշաւեց : Այս բոլոր մեքենայութիւններուն մէջ ալ յոյ-

ներու մատը կար : Անոնք արդէն երեք զօրաբանակ ուղարկած էին իրենց «իրաւունքին» տիրանալու եւ Անի քաղաքն առնելու, բայց անյաջող : Հայերն իրենց կոխուներով եւ հերոսական դիմադրութեամբ կրցած էին ետ մղել թշնամուն եւ իրենց երկիրը պաշտպանել : Զորբորդ զօրաբանակ մը՝ 100,000 հոգուց բաղկացած՝ մտաւ Հայաստան եւ քանի մը գրաւումներ ընելով հասաւ Անի քաղաքին ու պաշարեց : Ազգայնական կուսակցութեան պետ ծերունի Վահրամ Պահլաւունին, տեղի տալով ժողովրդի պահանջներուն, 30,000 կտրիճներու գլուխ անցաւ եւ Անի քաղաքի Ծաղկոց գոռնէն ելնելով ուժեղ յարձակմամբ պատուեց թշնամու շղթան, շփոթութիւն ճգեց անոնց մէջ եւ փառաւոր յաղթանակ տարաւ : Յոյներէն շատերը սպանեցան եւ ուրիշներն ալ փախուստի ատեն գետի մէջ խեղդւեցան : Այդ յաղթանակը պէտք էր օգտագործել եւ թափուր մնացած գահի վրայ օրինաւոր ժառանգը նստեցնել : Աշոտի Գագիկ որդին, փառաւոր հանդիսաւորութեամբ մը դահ բարձրացաւ : Ներքին դաւադրութիւնները, սակայն, կը շարունակէին : Վեստ Սարգիս գործի վըրայ էր եւ անէն կերպ կը ջանար թագաւորը թշնամացնել Ազգայնական կուսակցութեան հետ եւ իր աղդեցութեան տակ առնել : Այդ աշխատանքի մէջ խոչոր գեր խաղաց նաեւ ժամանակւայ Պետրոս կաթողիկոսը : Այդ ատենները թիւրքերն ալ իրենց յարձակողական ծրագիրը պատրաստած էին : Գագիկ Հրազդան գետի մօտ յաղթանակ տարաւ անոնց վրայ եւ իր վերջին ուժերը հաւաքելով կրցաւ դուրս վռնտել այդ վայրենի հօրդաներուն : Յոյները, օգտւելով

մեր այդ նեղ կացութենէն, նորէն պահանջ դրին՝ Անին պահանջելով։ Ստանալով մերժում, անոնք երկու անդամ բանակ ուղարկեցին Հայոց վրայ՝ Ասիտ եւ Նիկողայոս զօրապետներու առաջնորդութեամբ։ Գագիկը չընկճեցաւ։ Նա բարւոք համարեց պատով կուիլ եւ մեռնիլ, քան թէ կամաւոր կերպով իր երկիրը յանձնել թշնամուն եւ կամ Անի քաղաքի բանալիներն անոր յանձնել։ Արդարութեան եւ ազատութեան համար մղւած կոփւն ի զուր չի անցնիր։ Հայերը նորէն յաղթանակ տարին եւ յոյներն ստիպւած եղան իրենց նպատակներուն հասնելու համար այլ միջոցներու մասին մտածել։

Նենգամտութիւնն էր այդ։ Պատերազմի դաշտի վրայ եղած պարտութիւնը բարեկամական ճաշասեղանի շուրջ կարելի է շտկել։ Այդ պատճառով ալ Յունաց Մոնոմախոս կայսրն սկսաւ արտաքին մտեր մութիւն ցուցնել, մոռնալ կոփւներն ու թշնամութիւնները եւ այդպիսով աւելի ուժ տալ Հայաստանի մէջ արդէն գոյութիւն ունեցող Յունասէր կուսակցութեան։ Վեստ Սարգսին իր նախկին կեղտոտ գերի մէջ էր։ Իր քսութեամբ կարող եղաւ աւելի բարձր պաշտօններու տիրանալ եւ նոյնիսկ թագաւորը թըշնամացնել Ազգայնական հոսանքի գլուխ կանգնած Գրիգոր Պահաւունու հետ։ Յոյն կայսրը, դրդւած իր կողմնակիցներու խորհրդէն, Պօլիս կանչեց Գագիկ Բ. հայոց թագաւորը։ Գագիկը քանի մը անդամ մերժեց եւ վերջապէս տեղի տւաւ։ Պօլիս հասնելով նա ձերբակալւեցաւ եւ Խշանաց կղզին աքսորւեցաւ։ Անին գրաւելու խնդիրը դիւրացաւ։ Կաթողիկոսն ու Յունասէր կուսակցութեան պարագը-

լուիները, ստանալով համապատասխան վարձատը-
րութիւն, Անիի քառասուն բանալիները ուղարկե-
ցին կայսեր եւ իրենց երկրի ազատութիւնը մատնե-
ցին թշնամուն: Պարակամանոս ներքինապետը, յոյն
զօրքերու գլուխ անցած, եկաւ իր անարիւն յաղթա-
նակները տանելու: Նա ուրախ զւարթ մօտեցաւ Անի
քաղաքին եւ յուսաց հանդիսաւորութեամբ ներս մըտ
նել: Անի քաղաքի բնակիչները, իրենց յուսահատա-
կան դրութիւնն ի նկատի առնելով, աւելի եւս կազ-
մակերպւեցան եւ վերջին դիմադրութեան փորձն ը-
րին: Անհաւասար պայքար էր այդ: Փոքրաթիւ եւ
անկազմակերպ հայ ժողովուրդը, զրկւած իր թա-
գաւորէն եւ շրջապատւած ներքին դաւադիրներով,
վճռեց իր ազատութիւնը պաշտպանել: Վրէժխնդրու-
թեամբ եւ կատաղութեամբ լեցւած ան ուժգին
յարձակում գործեց յոյներու վրայ եւ յաղթեց:
Այդ վերջին յաղթանակն էր: Գագիկն արդէն հրա-
ժարած էր իր թագէն եւ այդ դէպքն աւելի խոր տը-
պաւորութիւն թողուցած էր հայերու վրայ: Հայե-
րը, ստիպւած եւ քայքայւած, բաժանւած եւ շրջա-
պատւած տեղի տւին եւ Անի քաղաքն ընկաւ Յոյնե-
րու տիրապետութեան տակ: 1046-ին, փոխւնցաւ
Բագրատունեաց թագաւորութեան պատմութեան
էջը:

Հարիւր վաթսուն տարի տեւող այս անկախու-
թիւնը, չնայած մասնակի բնոյթ կը կրէր եւ ամբող-
ջական Հայաստանն իր մէջ չէր պարունակեր, պիտի
մնայ իրբեւ փառաւոր յուշարձան մը՝ մեր ազատագ-
րական պայքարի պատմութեան մէջ: Այդտեղ
մենք կը տեսնենք հայ ժողովրդի տոկուն կամքը, ա-

զատութեան հանդէալ ունեցած իր հաւատքը եւ անընկճելի ողին։ Մէկ ու կէս դարու այս թագաւորական շրջանի մէջ ալ մենք կը տեսնենք այն բոլոր երեւոյթները, որոնք յատկանշական էին մեր նախորդ թագաւորներուն եւ քաղաքական կեանքին։ Հոտ մենք կը տեսնենք մեր արտաքին քաղաքականութեան երկրութիւն, Յոյներո՞ւ թէ Արարներու հետ, Յոյներո՞ւ թէ Սելճուքներու բարեկամ։ Եւ պայմաններու համապատասխան ալ քաղաքականութիւնը փոխւած է եղել։ Հոտ մենք կը հանդիպինք նաեւ ներքին դաւերու, դաւաճաններու եւ մատնիչներու եւ բացասական տիպերը մենք կրնանք որոնել նախարարներու մէջ, թագաւորական ցեղի անհատներու քով, ինչպէս նաեւ կաթողիկոսներու եւ քահանաներու մօտ։ Այդ բոլորը հնի կրկնութիւնն է։ Մեր պատմութեան եւ քաղաքական կեանքի ընթացքը եղած է միօրինակ՝ իր սկզբնաւորութեամբ, զարգացմամբ եւ տւած արդիւնքներով։ Եւ չնայած այդ բոլոր յուսահատական երեւոյթներուն եւ աննպաստ պայմաններուն, մենք Բագրատուննեաց թագաւորութեան օրով ալ, կը տեսնենք մեր այլ յատկանշական եւ դրական կողմը, կուել յանուն ազատութեան, արիւն թափել մեր Անկախութիւնը պատպանելու համար։ Դիմադրական այդ գիծը մեր քաղաքական գոյութեան կարեւոր հիմունքներէն մին եղած է։

Բագրատուննեաց տիրապետութիւնն իր մասնակի հանգամանքով անգամ, ինչպէս ըսինք, մեր քաղաքական կեանքը պահպանող ազդակներէն մին եղած է։ Անոր միջոցով մենք ունեցած ենք մեր պետութիւնը, զօրաբանակը, կառավարական մարմինները,

ճարտարապետութիւնը, առեւտուրը եւ արտաքին քաղաքականութիւնը։ Եթէ մեր ժողովրդի ուրիշ հատւածներ զրկւած են եղել ինքնուրոյն քաղաքական կեանքէ, ենթարկւած մնացած են օտար իշխանութիւններու, բայց եւ այնպէս յոյս ունեցած են որ գեռ հայութեան մի այլ հատւածն ունի իր կառավարութիւնը՝ իր հասարակական-քաղաքական կեանքով։ Մասնակի բնաւորութիւն կրող այդ երեւոյթները միշտ ալ յուսատու աստղեր եղած են եւ յոյս ներշնչած որ օր մը ամբողջութեամբ պիտի ազատագրւինք։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

ՕՏԱՐ ՕՐԵՐ

ՍՏՐԿՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Բազրատունեաց թաղաւորութիւնն ալ վերջացաւ : Ենորհիւ Բիւզանդիոնի անհեռատես քաղաքականութեան, հայկական անկախ պետութիւնը վերացաւ եւ նորէն Արեւմուտքի եւ Արեւելքի կառավարութիւններու մրցակցութիւնն սկսաւ ու Հայաստանը կրկին ուազմարեմի վերածւեցաւ :

Այդ շրջանին ալ հայութիւնն ունեցաւ իր ընդուզումները եւ դաւադրութիւնները :

Հարպիկ իշխանի սպանութիւնը .— Յոյներն արշաւեցին Հայաստան : Անոնց նպատակն էր ամբողջութեամբ գրաւել մեր երկիրն ու իրրեւ թումբ կանգնեցնել սելճուքներու դէմ : Ատոր համար ալ յատուկ զօրաբանակ ուղարկւեցաւ, որ հնարաւորութիւն չունեցաւ իր ծրագիրն իրավործելու : Խաղաղ միջոցներով եւ իրենց կուսակիցներու օժանդակու-

թեամբ անոնք հնարաւորութիւն չունեցան տիրել Հայաստանին : Մնաց բոնակալներուն համար սովորական դարձած միջոցը՝ սպանութիւններ, ձերակալութիւններ, կոտորած, թունաւորում եւ դաւադըրութիւն : Ատօր համար ալ անոնք բաւական պարարտ հող ունէին . հայ նախարարներու եւ մեծամեծներու անմիաբանութիւնը : Ներքին հակառակութենէն օգտւելով անոնք կրցան մեր ուժերը ջատել, բազմաթիւ հայ իշխաններ սպանել տալ : Ընդհանուր այդ վախի եւ ստրկութեան մէջ կային եւ հայ անձնուէր իշխաններ, որոնք բարւոք կը համարէին պատով մեռնիլ քան թէ անմատիւ ենթարկութեան մէջ մնալ : Ատոնցմէ մէկն էր Հարպիկ իշխանը, որ Շըշնի բերդի մէջ ամրացած եւ իր բուռ մը քաջերու վրայ յոյս դրած դիմադրութեան փորձ մը ըրաւ : Հայերը յաղթական ելան : Թշնամին հնարաւորութիւն չունեցաւ զէնքի ուժով ըմբռոստութիւնը ընկնել : Յոյներու Պերոզ զօրավարն օգտւեցաւ հայերէն : ինչ որ թշնամին չկրցաւ ընել հայ դաւանան մը ի գլուխ հանեց եւ Հարպիկի քնացած ատեն գլուխը կտրեց եւ յոյն հրամանատարին ուղարկեց :

Թաքուլ սպարապետի յանդգնութիւնը . . . Սել ճուքներն ալ միւս կողմէն կը նեղէին հայերուն : Տուղրին իր հրոսակներով Հայաստան մտած էր եւ շատ աւերածութիւններ կը կատարէր : Բոլոր գիւղերն ու քաղաքները գրաւելով նա շրջապատեց Արծն քաղաքը եւ գրաւելով՝ աւերակներու կոյտի վերածեց : Անխնայօրէն կոտորեց բոլոր հայերուն եւ միայն քիչ թւով կրցան փախչիլ եւ ազատւիլ : Ատկէ

վերջ Տուղրիլն իր հարւածներն ուղղեց Կարսի Հայոց թագաւորի դէմ։ Տեղի ունեցաւ ուժեղ դիմադրութիւն։ Հայերը պարտեցան։ Կուի մէջ Թաթուլքաջ հայ սպարապետը վիրաւորեց Սելճուքեան Ասուրան իշխանի որդին եւ ինքն ալ ձերբակալեցաւ։ Հոտ, Տուղրիլի եւ իր միջեւ, տեղի ունեցաւ յատկանըշական միջադէպ մը։ Տուղրիլն ըստ Թաթուլին։ «Եթէ այս պատանին ապրի, քեզ կ'ազատեմ, եթէ մեռնի՝ զքեզ անոր պիտի զոհեմ»։ Անվախ հայ սպարապետը, առանց վարանելու, պատասխանեց թէ՝ «Եթէ իմ հարւածս է չապրիր»։ Սելճուք վիրաւորւած իշխանը մեռաւ եւ Թաթուլի աջ ձեռքն ալ կտրեցաւ։

Գագիկ Բ.-ի միջադէպը. — Հայոց թագաւորը զրկւած իր գահէն եւ իշխանութենէն, թափառական կեանք կը վարէր։ Յոյն բարձր շրջանակները շատ կը նեղէին զինքը եւ միշտ ալ ծաղը ու ծանակի առարկայ կը գարձնէին։ Իր բոլոր համբերութիւնն սպառեց։ Խումբ մը հայ քաջերու գլուխ անցած նա կը նեղէր յոյներուն եւ իր հալածական կեանքի վրէժը կը լուծէր։ Օր մը, պտոյտի ատեն, իմացաւ որ Կեսարիոյ յոյն մետրօպօլիտի շան անունը «Արմէն» դրւած էր՝ հայերուն անարգելու դիտումով։ Այդ վիրաւորանքը տանել չէր կրնար երբեմնի հայ թագաւորը։ Իր պատւազգածութիւնն արթնցաւ եւ ձերբակալելով մետրօպօլիտը, շան հետ միասին տոպրակի մէջ նետեց եւ չարաչար տանջելով՝ անոր մահւան պատճառ դարձաւ։ Այդքանը բաւական էր որ յոյները գրգռուէին եւ Գագիկին պատժելու մասին մտածէին։ Օր մը, խորամանկութեամբ, զինքը ձեր-

բակալեցին եւ 1079 թւին իր բանտարկւած բերդի աշտարակէն կախեցին : Հերոսութեան եւ անվախութեան գեղեցիկ դրւագ մ'էր ատիկա եւ ապացոյց էր հայ ժողովրդի վրէժինդրութեան անմար ոգու դոյութեան :

Մանազկերտի Դիմադրութիւնը .— Մանազկերտը պաշարւած էր : Տուղրիլի հրոսակներն ամէն պատրաստութեամբ եկած էին Հայաստանին տիրելու : Դրութիւնը սարսափելի էր եւ յուսահատական : Կազմակերպւած եւ վայրենի բանակի դէմ հայերը ցրւած էին եւ անջատ դրութեան մէջ : Հակառակ այդ միայնութեան, որոց վայրերու հայ բնակչութիւնը չկամեցաւ անճնատուր ըլլալ, այլ որոշեց դիմադրել : Մանազկերտ բերդի վրայ իրենց յոյսը դրած եւ ունենալով բաւականաչափ ուազմամթերք եւ ուտեստեղին, հայերը վճռեցին կուել թշնամու դէմ : Սելճուքներն իրենց ամէն հնարագիտութիւնը գործ դըրին եւ անկարող եղան քաղաքը գրաւել : Քաղաքի բոլոր բնակիչներն ալ՝ առանց սեռի, հասակի եւ պաշտօններու խտրութեան, իրենց դիրքերուն եւ եւ պարտականութեան ճամբուն վրայ էին : Հայ հոգեւորական դասն ալ իր մասնակցութիւնը կը բերէր : Քահանայ մը, իր հնարագիտութեան շնորհիւ, կրցաւ մեծ ծառայութիւն մատուցանել դիմադրողներուն : Նա իր ներկայութեամբ արդէն մեծ ոգեւորութիւն կը մտցնէր կուողներու մէջ : Ատկէ դուրս, նա մեքենայ մը հնարեց, որով կրցաւ դրսէն եկած հարւածները թուլացնել եւ այդպիսով անվնաս դարձընել : Հոտ կային եւ յոյն ու գաղղիացի բնակիչ-

ներ, որոնք իրենց մասնակցութեամբ մեծ գործ կատարեցին: Գաղղիացի ճարտարապետի հնարամտութեամբ հեղուկ մը գտնւեցաւ, որով կրցան ոչնչացը-նել թշնամու մեծ բարանը, որի վրայ թշնամիներն իրենց յոյսը դրած էին՝ քաղաքը գրաւելու համար: Տուղրին հնարաւորութիւն չունեցաւ քաղաքը գրաւելու: Մանազկերտի պատմական դիմադրութեամբ մեր ժողովրդի ուժեղ կամքը երեւան եկաւ: Ազատութեան համար պայքարած այդ հայերն հնարաւորութիւն ունեցան յաղթանակ տանիլ թշնամու վրայ: Այդ պարտութիւնը շատ վատ ազդեց Տուղրիլի վրայ եւ վերջինս իր վրէժը լուծեց Արծկէ քաղաքի բնակիչներէն, որոնց սրէ անցուց եւ քաղաքն ալ աւրելով՝ իր յարձակումներն այլ հայաշատ կեդրոններու վրայ ուղղեց:

Անի քաղաքի կրկնակ ինքնապաւանութիւնը.— Ալի-Ասլանը, Տուղրիլի եղբայրն ու յաջորդը, շարունակեց սկսւած արշաւանքները: Աելճուքներն իրենց աչքը տնկած էին հարուստ եւ անւանի Անի քաղաքին վրայ: Այդ նպատակով ալ հրաման տրւեցաւ Բագրատունեաց մայրաքաղաքը պաշարելու: Հայ բնակիչներն անտարբեր չէին կրնար գտնւիլ: Անոնք վճռեցին դիմադրել եւ իրենց կեանքով պաշտպանել թէ՛ իրենց իրաւունքը եւ թէ՛ իրենց սիրելի քաղաքը: Բագրատատ եւ Գրիգոր իշխանները, անցնելով կըուող ուժերու գլուխը, մեծ ոգեւորութեամբ կրցան քանի մը անգամ յաղթանակներ տանիլ եւ ետ մղել թշնամուն: Աելճուքները, յուսահատ իրենց յարձակումներէն, տեսան որ պաշարումն անօգուտ է եւ սկսան նահանջել: Վերջը, իմանալով որ քաղաքի

դրսի պարիսպներն անպաշտպան են եւ թեթեւ յար-
ձակումով մը կրնան Անին մտնել, վերադարձան եւ
կրցան հասնիլ իրենց նպատակին : Անպատմելի սար-
սափներ տեղի ունեցան : Անխնայ կերպով խաղաղ
բնակչութիւնը կոտորեցին եւ հայ արիւնով ներկե-
ցին թէ՛ քաղաքի փողոցները եւ թէ՛ Ախուրեան գետի
ջրերը : Անին իր վերջին օրերը կ'ապրէր եւ իր փա-
ռայեղութիւնը կորսնցնելու ճամբուն վրայ էր : Մօտ
վաթսուն տարի այդ վայրենիները տէր դարձան Հա-
յաստանի քաղաքներու «թագուհուն», մինչեւ որ
հայերը, վրացիներու օգնութեամբ կրցան վերագը-
րաւել Անին : Սելճուքներն այդ հարւածը տանել չէին
կրնար : Անոնք նոր պատրաստութեամբ նորէն պա-
շարեցին Անին եւ այս անգամ երկար ժամանակով :
Քաղաքի բնակչութիւնը, զգալով հանդերձ իր թու-
լութիւնը, քաջաբար դիմադրեց թշնամուն : Կանայք
ալ նոյն ոգեւորութեամբ մասնակցեցան կուին : Հայ
հերոսուհի մը, Այծեամն անունով, միշտ պարիսպ-
ներու վրայ կանգնած մնաց եւ քարել գլորելով բա-
ւական մեծ վնաս հասցրեց թշնամուն : Այդ հայու-
հին, որի մէջ դիմադրութեան եւ ինքնապաշտպա-
նութեան բնագլն այնքան զարգացած էր, իր իսկ
մարմնի վէրքերէն հանելով թշնամու նետերը՝ ա-
նոնց կ'ուղղէ կրկին : Անհաւասար ուժերու այդ
պայքարը շատ երկար չտեւեց : Փատլու սելճուքեան
իշխանը, տեսնելով որ զէնքի ուժով անկարող է տէր
դառնալ քաղաքին, երկար պաշարում յայտարարեց
եւ այդ միջոցաւ քաղաքը սովի մատնեց եւ ստիպեց
բնակիչներուն անձնատուր ըլլալ : Անին, իր յուսա-
հատական դիմադրութիւններէն վերջ, ընկճւեցաւ :

Թաքարական Շրջան .— Հայութիւնը, իր բազմադարեայ քաղաքական կեանքի մէջ, հանդիպած է շատ մը պետութիւններու եւ ժողովուրդներու, որոնք միշտ ալ ջանացած են նըւաճումներ կատարել, տիրել Հայաստանին եւ իրենց ազդեցութեան տակ առնել: Մեր հանդիպած այդ ժողովուրդները կարելի է երկու տեսակի բաժնել. կանոնաւոր կազմակերպւած եւ քաղաքակիրթ եւ վայրենի ու միայն յափշտակութիւններով ապրող: Առաջիններն ունէին իրենց կանոնաւոր բանակը, պետական կազմը, օրէնքները եւ կրթութիւնը, իսկ երկրորդները զուրկ էին այդ բոլորէն: Շեշտած էինք որ Հայաստանը միշտ ալ հանդիսացած է եղել իրրեւ կամուրջ եւ Արեւելքի ժողովուրդներն ու անոնց պետութիւնները դէպի Արեւմուտք քալած են այդ ճանապարհով:

13—րդ գարու սկիզբները Ասիայի խորերէն երեւան կուգայ թափառական մոնղոլ ցեղերու միացեալ ուժը, որի հարւածներուն տակ շատ մը պետութիւններ եւ ազդութիւններ կ'ընկնին: Վայրենիներու եւ թալանողներու այդ հսկայ հոսանքը, առանց ուշադրութիւն դարձնելու իր առջեւ գտնւած խոշնդուսներուն, հասաւ մինչեւ Հայաստան եւ հանդիսացաւ իրրեւ չարիք մեր ժողովրդի գլխին: Արարական եւ սելճուքեան իշխանութիւններու աւերածութիւններէն վերջ մեր երկիրը ենթարկւեցաւ թաթարներուն եւ տեսաւ անոր ծանր հարւածները: Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումով մեր երկիրը թողնւած էր պատահականութեան եւ տեղական մանր եւ երկրորդական

կառավարիչներուն։ Ուժեղ եւ միացեալ կառավարութեան չգոյութեան պատճառով թաթարներն հընարաւորութիւն ունեցան անարգել ներս մտնելու, դրաւելու գիւղերն ու քաղաքները եւ այդ բոլորի հետ միասին կատարելու պատճութեան մէջ չտեսնած աւերներ։ Առաջին զօրավարը, որ ներս մտաւ Հայստան, Զարմաղանն էր, որ Գեղամայ լճի մօտ գտնւած եւ բնակութիւն հաստատած հայ բնակիչները կոտորելով եւ ամէն ինչ աւրելով, առաջ անցաւ եւ պաշարեց Անին։ Քաղաքի բնակիչները, արդէն վարժւած դիմաղրութիւններու եւ ունենալով ինքնապաշտպանութեան բաւական ուժեղ բնազդ, որոշեցին իրենց նախնիքներու պէս կանգնիլ թշնամու դէմ։ Զարմաղանի ուղարկած դեսպաններուն անոնք սպանեցին եւ պատրաստութիւն տեսան գալիք հարւածը դիմաղրաւելու։ Անիցիներն ուրիշ ելք չունէին։ Յոյներու վրայ յոյս գնել չէին կրնար։ Թաթարներու հետ բարեկամութիւն հաստատելն ալ անօգուտ էր, որովհետեւ անոնք թշնամի, բարեկամ չէին ճանչնար եւ բոլորին ալ հաւասարապէս կը կոտորէին։

Այդ ահեղ պահուն, երբ մահու եւ կենաց խնդիրը կը վճռուէր եւ երբ աւելի քան որեւէ ատեն միաբանութիւնն անհրաժեշտ էր, Անի քաղաքի բնակիչները երկուսի բաժնւած էին. բուն ժողովուրդը՝ իր հասարակ խաւերով եւ մեծամեծները։ Առաջինները կողմնակից էին մինչեւ վերջին շունչ դիմաղը բութեան, իսկ վերջինները՝ անձնատութեան եւ բարեկամական յարաբերութեանց։ Այդ հակառակութեան պատճառով է որ երբ ժողովուրդը սպանեց

Թաթար դեսպաններուն եւ խումբեր կազմելով դիմադրութեան գծին վրայ էր, հայ իշխաններէն ոմանք անցան Զարմաղանի կողմը, իրենց կեանքի ապահովութեան համար երաշխիք առան եւ քաղաքը մատնեցին թշնամուն: 1236 թիւն թաթար հրոսակները տէր դարձան Անիին, քանդեցին բոլոր տները, հիմնայատակ կործանեցին բազմաթիւ եւ գեղեցկացէն եկեղեցիները, բնակիչներու մեծ մասը սրի անցուցին եւ միւսներն ալ գերի տարան: Անին, այդ հրաշալի քաղաքը, բազմաթիւ հարւածներ կրեց արաբներէն, սելջուքներէն, յոյներէն, թաթարներէն եւ ներքին ոխակալ հայ իշխաններէն եւ անկարող ըլլալով դիմանալ՝ ընկաւ եւ աւերակներու կոյտի վերածւցաւ: Իր այդ դրութեամբ իսկ, այժմ, նա մեր փառաւոր անցեալի գեղեցիկ յուշարձանն է:

Թաթարներն ատով չբաւականացան: Զարմաղանի մահւընէ վերջ Բաղու արիւնարբու զօրավարն անցաւ անոր տեղ եւ սկսած աւերածութիւնները շարունակեց՝ ցոյց տալով աւելի անդժութիւն եւ գերազանց դազանութիւն: Իրար ետեւէ կարինն ու Ծոփաց աշխարհը, Տարօնն ու Վասպուրականը ընկան թշնամու սրի տակ: Այդ ատենները մեր ժողովրդի դիմադրական ողին անկազմակերպ էր: Թաթարները վերջնականապէս տիրապետեցին մեր երկրին եւ իրենց իշխանութեան տակ առնելով խիստ հարկերու ենթարկեցին: 1254-ին ընդհանուր մարդահամար տեղի ունեցաւ: Բոլոր արու հայերը, տասը տարեկանէն վեր, պարտաւորւած էին վճարել տարեկան հարիւր լիտր ցորեն, յիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ, երեք տոպրակ, երկու պարան, մէկ նետ, մէկ

պայտ եւ քսանէն մէկ անասուն : Ամենախիստ մի-
ջոցներու կը դիմէին այդ հարկերն հաւաքելու եւ այդ
ո'չ թէ այն պատճառաբանութեամբ որ անհրաժեշտ
էր այդ՝ իրենց պետական մեքենան դարձնելու եւ
կամ կառավարութիւնը կանոնաւոր հիմունքներու¹
վրայ դնելու, այլ որովհետեւ իրենք այդ հաւաքած
հարկերով միայն կրնային ապրիլ եւ իրենց գոյու-
թիւնը քարշ տալ : Անոնք ոչ մի օգտաւէտ աշխատան-
քով չէին զբաղեր եւ ո'չ ալ արհեստներով եւ կամ
երկրագործութեամբ կը զբաղէին : Անոնց միակ եւ
գլխաւոր պարապմունքը, գէնքն էր եւ պատերազ-
մը : Իրենց կը վերաբերէր կոփւը, որովհետեւ տիրող
էին, իսկ միւս հպատակները պարտաւոր էին աշխա-
տել եւ ապրուստի միջոցներ հայթայթել : Երբ թա-
թարները մահմետական դարձան եւ ընդունեցին
թալանի եւ սպանութեան կողմնակից այդ կրօնը,
սկսեցին առաւել եւս նեղել հայերուն եւ իրենց ձեռք
առած խստութիւններու պատճառաւ ալ բազմաթիւ
հայեր նահատակւեցան :

107 տարի շարունակ Հայաստանը մնաց օտար
տիրապետութեան տակ եւ ենթարկւեցաւ թաթարա-
կան իշխանութեան : Այդ հարիւրամեակի ընթացքին
մենք բազմաթիւ հալածանքներու եւ կոտորածներու²
ենթարկւեցանք, միայնակ տառապեցանք այդ վայ-
րենիներու լուծին տակ եւ դրսի մեծ եւ Քրիստոնեայ
պետութիւններէն ալ համապատասխան օժանդակու-
թիւն չստացանք : Հայութիւնը նորէն, ինչպէս մին-
չեւ այդ մշտապէս, իր դիմագրական ճիգերով եւ իր
յաճախակի կոփւներով հնարաւորութիւն չտւեց Ա-
րեւելքի մահմետական եւ վայրենի ցեղերուն հասնիլ

մինչեւ Եւրոպա եւ կամ յառաջանալ աւելի՝ դէպի արեւմուտք: Թաթարներն ալ, ըլլալով անկազմակերպ եւ քաղաքակրթութենէ զուրկ, չունենալով պետական լաւ կազմակերպութիւն եւ երկարակեցութեան անհրաժեշտ սաղմեր, անկարող եղան մեռցնել մեզ եւ անհետացնել: Հայ ժողովուրդը, որ շատ տեսակի քաղաքակրթութիւններ եւ հարւածներ տեսած էր, այդ հռոսակներու ազդեցութեան տակ չմնաց եւ շարունակեց ունենալ իր սեփական ազգային կեանքը, որ զուրկ էր, սակայն, քաղաքական ազատութենէ:

Երկար դարերու այդ հալածանքներն ու կոտորածները, մեր ներքին կեանքի անկազմակերպ վիճակն ու երկպառակութիւնները, ինչպէս նաեւ ազատ ապրելու ձգութումները առաջ բերին գաղթականութեան հոսանքը: Մինչեւ այդ անհատական եւ կամ փոքրիկ խմբային բնոյթ կրող այդ երեւոյթներն աւելի ընդհանրացան, մասսայական բնոյթ կրեցին եւ մայր երկրէն դուրս գալով ուրիշ աւելի ապահով վայրեր փնտոեցին՝ իրենց քաղաքական կեանքը շարունակելու համար: Այդպիսի տեղափոխութեան եւ գաղթականական հոսանքի արդիւնք էր որ ստեղծւեցաւ թուրքինեաց տիրապետութիւնը:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա

ԱՐԵՎԻՆԵԱՅ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Յատուկ նպատակաւ կիլիկիա վերնագիրը կը դնեմ եւ մտադրութիւն ունիմ աւելի մանրամասն կանդ առնելու այդ շրջանի վրայ եւ այդ՝ երկու հետեւեալ պատճառներով .

Նախ. Կիլիկիան մեր պատմութեան մէջ հանդիսացած է իրրեւ Ռուբինեաց թագաւորութեան կեղրոն եւ գործունէութեան վայր : Հալածական եւ անկախութենէ զրկւած հայութիւնը հնարաւորութիւն ունեցած է ազատութեան իր բոյն հաստատել Տաւրոսի լեռներուն մէջ եւ պահելով զուտ ազգ . քաղաքական իշխանութիւնը՝ խաղցած է նաեւ միջադդային կարեւոր դեր, յատկապէս Խաչակրաներու արշաւանքներու ատեն : Այդ շրջանի մէջ տեղի ունեցած պետական եւ քաղաքական դէպքերը ապացոյց են ո'չ միայն մեր ժողովրդի տոկունութեան եւ կամ ըն-

դունակութեան, այլ եւ քաղաքական դիտակցութեան եւ հասունութեան: Ռուբինեաց տիրապետութեան շրջանը ապացոյց մ'էր որ, հակառակ արարներու, սելճուքներու, թաթարներու եւ յոյներու հալածանքներուն եւ բռնութիւններուն, մենք չհասանք մեր սպառման եւ կամ ոչնչութեան, այլ շարունակեցինք պահպանել մեր սովորութիւնները, աղատութիւնը եւ հասարակական կեանքն իր բոլոր երեւոյթներով եւ ստորոգելիներով: Այդ ամբողջ պատմութիւնն ինքնըստինքեան ըմբռատութիւն մ'էր տիրող բռնակալական կարգերուն դէմ եւ իր ընդհանուր գըծերուն մէջ որոշ նմանութիւններ ունէր Հայկ նահապետի Բէլի դէմ ըմբռատացման հետ. նոր հայրենիք գտնելու եւ ազատութիւնը հոն վայելելու համար: Բացի քաղաքական այդ ինքնուրոյն կեանքէն Ռուբինեաց թագաւորութեան պատմութիւնը յոյժ դրական երեւոյթ էր նաեւ այն պատճառաւ, որ հնարաւորութիւն ստեղծեցաւ շփման մէջ մտնելու միջին դարու քաղաքակրթւած Եւրոպական ժողովուրդ ներու հետ:

Եկրորդ. Հայութիւնը, համաշխարհային մեծ պատերազմէն վերջ, իր քաղաքական ծրագրի մէջ՝ Պատմական, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի մէջ ունի նաեւ կիլիկիայի պահանջը, որ այնքան անհըրաժեշտ է մեր ժողովրդի յառաջդիմութեան, առեւտուրի եւ վաճառականութեան զարգացման, ինչպէս նաեւ ռազմական կարեւորութեան համար: Մեր ժողովուրդը իր մեծամասնութեան մէջ այնքան ալ մօտէն ծանօթ չ'է այդ շրջանի անցեալ պատմութեան, ներկայ կացութեան եւ անոր բնական հարստութիւն

ներու հետ : Ամբողջական Հայաստանի գաղափարի մէջ, դժբախտաբար, շատերը միայն Տաճկահայաստան, Կովկասահայութիւն եւ Պարսկահայութիւն կը հասկնան եւ Եւրոպական պետութիւններն ալ Հայկական Հարց ըսելով միշտ ջանացել են հասկնալ այդ ամբողջութիւնը՝ առանց Կիլիկիայի : Այս վերջին շրջանով աւելի հետաքրքրւած են եղել Եւրոպական պետութիւնները եւ անոնցմէ աւելի Թրանսիան : Ժամանակը հասած է որ մեր քաղաքական ամբողջականութիւնը՝ Կիլիկիայով եւ Տրապիզոնով միասին, ժողովրդականացնենք եւ ընդհանրական բնոյթ տանք :

Վերոյիշեալ երկու նպատակներով է որ մենք քիչ մը շեղեցինք մեր գրքի ընդհանուր ոգին եւ նպատակայարմար տեսանք վերոյիշեալ վերնագրի տակ ներկայացնել աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ, որոնք այնքան անհրաժեշտ են մեր քաղաքական նպատակներու ամբողջականութեան եւ ճշգրիտ ըմբռման տեսակէտէն :

ՈՌԻԲԻՆԵԱՑ ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ

Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումը եւ այդ՝ յոյներու ձեռքով բաւականաչափ խոր աղղած է հայութեան եւ առանձնապէս անոր ղեկավարող իշխաններուն : Քրիստոնեայ պետութեան մը եւ իսլամ վայրենաբարոյ թափառական ցեղերու միացեալ գըրոհը Հայսատանին՝ բաւականին զգալի եւ վտանգաւոր էր : Քաղաքական այդպիսի պայմաններու մէջ ապրիլը բաւականաչափ դժւար էր եւ խոշոր կարիք

կար որոնելու նոր հորիզոններ, ստեղծելու նոր եւ ապահով շրջաններ, ուր կարողանային ազատորէն ապրիլ:

Գագիկ Բագրատունեաց թագաւորի մահւընէ վերջ անոր ցեղակիցներէն մին, Ռուբէն անունով, անցաւ Կիլիկիայի շրջանը եւ հոն նախապէս հաստատած հայերու հետ միասին ստեղծեց տիրապետութեան նոր շրջան մը: Մեր պատմագիրներէն Կիրակոս Գանձակեցին այսպէս կը գրէ. «...Որդւոյ Ռովբենայ, որ յազգականութենէ եւ ի զաւակացն Գագկայ Արծրունեաց... Որք ընդարձակեցին զահմանս իւրեանց քաջութեամբ, տիրելով բազում գաւառաց եւ քաղաքաց աշխարհին Կիլիկեցւոց եւ Սուրացւոց եւ այլոց բազմաց. առին զանուանի քաղաքս աշխարհին՝ զծարսոն եւ զՍիս եւ զԱտանա եւ զԵլեկիս, եւ որ շուրջ զնոքօք գաւառք եւ քաղաքի»:

Այլ հեղինակութեան մը մէջ, որ «Ժամանակադրութիւնք Հեթումայ, տեառն Կոռիկոսայ» անունը կը կրէ, հետեւեալ տեղեկութիւնը կը քաղենք Ռուբինեաց տիրապետութեան հաստատման մասին. «Ի թւականին Հայոց ՇիԵ, Գագիկ թագաւորն Հայոց սպանաւ յորդւոցն Մանտալէի, ի բերզն Կենդրուկոյի ի Լիկանդոնն: Յետ որոյ Ռուբէն ազգական նորա երթեալ բնակեցաւ ի սահմանս Կոպիտառոյ, եւ անտի հասեալ ի գեղն Կոռոմոզոլ, անդ վախճանեցաւ»:

Այդ մասին լսենք նաեւ թւականները բանաստեղծական յանգերով ներկայացրած Մարտիրոս Վարդապետ Ղրիմեցւոյ հաղորդագրութիւնը եւ բաւ համարելով անցնինք պատմութեան միւս մասերուն.

«Եւ յետ մահուան Գագկայ վեհին,

Թագն արքայից մերոց բառնին :

Անտիրանայ դահն նոցին,

Որ ի յԱնի նախապատմին :

Պարոն Ռուբէն զարմէ Գագկին

Զիշխանութիւն պահէ ազգին.

Զըւեալ յԱնուոյ պարագային,

Գայ ի յաշխարհն Կիլիկէին,

Տիրէ տեղուոյն իշխանային,

զՅոյնս հալածէ ի տոյժ Գագկին» :

Այսպիսով հիմք կը դրւի Ռուբինեաց տիրապետութեան, որ իր սկզբնական օրերուն իսկ ատելութեամբ եւ ոխով լեցւած կ'ըլլայ դէպի յոյն ժողովուրդն ու անոր ղեկավարող կայսրները :

Դիւրին բան չէր նոր երկիր գրաւել եւ կարճ ժամանակայ ընթացքին ալ հայերով բնակեցնել ու խաղաղութիւն հաստատելով՝ ներքին վերակազմութեան խնդրով զբաղիլ :

Ռուբինեաց իշխաններու յաջողութեան գլխաւոր պատճառներէն մինն ալ այդ ժամանակայ պատճական խոշոր դէպքերն էին : Հաստատելով Կիլիկիայի մէջ, շրջապատած ըլլալով բաւականաչափ թշնամիներով եւ անծանօթ ցեղերով, այնքան ալ դիւրին չէր ըլլար իշխանութեան կազմակերպումը, եթէ այլ երեւոյթներ օգնութեան չհասնէին, որոնցմէ ճէկը Խաչակրաց արշաւանքն է :

Այդ արշաւանքը միայն կրօնական բնոյթ չէր կրեր, այլ եւ քաղաքական-տնտեսական : Եթէ անդամ իր նախնական կազմակերպման շրջանին կրօնական էնտուլիազմը խոշոր դեր խաղցած է, իր հե-

տեւանքներով գոնէ բաւական ընդարձակ է :Այդ խո-
չոր շարժման մէջ հայերը առաջնակարգ դեր խաղ-
ցած են եւ արժէ որ ատոր յատուկ ուշադրութիւն
դարձւի, որովհետեւ Ռուբինեաց առաջին իշխաննե-
րուն նպաստած է՝ աւելի կազմակերպւելու եւ իր
սահմաններն ալ ընդարձակելու :

Քրիստոնէութեան սրբավայրերը վտանգի մէջ
էին եւ անօրէններու տիրապետութեան տակ : Երու-
սաղէմը եւ Քրիստոսի անւան հետ կապւած ուրիշ
վայրեր մահմետականներու ձեռքին մէջ էին եւ ան-
հրաժեշտ էր օդնութեան հասնիլ : Թրքո-սելճուքեան
ահաւոր վտանգը օրըստօրէ կը մօտենար Բիւզան-
դիոնի մայրաքաղաքին եւ կը սպառնար իր իշխանու-
թիւնն աւելի հեռուները տարածել : Յոյներու Միքա-
յէլ է .-րդ կայսեր միջամտութեամբ եւ դիմումին
վրայ, Գրիգոր է .-րդ Պապը առաջ կը բերէ քրիստո-
նէական հաւատքի եւ սրբավայրերու պաշտպանու-
թեան համար կոչւած այդ շարժումը : Եւրոպական
բոլոր ժողովուրդներն ու ցեղերն ալ ոտքի ելան եւ
պատրաստակամութիւն յայտնեցին բանակ կազմել
եւ անմիջապէս գործի անցնել : Եւ ինչպէս Մաթէոս
Եղեսացին կ'ըսէ . «Եւ իւրաքանչիւր զօրօքն գային
յօդնութիւն քրիստոնէից, եւ առ ի փրկել յայլագ-
գեաց զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ եւ ազատել ի տաճ
կաց զսուրբ գերեզմանն Աստուածընկալ . արք փա-
ռաւորք եւ թագաւորազունք, հաւատով եւ ամենայն
Աստուածպաշտութեամբ զարդարեալք, եւ էին սըն-
եալ ի գործս բարութեան» :

Հայերն ատոնց լաւ ընդունելութիւն ցոյց կու-
տան : Ամենէն առաջ Եւրոպայէն եկող Խաչակիր

բանակին կը թոյլատրեն որ իրենց երկիրը մտնէ եւ այդպիսով ալ նամբայ կուտան, որի մասին Մ. Եղեսացին հետեւեալը կը գրէ. «Զայս թղթով ազդ արարին իշխանին Ուռհայոյ թորոսի եւ մեծ իշխանին Հայոց Կոստանդինի որդւոյ Ուռքինայ՝ որ ունէր զԾորոս լեառն ի յաշխարհին Կոպիտառայ ի Մարապայ... եւ զօրքն Փոանկաց նեղութեամբ բազում ճանապարհ արարեալ... հասանէին ի դժուար վայրը լերանց Տորոսի. եւ խաղացեալ էանց բազմութիւն բանակին ընդ նեղ կապանս նորա, գնալով ընդ Կիլիկիայ» :

Երկրորդ կարեւոր օժանդակութիւնը, որ հայերը հասցրած են Խաչակիրներուն, ուտեսան է: Ոգեւորութեամբ եւ հոգեզմայլումով լեցւած ասպետներու այդ բանակն այնքան ալ գործնական հողի վրայ դրած չէր իր արշաւանքները: Այդ բազմահազար ամբոխը, Փոքը Ասիայի լեռներու եւ դժւարութիւններու մէջ, շատ դժւարութեամբ կարող պիտի ըլլար իր ապրուսաը հոգալ: Այդ արշաւանքներու ատեն տեղի ունեցած են եւ սովեր, երբ Խաչակիրներն ստիպւած են եղել ուտել խոտ, ծառի կեղեւներ, կօշիկի տակի կաշիներ, սանձեր եւ նոյնիսկ սատկած ձիաններու միս: Այսպիսի դրութեան մէջ հայերու օժանդակութիւնը մեծ եղած է: Ահա ինչ կը գրէ Մաթէոս Եղեսացին.

«Իսկ ի բազմութենէ զօրացն նեղէին ի կերակրոց. եւ յայնժամ իշխանքն որք կային բընակեալ ի Տորոս լեառն, Կոստանդին որդի Ուռքինայ եւ երկրորդ իշխանն Բազունի եւ երրորդ իշխանն Օչին, սոքա զամենայն կարիս կերակրոյ

առաքէին առ զօրապետոն Փուանկայ. նոյնպէս եւ վանորայքն Սեւ լերինն կերակրոք օդնէին նոցա. եւ ամենայն ազդք հաւատացելոց բարեկամութիւն ցուցանէին առ նոսա»:

Երբորդ կարեւոր օժանդակութիւնը հայերու բերած զինորական մասնակցութիւնն է. «Եւ եկեալ իշխանն հայոց ի կարկոայ՝ որ ասի կոստանդին, եւ զկնի սակաւ աւուրց հանէ զնոսա կուրապաղատն ի պատերազմ ի վերայ Սամուսատայ ընդ Պալտուխ ամիրային. եւ զօրք քաղաքին գհետ Փուանկին եւ ամենայն հետեւակ զօրք դաւառին գընացին ի Սամուսատ բազում զօրօք, եւ արարին ալափ զդրուց չէնն. եւ թուրքն ոչ համարձակեցաւ ելանել ի պատերազմ»:

Այս բոլոր ծառայութիւններն ալ, որ հայերու կողմէ մատուցւեցան, Խաչակիրներու իշխաններէն եւ Պալերէն ալ զնահատւեցան: Կոստանդին հայ իշխանը կանւանւէր «պարոն», «մարքիզ» եւ «կոմս» տիտղոսներով: Գրիգոր ԺԴ. Պապն իր մէկ կոնդակին մէջ ըսած է թէ «Ոչ մէկ ազգ այնչափ յօժարութեամբ Խաչի զինւորներուն օդնութեան չհասաւ, որչափ հայերը: Անոնք հայթայթեցին զօրք, զէնք, ձի եւ պաշար»: Յարաբերութիւնները սակայն, այդպիսի լաւ եւ բարեկամական վիճակի մէջ չէին մնար միշտ: Եւրոպայէն եկած իշխաններէն եւ Խաչակիրներէն ոմանք անկարող էին մնալ իրենց բարձրութեան վրայ եւ այդ պատճառաւ ալ աւելի դէպի անկում կ'երթային: Յաղթական Խաչակիրները եւ մանաւանդ արշաւանքի նախնական շրջանի մէջ շատ աւելի գաղափարական եւ բարձր էին: Ներքին երկ-

պառակութիւնները, կրօնական եւ դաւանանքներու երկրորդական տարբերութիւնները, զեկավար ըլլալու եւ կամ պատի արժանանալու տենչը ստիպած է որ Փուանկները երթան դէպի անկում եւ նոյնիսկ պատերազմին երէկւայ իրենց բարեկամներուն հետ։ Շատ յատկանշական է այդ կէտը։ Դեռ նորակազմ հայ իշխանութիւնը, իր մայր հայրենիքն բաւականին հեռի, համարձակութիւնը կ'ունենայ ըմբռատանալու իր բարեկամներուն դէմ, երբ վերջիններս նպատակ կը դնեն ոտքի տակ տալ ամէն իրաւունք։ Այդ միջադէպն հետեւեալ կերպով կը պատկերացնէ Մ. Եղեսացին։

«Յայսմ ամի քաղաքն որ կոչի Ապլասթա ի Զահան գաւառին՝ ահագին նեղութիւնս եւ վիշտը եւ վտանգս կրեաց ի զօրացն Փուանկաց։ Եւ ի սաստիկ բարկութենէ անտի խորհեցան չար հատուցանել նոցա . . . եւ առ իրար միաբանեցան աղզն հայոց, եւ գնացին ի վերայ կլային։ Եւ ասեն ընդ զօրագլուխն Փուանկաց, Եթէ՝ Արի՛ առ զազդդ քո, եւ գնա՛ Աստուած ընդ քեզ։ Եւ նոքա լուեալ զայն, սրտմտեալ որպէս զչար գազան՝ եւ ելեալ ի պատերազմ ի վերայ քաղաքացեացն։ յայն ժամ քաղաքացիքն յաղթեալ նոցա եւ կոտորեցին զնոսա առհասարակ։ որ ոչ մնաց ի նոցանէ եւ ոչ մի. եւ տէր համարեցան նոցա զայն՝ արդարութիւն»։

Այսպէս էր այն ժամանակւայ առողջ եւ խելացի մտայնութիւնը եւ այդպէս էր մեր հին պատմագիրներու ազգասիրութիւնը, որ հայերու այդ քնական

ինքնապատպանութիւնը կը համարեն եւ աստւածային, որովհետեւ տէրը այդ կը կոչէ արդարութիւն :

Գող Վասիլի դիմադրութիւնները .— Մինչ Թոռոս Ա. զբաղւած էր իր երկրի ընդարձակութեամբ եւ իր նախնիքներու վրէժը լուծելով յոյներուն դուրս կը վոնտէր կիլիկիայի շրջաններէն, աստին, պարսիկներն իրենց յարձակումներով կը ջանային հայութեան անկախութեան այդ բունը ոչնչացնել : Անոնք աւերումներ գործելով եւ զբաւումներ ընելով կը մօտենային Վասիլի տիրապետութեան սահմաններուն եւ այդպիսով կը կամենային մէջ տեղէն վերցնել այդ վտանգաւոր եւ փորձւած հին կուողը : Պարսիկները կը մօտենան Բերդուս կոչւած տեղին : Հայերն ալ տենդոտ պատրաստութիւններու մէջ էին, համախմբւիլ եւ ետ մղել թշնամուն : Երկու թըշնամի ուժերն իրար հանդիպեցան եւ ազատութեան համար պայքարող հայ զինւորները քաջարար կուեցան ու յաղթեցին :

«Եւ լուեալ զայն իշխանն Հայոց Վասիլն զօրաժողով արարեալ զգունդն Հայոց զօրացն, եւ նոքա որպէս զարծիւս եւ կամ որպէս զկորիւնս առիւծոց հասանէին ի վերայ այլազգեացն, եւ արարին սաստիկ եւ ահաւոր պատերազմ . եւ մեծաւ յաղթութեամբ դարձուցին զթուրքն ի փախուստ, եւ միաբան սրով զհետ ընթացան եւ արարին անթիւ կոտորածս զնոսա . եւ կալան զբազումս ի նոցանէ, եւ թափեցին զամենայն առ եւ զգերութիւն» :

Պարսիկներն այդ հարւածը տանել չէին կրնար : Անոնք պատրաստութիւններ կը տեսնեն, աւելի մեծ թւով զինւորներ կը հաւաքեն եւ իրը փոխ վրէժ կըր-կին յարձակում կը գործեն Գող Վասիլի վրայ : Ինք-նապաշտէանութեան բնազդը միացրեց բոլորին եւ ոգեւորութիւն ներշնչեց թոյլերուն անգամ : Թշնա-մուն պէտք է վոնտել եւ պատժել, որովհետեւ տը-մարդօրէն յարձակում գործած է իւեղճ աշխատաւոր գիւղացիներու վրայ, կոտորել է անոնց՝ դաշտերուն մէջ : Մաթէոս Եղեսացին աւելի պարզ եւ գերազանց խանդավառութեամբ կը պատմէ այդ ինքնապաշտ-պանութեան մանրամասնութիւնները . «Ազդն Պար-սից . . . հանդերձ սուլտանովն իւրեանց դայիին յաշ-խարհն Վասիլին Հայոց իշխաննին . եւ քինախնդիր լի-նէին վասն առաջին կոտորածին . . . եւ գաղանարար հասանէին ի սահմանսն քաղաքին որ կոչի Հասան Մսուր : Եւ էր ժամանակ հնծոցն արտօրեայցն, եւ ա-րարին կոտորած զիաստակաւորսն, եւ հանդերձ գե-րութեամբն դարձան եւ իջան առ բերդն որ ասի Հար թան : Եւ յորժամ լուաւ իշխանն Հայոց Գող Վասիլ զգալ այլազգեացն, հասանէր զօրօք իւրոքք ի վերայ նոցա եծ (500) արամբք, եւ արարին սաստիկ պա-տերազմ քաջագունդն Հայոց . եւ ազատքն զմիմեանս յորդորէին եւ յօժարաբար քաջանային ընդդէմ թուրքաց զօրացն . . . եւ արար պատերազմ ահաւոր քաջագունդն Հայոց, եւ յաղթեցին զօրաց այլազ-գեացն մեծաւ յաղթութեամբ, եւ արարին սաստիկ կոտորածս զնոսա . . . եւ դարձաւ իշխանն Հայոց Վասիլն մեծ յաղթութեամբ եւ բազում աւարաւ :»

Գագիկի վրէժը . . . Գագիկ Բագրատունեաց վեր-

ջին թագաւորի տմարդի սպանութիւնը՝ յոյներու կողմէ, հայ սերունդը մոռնալ չէր կրնար: Թորոս Ա. եղաւ այդ վրէծ առնողը: Իր շատ մը յաղթանակներէն վերջ նա իր ուշադրութիւնը դարձրեց Կիզիստրա բերդի մէջ ապաստանած Մանտալեան եղբայրներուն, որոնք Գագիկի սպանութեան պատճառ եղան: Բերդի պաշարումն այնքան երկար չըտեւց: Ներսի դիմադրութիւնը, որքան ալ ուժեղ եւ յուսահատական, անկարող էր կացութիւնը փրկել: Թորոս իր զինւորներուն մէկ մասը բերդի պարիսպներու տակ թողեց եւ միւսն ալ առնելով հեռացաւ: Ներսէն կարծեցին թէ պաշարումը վերցրւած է եւ ապահով զգացին: Հայ քաջարի զինւորներու յարձակումով բերդը կը գրաւեի եւ թորոսն ալ յաղթականօրէն մուտք կը գործէ Կիզիստրա: Հայոց իշխանը պահանջեց որ Գագիկի սուրն ու զգեստները բերեն, ինչպէս նաեւ դանձերուն տեղերը ցոյց տան, Մանտալեան եղբայրներն ընդդիմացան եւ միայն ծեծի տակ ստիպւեցան տեղի տալ: Ատոնցմէ մէկը ինչպինքը քարափէն գլորելով՝ անձնասպան եղաւ: Միւսն աւելի համարձակ էր եւ յամառ ու նոյնիսկ կը քննադատէր թորոսին: Հոս արժէ մէջբերել այդ տեսարանը, երբ Հայոց իշխանի վրէժը կը բորբոքի:

«Իսկ զմիւս եղբայրն սկսաւ ի վտանգ արկանել թորոս. եւ նա լրբենի երեսօք ասէր ցթորոս, եթէ՝ դու հայ մարդ ես, եւ մենք հոռոմ իշխանք. զի՞նչ կամիս պատասխանի տալ Հոռոմոց թագաւորին, որ դատես զհոռոմ մարդ: Յայնժամ սրտմտեալ թորոսի եւ գոյն երեսացն այլագունեցաւ, եւ առեալ ի ձեռին իւրում բիր

մի կոանի եւ գաղանաբար յարձակեցաւ ի վերայ նորա . եւ ասէր , եթէ՝ ո՞վ էիք դուք՝ որ զայր հզօր եւ զօծեալ թագաւորն Հայոց սպանանէիք . եւ կամ զի՞նչ պատասխանի ետուք ազգին Հայոց : Եւ լալախառն սկսաւ չարաչար հարկանել զնա մինչեւ սատակեցաւ դառնահառաչ մահուամբ : Եւ յայնժամ գոհանար զԱստուծոյ որ է- առ զվրէժ արեանն Գագկայ Հայոց արքային» :

Լեւոնի (Տարոսի Առիւծ) դիմադրութիւնները .— Թորոս Ա. ին յաջորդեց Լեւոնը : Խաչակիրներու արշաւանքի ատեն Եւրոպայէն եկած իշխաններն արդէն կրցել էին քանի մը մանր կառավարութիւններ հիմնել : Ատոնց մէջ էր նաեւ Անտիոքի իշխանապետութիւնը : Թիւրքերը նորէն տէր դարձած էին Անտիոքին : Լեւոն՝ Ռոճեր իշխանի հետ միացած , կրցաւ դայն ազատել եւ յանձնել Ռոճերին : Ասոր յաջորդը՝ Ռեմունդ , փոխանակ իր բարեկամութիւնը շարունակելու հայ իշխանի հետ , դաւադրութիւնն սարքեց , կանչեց Լեւոնին իր քով եւ բանտարկեց Անտիոքի մէջ : Լեւոն կրցաւ ազատուիլ՝ մեծ փրկանք տալով : Ապա պատրաստութիւններ տեսաւ իր վրէծը լուծելու եւ Ռեմունդի վրայ մեծ յաղթանակներ տարաւ : Վերջինս միացաւ Եւրոպայի ուրիշ ասպետներու հետ՝ Լեւոնի ուժը խորտակելու , բայց անօդուտ : Լեւոն քանի մը փառաւոր յաղթանակներով ստիպեց հակառակորդին դաշն կասել եւ վերադարձնել նենդութեամբ դրաւուած հողամասերը :

Անարգաբայի դիմադրութիւնը .— Յոյները նորէն շարժման մէջ էին : Անոնք նպատակադրած էին

Փոքր Ասիայի մէջ գտնւած իշխանութիւններն ու նորակազմ Անտիոքի եւ Եղեսիոյ կառավարութիւնները կլանել : Այդ նպատակին հասնելու համար Յովհաննէս Բ. Կոմնենոս կայսրը իր ուժերը կեղրոնացըրեց հայերու վրայ եւ քանի մը գրաւումներ ընելով պաշարեց Անարզաբայ ամուր բերդաքաղաքը : Տեղի բնակիչները չյուսահատւեցան : Վճռեցին ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տալ եւ կուիլ իրենց իրաւունքներու եւ ազատութեան համար : Առաջին յարձակման ատեն անոնք յաղթանակ տարին եւ նոյն իսկ կայսեր զինարներուն մեծ վնաս հասցուցին : Վերջապէս անոնք տեղի տւին : Այդ կատաղի կոփաներուն մէջ հայ կիներն ալ իրենց մասնակցութիւնը բերին եւ իրենց տղամարդկանց կողքին կանգնելով՝ պաշտպանեցին քաղաքը :

Վահկա բերդի ինքնապատպանութիւնը եւ կոստանդինի իշխանի փախուստը .— Կայսեր զօրքերը, գրաւելով բաւականաչափ քաղաքներ, կանգ առան Վահկա բերդի առաջ : Լեւոնի ազգական կոստանդինի իշխանը, զգալով հանդերձ իր նեղ եւ յուսահատ դըրութիւնը, չընկճաւեցաւ եւ որոշեց դիմադրել : Իր բոլոր ուժերն ի մի համախմբելով նա կարող եղաւ առժամապէս պաշտպանել քաղաքը, մինչեւ եւրոպացի միւս իշխանները, իր զինակիցները օգնութեան հասնին : Դրսէն օժանդակութիւն չեկաւ : Ինքն ստիպուած եղաւ միայնակ դիմադրել : Պարտութիւնն անխուսափելի էր : Վահկայ բերդն ընկաւ թշնամիներու ձեռքը եւ կոստանդինն ալ գերի տարուեցաւ Պոլիս : Ճանապարհին հայ քաջ իշխանը, հնարագիտութեամբ մը կրցաւ սպանել իր պահա-

պաններն ու իր շղթաներէն ազատւելով ցամաք ելաւ : Դաւանանութիւնը մեր կեանքի պատմութեան սեւագոյն էջը եղած է եւ ատոր ալ զոհ գնաց այդ ըմբոստ եւ հերոս կոստանդին իշխանը, որ նորէն ձերբակալուելով Պոլիս տարւեցաւ :

Թորոս իշխանի Յաղթանակները .— Յոյները մեր քաղաքական կեանքի մէջ միշտ բացասական դեր խաղցած են եւ համարեա թէ Արարներու, Սելճուկներու եւ Թաթարներու չափ վնաս հասցուցած են : Կիլիկիայի վերաբերեալ ալ նորէն վատթար դիրքին մէջ գտնուեցան ինչ որ բուն Հայաստանի : Լեւոն եւ Կոստանդին իշխաններու պարտութենէն վերջ Կիլիկիան 8 տարի մնաց Բիւզանդիոնի գերիշխանութեան տակ : Հայերը, սակայն, այդ ստրկութեան մէջ ապրիլ չէին կրնար : Իրենց թորոս իշխանը, որ խորամանկութեամբ կրցած էր ազատուիլ կայսեր բանակէն, նորէն գործի վրայ էր եւ իր հայրենիքին մէջ կը կազմակերպէր բազմաթիւ զինուորներ : Նա, վրէժխնդրութեամբ լեցուած յոյներու դէմ, իր զէնքերն ուղղեց թշնամու դէմ եւ յաղթանակներ տանելով կրցաւ տիրանալ Վահկա, Սիմանակլա եւ Առիւծ բերդերուն :

Երկրորդ ընդհարումը տեղի ունեցաւ Տաւրոսի կիրճերուն մէջ, ուր յոյն սպարապետ Անդրոնիկոսի բանակը շրջապատուեցաւ հայ քաջերէն եւ յոյները մեծ հարւածներ կրեցին : Թորոս իշխանի մարդիք անխնայօրէն կոստորեցին անոնց եւ բազմաթիւ գերիներ բռնելով՝ յաղթականօրէն վերադարձան :

Երրորդ կատաղի կոիւը տեղի ունեցաւ Մամես-

տայ բերդի շրջակայքը : Հայերը առանց ուշադրութիւն դարձնելու օդի աննպաստ ըլլալուն եւ սաստիկ փոթորիկին, յարձակում գործեցին յոյներին վրայ եւ փախուստի մատնեցին անոնց ու բազմաթիւ գերիներ բռնեցին :

Չորրորդ ընդհարումը տեղի ունեցաւ Տարսոն քաղաքի մօտ, ուր հայերը քաջաբար դիմադրեցին թշնամուն եւ յոյն սպարապետին ալ՝ կոստանդին Կալամանոս իշխանին գերի բռնեցին :

Այս բոլոր դէպքերն ալ խոշոր նշանակութիւն ունեցան հայ քաղաքական կեանքի կազմաւորման վրայ : Հայերը կուելով հնարաւորութիւն ունեցան դուրս վռնտել թշնամուն եւ ապահովել հայրենիքի անկախութիւնը : Յոյները բնականաբար անկարող էին տանիլ այս պարտութիւնները եւ ամեն միջոցի կը դիմէին՝ իրենց վրէժը լուծելու եւ իրենց պատիւը բարձր պահելու՝ Արեւելքի մէջ : Յունաց Կայսրը բաց ճակատով կուէն խուսափելով, Թորոսի դէմ դաւ լարեց եւ Սելճուկեաններու Մագսուտ Ա. Սուլթանը թշնամացրեց անոր դէմ : Այս վերջինը Կիլիկիոյ շրջանն արշաւեց եւ մեծ պարտութիւն կրելով՝ նահանջեց : Երկու ճակատի վրայ կոիւ կը մղւէր՝ մահմետականներու եւ քրիստոնեաններու դէմ :

Յոյները նոր դաւ մը լարեցին, գրգռելով Անտիոքի իշխան Ռընօ-տը-Շատիլիոնը : Անոնց այս փորձն ալ անյաջող անցաւ եւ հայերը նորէն կրցան իրենց ազատ հայրենիքի մէջ մնալ :

Այնուհետեւ տեղի կ'ունենայ քաղաքական զարհուրելի ոճիր մը : Յոյները հայ իշխանին՝ Թորոսի

Եղբայր Ստեփանէին խնձոյքի կը հրաւիրեն եւ ողջ ողջ կը խաշեն եռացած ջրի մէջ։ Այս դէպքը շատ խոր տպաւորութիւն կը թողու հայերին վրայ։ Անկարող ըլլալով տանիլ այդ անարգանքը՝ թորոս եւ Մլեհ իշխանները վճռեցին վրէծ լուծել եւ այդ պատճառով ալ Կիլիկիոյ մէջ գտնաւած յոյներէն 10,000 հոգի սրէ անցուցին եւ ականջները կտրելով՝ կայսեր նւէր ուղարկեցին։

Թորոս իշխանի վերջին տարիները, ընդհանուր առամամբ, խաղաղ անցան։ Միայն յիշատակութեան արժանի է իր եղբայր Մլեհի դաւադրութիւնը՝ սպանել թորոսին եւ անոր գահին տիրանալ։

Այս դաւադիր իշխանը, որ կոպիտ եւ անկիրթ անձնաւորութիւն մէր, ոչ մի ուշադրութիւն կը դարձնէր քաղաքական կացութեան վրայ եւ իր հաւատափոխութիւններով ու թշնամիներու հետ դաշն կապելով՝ մեծ դժւարութիւններ կը յարուցանէր։ Նա նախ Տաճարական ասպետներու կողմն անցաւ, ապա մահմետական դառնալով թիւրքմէններու առաջնորդն եղաւ եւ յետոյ Բերիոյ Նուրետափին Մուլթանի մտերիմ խորհրդականն եղաւ։

Մլեհի դաւադրութիւնները. — Թորոս իշխանի մահւընէ յետոյ, երբ Կիլիկիոյ հայ իշխանական գահի վրայ բարձրացաւ Ռուբէն Բ. Ը. Մլեհ հանդիսաւ չը մնաց։ Նա մահմետական զինուրներու գլուխ անցնելով անցաւ իր հայրենիքը, կուեց հայ զինուրներու դէմ, գրաւեց բազմաթիւ քաղաքներ, աւերեց շատ մը գիւղեր, եւ այսպիսով տէր դարձաւ երկրին։ Այդ յաջողութենէն վերջ նա հալածել սկսեց իր քաղաքա-

կան հակառակորդներուն, եկեղեցականները բանտարկեց եւ նեղեց ու այսպէսով՝ չարիք մ'եղաւ կիլիկիոյ համար: Նրա մեղսակցութեամբ եւ մասնակցութեամբ սպանւեցաւ Ռուբէն իշխանիկը, որ կը գտնուէր Հռոմկլայ վանքի մէջ՝ ներսէս Շնորհալիի խնամակալութեան տակ: Այդքանը բաւական չէր: Իրը ներքին չարիք դառնալէն վերջ նա հանդիսացաւ նաեւ իրուեւ արտաքին յարաբերութիւնները աւրող, որովհետեւ գործիք եղաւ մահմետական իշխաններու ձեռքը եւ իր զէնքերն ուղղեց Եւրոպայի Խաչակիր իշխաններու դէմ:

Արտաքին դաւադրութիւն Ռուբէն Գ.ի դէմ: Մլեհ սպանւեցաւ իր իսկ շրջապատռողներու կողմէ: Անոր տեղ գահ բարձրացաւ Ռուբէն Գ.ը, որի օրով երկիրը բաւական խաղաղ կեանք ապրեցաւ: Դրսի եւ ներսի հակառակորդները զսպւեցան եւ ժողովուրդըն անդորրութեան մէջ մնալով՝ կրցաւ յառաջդիմութեան ուղին բռնել: Այդ ատենները Հայ եւ Լամբրոնի իշխաններու միջեւ յարաբերութիւնները բարեկամական չէին: Լամբրոնի Հեթում իշխանը, զինակցած Անտիոքի Պեմունդ իշխանի հետ, ամեն կերպ կը ջանար կիլիկիային տիրել: Այդ նպատակին հասնելու համար պատերազմները դրական արդիւնք ըլլուին եւ թշնամիներն ստիպւեցան դաւի դիմել: Այդ պատճառով ալ Անտիոքի իշխանը Ռուբէնը ճաշի հըրաւիրեց եւ բանտարկեց: Այդ մեծ անպատռութիւնէր հայերուն համար, որոնք սաստիկ զայրանալով՝ Ռուբէնի եղբայր Լեւոնի առաջնորդութեամբ Հեթում

իշխանին շրջապատեցին եւ ստիպեցին որ այդ միջոցով Հայոց իշխանն ազատ արձակւի :

Կիլիկիան բաւական երկար ատեն խաղաղ վիճակ մը ապրեցաւ, ծաղկեց եւ բարգաւաճեց եւ իր ներքին ուժերը միացուց : Յարմարագոյն առիթ մը պէտք էր որ հայերը կարող ըլլային իրենց երկիրն ընդարձակել, իրենց իշխանութեան իրաւունքները լայնացնել՝ եւ թշնամիները չեզոքացնելով երկիրն ապահով վիճակի մէջ դնել : Այդ առիթը Խաչակրաց նոր արշաւանքն էր, որ կազմակերպեցաւ Գերմանիոյ Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ կայսրներու կողմէ, հովանաւորւեցաւ Հռովմի Պատէն եւ ուղղւեցաւ Եգիպտոսի Սապահէտտին սուլթանին դէմ : Սա անխնայ կը կոտորէր քրիստոնեաներուն, կ'աւերէր երկիրներն ու կը քանդէր գիւղաքաղաքներ : Պէտք էր օգնութեան հասնիլ Արեւելքի մէջ յենւած կրօնակիցներուն եւ միաժամանակ թոյլ չտալ որ մահմետական հոսանքը դէպի Եւրոպա յառաջանայ : Կիլիկիոյ Լեւոն իշխանը մեծ օժանդակութիւններ հասցրեց եւ այդ պատճառով ալ կրցաւ հիմ դնել Կիլիկիոյ Թագաւորութեան :

Լեւոն Թագաւորի ինքնապաշտպանութիւնները .— Ռուբինեաց Թագաւորութեան սկզբնական օրերն առանց կուի, արիւն թափելու եւ յաղթանակի չ'եղան : Բուռ մը հայութիւնը իր նախկին հայրենիքն հալածական եւ ապաստան գտած օտար երկնքի տակ, հնարաւորութիւն ունեցած է աւելի լաւ կաղմակերպւելու, երկիրն ընդարձակելու եւ փոքրիկ իշխանական տիրապետութենէն անցնելու թագաւորա-

կան իրաւասութիւններուն։ Այդ դիրքն ու իրաւունքը պաշտպանելն այնքան ալ դիւրին չէր եւ ուժեղ ու պետական մարդու ներկայութեան պէտքը ունէր։ Այդպիսի մէկն էր Լեւոն Ա.ը։ Իր իշխանութեան նախնական շրջանին նա ետ մղեց թիւրքմէններու յարձակումը, որով անոնք կը կամենային ոչնչացնել հայկական անկախութեան այդ բունը։ Այդ նպատակով ալ բաւականաչափ զինուրներ հաւաքելով արշաւեց Սիս մայրաքաղաքի վրայ։ Հայկական փոքրիկ գունդ մը, լեցւած ինքնապաշտպանութեան եւ ազատութեան գաղափարով, յաջողութեամբ կըրցաւ դիմադրել եւ յաղթանակել թշնամուն։ Այդ յաղթանակը խոչոր նշանակութիւն ունեցաւ հայ կառավարութեան կազմակերպման վրայ եւ պատճառ ու դաս եղաւ որ ուրիշներն իրենց ախորժակները չափաւորեն եւ իրենց յարձակումներուն մէջ ըդգուշաւոր ըլլան։

Մահմետականներու երկրորդ յարձակումը՝ կազմակերպւած Բերիոյ եւ Դամասկոսի սուլթաններու կողմէ, քաջաբար նորէն ետ մղւեցաւ հայերու կողմէն։

Երրորդ ընդհարումն այդ տարրերու հետ տեղի ունեցաւ 1201 թւին՝ Զատկի օրերուն։ Եւրոպական զանազան ասպետներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրն իր համար առանձին իշխանութեան եւ ազդեցութեան շրջանակ ստեղծած էր, անկարող էին սառնասրորէն եւ անհոգորէն տեսնել կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան մեծանալն ու յաղթանակները։ Անոնք իրենց սեփհական ուժերով անկարող էին այդ ուժը

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԵԶ

խորտակել եւ այդ պատճառով ալ որոշեցին դաւ լարել եւ մահմետական տարրերն ու իշխանները մեծացնել՝ Լեւոն թագաւորի գօրութիւնը խորտակելու համար։ Այդ դաւադրութեան մասնակցողներէն էր Ազէտափին Քէյփաւուզ սուլթանը, որ խրոխտաբար պահանջեց հայերէն եւ անոր Լեւոն թագաւորէն՝ «Թէ որ ինծի տուրք չ'տաք, արիւնով կը լուամ ձեր երկիրը եւ ձեր ուրախութեան օրերը արտմութեան կը փոխեմ։»

Ատոր միակ պատասխանը ինքնապաշտպանութիւնն էր եւ յանկարծակի յարձակումը թշնամու վրայ՝ զայն ոչնչացնելու նպատակաւ։ Այդպէս ալ եղաւ։ Լեւոնը փառաւոր յաղթանակ տարաւ, հալածեց թշնամուն, ցրեց զինուրներն ու այդպէս վերադարձաւ կիլիկիա, ուր ժողովուրդը մեծ ոգեւորութեամբ ընդունեց իրեն։ Այդ յաղթանակն այդքան շուտ չէր կրնար մոռցւիլ թշնամիէն, որ սելճուղներու գլուխն անցնելով, եւ օգտւելով Լեւոնի հիւանդութենէն, բաւական ճարպիկ խաղով մը պաշարեց կապան դղեակը։ Հայերը հնարաւորութիւն չ'ունեցան յաղթանակ տանելու եւ պաշտպանելու իրենց շրջանները։ Թշնամին գրաւեց կապանը եւ այդ այն պատճառով որ բերդը պաշտպանող երկու իշխանները՝ Կոստանդիին եւ Ատոմ Պատլը, իրարու հակառակ էին եւ միացեալ ուժերով դուրս չ'եկան եւ ատոր համար ալ տուժեցին։

Լեւոն արքան, որ հիւանդ եւ ծեր դրութեան մէջ էր, դժւարութեամբ մարսեց այդ պարտութիւնը եւ իր բոլոր ուժերը հաւաքելով յարձակում գործեց

Ժիոնեա քաղաքի վրայ, կը ակի տւաւ ամեն ինչ, ձեր-
բակալեց շատ մը իշխաններ եւ այդպիսով ստիպեց որ
թշնամին հաշտութիւն ինդրէ:

Կիլիկիայի առաջին թագաւորը, բացի այդ ար-
տաքին կուներէն եւ յաղթանակներէն, ունեցած է
նաև արտաքին յարաբերութիւններ՝ Եւրոպական
պետութիւններու հետ: Առաջին հանդիպումը Խա-
չակիրներու արշաւանքին ատեն եղաւ, երբ հայերն
անգին ծառայութիւններ մատուցին եւ այդ միջոցաւ
ալ մտերմացան առանցնապէս Գերմանիոյ Փրեղերիկ
Ա. Շիկամօրուս կայսեր հետ եւ անոր մահւընէ վերջ՝
դերմանական արքունիքի հետ: Երկրորդ հանդի-
պումը եւ կամ կապակցութիւնը տեղի ունեցաւ 1195
թւին՝ երբ Լեւոնը յատուկ պատգամաւորութիւններ
ուղարկեց Եւրոպա՝ Գերմանիոյ Հենրիկոս Զ. կայ-
սեր եւ կեղեսահինոս Գ. Պապին՝ Հայոց թագաւոր ըլ-
լալու համար անոնց հաւանութիւնն ու օժանդակու-
թիւնն առնելու: Յոյներն ալ, տեսնելով Լեւոնի այս
յաջողութիւնները, բարւոք համարեցին Հայոց հետ
բարեկամ մնալ եւ այդ նպատակաւ ալ Սահակ Բ. Ան-
դեղոս կայսրը ականակուռ թագ մը կ'ուղարկէ՝ հե-
տեւեալ խորհրդաւոր եւ յատկանշական գրութեամբ.
«Մի՛ դներ գլուխադ Հռովմէն ընդունած թագը, այլ
իմ ուղարկածս, վասնզի դու մեղի աւելի մօտ ես քան
Հռովմին:» Լեւոնը միաժամանակ կապեր հաստատեց
Եւրոպական իշխանական եւ թագաւորական տնե-
րու հետ: Իր քոյրը կնութեան տւեց Պերտրանդ
Ճիպոլոտի իշխանի, իր դուստրը՝ Ռիթա անունով եւ
20,000 բիւզանդական ոսկի օժիտով ամուսնացրեց

Բիւզանդիոնի Յովհաննէս լատին կայսեր հետ։ Լեւոն Ա. թագաւորը, իր կեանքի վերջին օրերուն, անգամ մը ծուղակի մէջ ընկաւ երբ այցելութեան գացած էր Կիպրոսի իր աներ Ամօրի թագաւորի մօտ։ Թշնամիները, լսելով այդ, շրջապատեցին Լեւոնին եւ որոշեցին ամեն գնով վերջ տալ անոր կեանքին։ Իրենց համար վտանգ դարձած Հայոց թագաւորը մէջտեղէն վերացնելու համար։ Լեւոն չընկճւեցաւ եւ իր պազարիմութիւնը չ'կորսնցուց։ Նա, իր բարեկամ ասպետներու նաւերու գլուխն անցաւ եւ փառաւոր յաղթանակ մը տանելով՝ ընկդմեց թշնամու նաւերն ու հրամանատարները ծովամոյն ըրաւ։

Այսպիսով մենք կը տեսնենք որ Կիլիկիոյ թագաւորութեան հիմնադիրը՝ Լեւոն Ա., կարող եղաւ կազմակերպել կառավարութիւն մը եւ իր կոխուներով ու յաղթանակներով ապահովել անոր քաղաքական կեանքն ու զարգացման անհրաժեշտ պայմանները։

Քաղաքական Սպանութիւն մը — Հայոց գահի վրայ, Լեւոն Ա. արու զաւակ չ'ունենալուն պատճառաւ, նստած էր Անտիոքի եւ Տրիպոլսի ծիւան կոմսի որդին Փիլիպպոս։ Այս իշխանն ամուսնացած էր Զապէլ թագաւորադուստրի հետ։ Փոխանակ յարգելու հայկական սովորութիւններն եւ կրօնական ծէսերն ու այդ միջոցաւ ալ բոլորի յարգանքը վայելելու, նա սկսեց զանազան վէճեր յարուցանել, օտար արքունիքներու սովորութիւններ մտցնել եւ այդպիսով ատելի դառնալ ազգայնական կուսակցութեան։ Այդ էր պատճառը որ օր մը, գիշեր ատեն, քանի մը ծպտւած մարդիկ ներս կը մտնեն, կը ձեր-

բակալեն զինքը եւ Բարձրաբերդի մէջ կը բանտարկեն : Ամենէն վերջ, արւած պահանջներուն բաւարարութիւն չ'ատահալով, կը թունաւորեն զինքը, թողնելով որ միայն երեք տարի թագաւորէ եւ վայելէ Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորական գահը :

Հեքում Ա. ի Թագաւորութիւնը .— Այս իշխանը կոստանդին Պապիոնի որդին էր եւ Արշակունի ցեղէն, Ռուբինեանց ազգական : Պալատականներն ամուսնացուցին Զապէլ թագուհու հետ եւ այսպիսով երկիրը կրցաւ ներքնապէս խաղաղուիլ :

Դաշինք Թաք-արներու Հետ .— Հայաստանի դըրութիւնն ալ այնքան միխթարական չէր եւ միշտ ալ ենթակայ էր յաճախակի յարձակումներու : Իկոնիոյ Սելձուզներն ու Թաթարները, մէկը միւսէն վերջ եւ իրարմէ անկախ, Հայաստանը դարձուցած էին ուղղմանակատ, գրաւումներու եւ յաղթանակներու վայր : Հեթում որքան հնարաւորութիւն ունեցաւ դիմադրեց, իր բանակով ելաւ Խորազմիի ձէլալէտտին սուլթանի դէմ, կուեց եւ յաղթանակեց ու այսպիսով իր թշնամիները ետ մղեց : Նա, սակայն, ստիպւած եղաւ Թաթարներու հետ դաշն կապէլ, որովհետեւ անոնք բաւականաչափ ուժեղ կազմակերպութեամբ մը կ'արշաւէին դէպի Հայաստան եւ դէպի Կիլիկիա : Առաջին դաշնքը եղաւ 1244ին, Բալու զօրավարի հետ : Երկրորդ գլխաւոր եւ կարեւոր դաշնագրութիւնը եղաւ 1254ին՝ Մանգու Խանի հետ : Մահմետական տարրերու դէմ Քրիստոնեայ պետութեան մը հետ զինակցութիւն կնքելու բանակցութիւններն անյաջող ելք ունենալով եւ տեսնելով որ Գաղղիոյ Լիւդովիկոս Թ.

թագաւորն ալ անկարող է իրական օդնութիւն հասցընել, Հեթում որոշեց անձամբ դնալ եւ այդ դաշինքը կապել: Նա երկար ճամբորդութիւն ստանձնեց Աւղանիստան, Տերպենտ եւ Վոլկայի ափերը, ուր կը բնակէին Թաթարները: Այդ դաշնագրութեան իբր հետեւանք պարտւեցաւ իկոնիոյ Սուլթանը, Պաղտատի ամիրապետն ու իր որդիները սպանուեցան: Կարծ ժամանակի մէջ ամբողջ Միջագետքը գրաւուած էր եւ շրջակայ մանր-մունք իշխանութիւններն ալ ենթակայ Հայ-Թաթարական զինակցութեան:

Տարպեսակ Դղեակի Դիմադրութիւնը .— Ե-գիպտոսի Մամլուքեան սուլթաններն իրենց աչքը տնկած էին կիլիկիոյ վրայ եւ ամեն միջոցի մասին կը մտածէին՝ այդ քրիստոնեայ եւ իրենց համար բաւական վտանգաւոր թագաւորութիւնը վերացնելու: Հեթում կը զգար այդ վտանգը եւ այդ պատճառով ալ նոր ճամբորդութիւն յանձն առաւ դէպի թաթարական խանները՝ անոնցմէ օժանդակութիւն խնդրելու: Մինչնա բացակայ էր եւ բաւական հեռու հայրենիքն, Եգիպտոսի Բիբարս Սուլթանը, օգտւելով հանգամանքն եւ արշաւեց Կիլիկիայ: Հայերը պարապ նստած չէին: Լեռն եւ Թորոս արքայորդիներու ղեկավարութեամբ հայ բանակն ելաւ թշնամու դէմ՝ իր պարտքը կատարելու եւ իր հայրենիքը պաշտպանելու համար: Տարպեսակ դղեակի մօտ տեղի ունեցաւ կատաղի եւ օրհասական կոիւ մը: Հայերը դիմադրեցին քաջարար: Թշնամին աւելի թւով զինւորներ ունէր եւ բազմաթիւ զոհեր տալով կարող եղաւ սպանել Թորոս արքայորդին եւ դերի վերցնել

Լեւոնը եւ Եղիպտոս տանիլ։ Այս բոլորը տեղի կ'ունենան Հեթումի բացակայութեան ատեն։ Երբ թագաւորը կը վերադառնայ, կը տեսնէ որ իր երկիրը բաւականին անմխիթար դրութեան մէջ է։ Այդ բոլորն հաւանօրէն իր արտաքին քաղաքականութեան արդիւնքն է, երբ Թաթարներու հետ դաշն կապեց եւ իր հարեւան մահմետականներն ու այլ իշխանները դրգուելով՝ թշնամացրեց Կիլիկիոյ Հայոց տան հետ։ Այս բոլորէն վերջ Հեթում թագաւորը քանի մը քաքներ զիջեց Եղիպտոսի Սուլթանին, գերութենէ ազատեց Լեւոնն ու թագաւոր հռչակեց։

Ներքին Դաւեր. — Հեթում Ա.էն վերջ դահրաբարացաւ Լեւոն Բ.ը։ Իր թագաւորութեան ըսկզբնական շրջանին անոր կեանքի դէմ դաւ լարւած էր։ Բարի եւ առաքինի թագաւորն անկարող էր բաւարարութիւն տալ օտարասէր եւ նեղ հաշիւներով տարւող հայ իշխաններուն, որոնք գաղտնի խորհրդակցութեամբ որոշեցին սպանել Լեւոն Բ.ը։ Այդ դաւադրութիւնը ժամանակին բացւեցաւ, յանցաւորներէն մեծ մասը, պալատական յայտնի իշխաններ, ձերբակալեցան եւ բանտ նետւեցան, բայց խիստ պատիժներու չ'արժանացան։ Իրը «խոհեմ եւ խելացի» քայլ՝ Լեւոն Բ.ը բոլորին ալ ներում շնորհեց, կամենալով այդ միջոցաւ ներդաշնակութիւն ստեղծել պետական ներքին կեանքի մէջ։ Իր այդ վեհանձըն քայլը համապատասխան գնահատութեան չ'արժանացաւ հայ իշխաններուն կողմէ եւ ասոնք շարունակեցին իրենց ազգաքանդ գործունէութիւնն ու գրգուցին Մամլուքներն ու Արաբները Լեւոն Բ.ի

դէմ : Դրութիւնը բաւականին յուսահատական էր : Դրսէն եւ ներսէն հարւածներ կը տեղային : Ընդհանուր միաբանութիւնը կը բացակայէր : Քանի մը բերդեր եւ քաղաքներ դիմադրեցին, բայց բազմաթիւ թւով ալ աւերւեցան : Միայն Տարսոնի մէջ 20,000 հոգի սրախողխող եղան եւ 10,000 ալ գերի տարւեցան : Ժողովուրդն անտանելի դրութեան մէջ էր : Սովու ու ժանտախտը, Արարներն ու Մամլուքները, ներքին եւ արտաքին թշնամիներն իրար միացած կաւերէին մեր երկիրը եւ ներքին դաւադիրներն ալ այդ բոլորը տեսնելով կ'ուրախանային :

Կիրմերու ձակատամարտը .— Դրութիւնն այսպէս երկար շարունակել չէր կրնար : Փոխ հարւածի անհամատելի շտութիւնն օրըստօրէ կըզգացէր Հայոց մէջ : Բոլոր ցրւած ուժերն համախմբւեցան : Ծերունի եւ երիտասարդ ուժերն իրենց թագստոցէն ելան, երբ Մամլուքներու Բիրարս Սուլթանը երկրորդ արշաւանք մը սարքեց հայկական ազատութեան բունը քանդելու նպատակաւ : Լեւոն թագաւորն ու իր հօրեղբայր ծերունի Սմբատ սպարապետն անցան հայ կուռզներու գլուխը, գրաւեցին նախօրօք դժւարանցանելի ճանապարհներն ու կիրճերը, շրջապատեցին թշնամուն այդ նեղ անցքերու մէջ եւ փառաւոր ջարդ տալով յաղթեցին անոնց, վիրաւորեցին սուլթանին, որ յետոյ Դամասկոսի մէջ մեռաւ այդ վէրքէն : Կիրճերու մէջ տեղի ունեցած այդ կոփին այնքան սոսկալի եղած է, որ կիրճերը թշնամու դիակ ներով լեցւել են եւ ողջ մնացածներն ալ հնարաւորութիւն ունեցած չեն փախչելու : Այս յաղթանակը, չը

։ մհրաքնզտո մի ժարասրագթմա տանեա զոկոմարգստ
ոգ զոկոզոկոմաստցոի ցհր շամզոմզիմա շակմա իսովեն
-մմտ ոգ ։ լզկոտքմտ տանեա զմզզոկոմաստցոի զոկոտ
-զրշտր ։ զլզոթթուոլ շամզոմզուլցտ Ո լզմտցի ժմրատ
յոմն թլոգմտ զավլիկր կհր զոկոմտօ ։ ըմզոլոգրգտ
-գն շգտոց զվլուկ ։ զհմզտհի զոկոնմամկմա նմո վնտց
։ մտզզուս վավեն քրս զորմօ 01 ու ո զորոստ 01 զորմտա
01 զլովց մս ։ ըմզոլուն վրթ Զ821 վրժոկ մկ ոգ բոլլոկ
ցհր զմզորոնեզտչ վեկոտզուն մօմտ զվցոոչթ վետտ
-ուկ բորկմա ։ ուվթուսովսփափ զոգթուսոկոմամտնտ
ովժտտմտ բոզզուսկ վեզտ տչտ ոգ ։ զվոտր նմո լզօ
-տտր զհմօօմլ մհ ժտհի ։ մհ ցհր վնզտաի զովկովլիկ
։ զվմտտ կոզտոթնոմ զմզոմզուլցտ Ո ։ զոկոմ լո զհմ
-զցնսի շակմա ։ տմտյոտտկոց վլզսշտ շանզցու վե
-զօ ։ մհ լզմեոթուսի մուվթուսոցհօ մկ ։ զոգթուսեկոոցին
զոկոմտթոթթ-բոկ տու իսմզմատզմի 000, Զ2 մկ լո
զուարզն ։ ցհր ուրամզտնու վորսչ զտնզենվնզտն մու
-գ լո զմզոկոոմ շամզյնսի շակմա ոգ շանզետք րփսի
ցհր շամզոզովթուտգեն շակմա նմո տչտ ոգ ։ նմո մզզ
-ստ զլիկ ոգտոց լո մզզմոթթոթթ ։ լզու ու զեզտաի
նսնոնմտն ոգ նսնոցտստ նմո լզոոզտ զիկ նսմտկոտ
զմզմհտ վոստենվնզօ ։ մհմփտ մկ մզզովթուսմզմտու
-ում զոկորոոչթ ոգցիկ շամզոմզուլցտ Ո ոգ շամզոմտթ
-ութ ։ տպկ շամզոյուլցտ Ո ցրվակ վրվակումեալուց

։ զոոկո լզմտտկու ։ մմզոկորմաովտ նոզմի զհրու
նսնուկ իսլզօտոկիտ ոգ լվլոց զոոկո իսմոյոտտկոտու
լո մմզոկորոոչթ մալոց ։ շանզոյու ուվթուսկոոչթ
զոկոմտնտ մանսու ։ շամտտ լո զոգետտմտնու տու
յը Ո ոգ նզուլ մզչսե զոկորուու լո զհմզտհ մս քոմտոց

Հեքում Բ.ի Թագաւորութիւնը .— Այս շրջանը, որ միայն 16 տարւայ տեւողութիւն ունի, բաւական փոթորկալից եւ փոփոխական էր: Մէկը միւսի ետեւէն թագաւորներ եւ կառաւարողներ փոխւեցան՝ օրինական կամ դաւադրական ձեւով: Արտաքին յարաբերութիւններն ալ բաւականին բարդ էին եւ կիլիկիան կը գտնէիր մշտական սպառնալիքի տակ: Առաջին եւ կարեւոր թշնամիները նորէն Մամլուքներն էին, որոնք ոչնչացնելով Խաչակրաց արշաւանքներու ատեն կազմւած բոլոր փոքրիկ իշխանութիւնները, իրենց սպառնալիքները մօտեցրին Կիլիկիային: Հայերն ալ պատրաստութիւններ տեսան եւ որոշեցին իրենց իրաւունքը պաշտպանել կուելով եւ դիմադրութեամբ: Հոռմկլայ կաթողիկոսանիստ ամրոցը, որ շրջապատւած էր թշնամիներով, 33 օր քաջաբար եւ հերոսաբար դիմադրեց: Կաթողիկոսն ու բազմաթիւ գերիներ տարւեցան Դամասկոս: Հայերը նեղ դրութեան մէջ էին: Անկարող էին յաղթանակել Մամլուքներուն: Ստիպւած եղան քանի մը կարեւոր դաւառներ կամովին յանձնել անոնց, եւ այդպիսով վերջ տալ արիւնհեղութեան:

Հեթում այս կոիւներէն վերջ, հրաժարեցաւ գահէն եւ կրօնաւորի սքեմն հագաւ: Իր թորոս եղբայրըն անցաւ իշխանութեան գլուխ: Միայն մէկ տարի տեւեց: Հեթում նորէն վերադարձաւ դէպի քաղաքական կեանք, որ միայն երկու տարւայ երկարակեցութիւն ունեցաւ:

Ներքին Դաւ.— Հեթում թագաւորի Մարիամ քոյրը Յունաց Անդրոնիկոս Բ. Պալէոլոգ կայսեր կի-

նըն էր : Հեթում իր փեսային եւ քրոջ այցելութեան գնաց եւ տեղապահ կարդեց իր երրորդ եղբօր՝ Սմբատին : Սա , օգտւելով հանգամանքին եւ ստեղծւած կացութենէն , կարող կըլլայ համոզել հայ իշխաններուն , եւ միւս եղբայրներուն եւ կաթողիկոսին՝ հըռչակելով թէ Հեթումը կրօնաւոր է , թագաւոր օծւած չէ եւ միակ օրինաւոր ժառանգը ինքն է : Այդ իր ծըրագիրն աւելի ամուր հիմունքներու վրայ դնելու դիտումով նա թաթար արքունիքի հետ խնամիական կապով կը կապւի՝ իշխանուհի մը կնութեան առնելով եւ իր թագաւորութիւնն ալ կը վաւերացնէ եւ անոր հովանաւորութեան տակ կը դնէ : Երբ Հեթում թագաւորն ու իր թորոս եղբայրը վերադարձան կիլիկիա՝ զարմացան կատարւած իրողութեան վրայ եւ սլահանջեցին իրենց իրաւունքը : Սմբատ երկուսին ալ ձերբակալել տւեց՝ Բարձրաբերդի մէջ բանտարկելով անոնց : Ապա թորոսին խեղդել տւեց , իսկ Հեթումի մէկ աչքն ալ կարմրացրած երկաթով հանել տւեց , 1298 թւին :

Ներքին քաղաքական կացութիւնն աւելի կընձուտեցաւ : Անիշխանութիւնը ծայր տւած էր : Երեք հարազատ եղբայրներ , անցած իրենց կողմնակիցներու վլուսը , թագապահանջ հանդիսացած էին եւ կոիւներով կը թուլացնէին թէ՝ երկրի ներքին միութիւնը եւ թէ՝ արտաքին թշնամիներն աւելի կ'ուժեղացնէին : Սմբատ թագաւորաեղբօր դէմ խըստիւ լարւեցաւ Կոստանդին եղբայրը , որ եկաւ Հեթումի վրէժն առաւ եւ ինքն անցաւ դահի եւ կառավարութեան գլուխ : Հեթումն ալ անգործ նստած

ՀՅՐ: Նա Տաճարական եւ հիւրընկալ ասպետներու գլուխ անցած եկաւ Կիլիկիա՝ յոյս դրած նաեւ իր իրաւունքի վրայ, յաղթեց երկու ապստամքներուն, ձերբակալեց անոնց եւ կալանաւորելով Բիւզանդիոն ուղարկեց եւ ինքը տիրացաւ իր իրաւունքին՝ Կիլիկիոյ հայոց գահին: Խաղաղութիւնը, սակայն, երկար չտեւեց, որովհետեւ թաթարական Սուսամիչ զօրավարը եւ Մամլուքներու միացեալ ուժերով յարձակում գործեցին Սիս քաղաքի վրայ: Այս անգամ Հեթում Բ.ը, զգալով իր երկրի գլխին գալիք վտանգը, միացրեց բոլոր կուող ուժերը, անցաւ ասոնց գլուխն ու թաթարական այլ խմբերու հետ դիմադրաւեց Մամլուքներուն, փառաւոր յաղթանակ տարաւ անոնց վրայ եւ Սուսամիչն ալ ձերբակալելով՝ ուղարկեց թաթարաց Ղազան Խանին, որմէ ապրատամբել էր նա:

Հեթումի Վերջին Օրերը.— Յաղթանակ եւ Դաւ.— Հեթում, իր յոզնատանջ եւ քաղաքական բարդութիւններու մէջ մաշած իր կեանքը հանգըտութեամբ անցնելու համար, թագաւոր օծել տւաւ իր Թորոս եղբօր որդի Լեւոնին: Այդ դէպէէն վերջ, երբ 16 տարեկան պատանին գահ բարձրացաւ, Մամլուքները նորէն արշաւեցին՝ Քուշթիմար զօրավարի առաջնորդութեամբ՝ իբր թէ իրենց հասանելիք հարկը պահանջելու համար: Անոնք արշաւեցին Կիլիկիոյ արեւելեան սահմանները եւ աւերելով գիւղեր ու քաղաքներ, կըսպառնային աւելի առաջ գնալ: Մերունի Հեթումը, իր ժողովրդի իրաւունքն ու շահերը պատպանելու խոր գիտակցութեամբ, պատե-

րազմի դաշտ իջաւ, անցաւ հայ կտրիճներու դլու-
խը, կտրեց թշնամու ճանապարհները եւ Պակրասի
կիրճին մէջ լաւ ու փառաւոր յաղթանակ տարաւ՝
կոտորելով բոլորին: Միայն քանի մը հոգի կարող
եղան խուսափիլ եւ փախչելով ազատել իրենց կեան-
քը:

Այդ յաղթանակին վերջ Հեթում եւ Լեւոն թա-
գաւորը ենթարկւեցան սոսկալի դաւադրութեան մը:
Թաթարներու ներկայացուցիչ Պիլարդու իշխանը վը-
րէժ ունէր Հայ թագաւորի դէմ, որովհետեւ վերջինս
արդիլած էր մզկիթ մը շինելուն՝ Սիս քաղաքի մէջ:
Հայ ժողովուրդն ալ գրգուած էր Լեւոնի եւ Հեթու-
մի դէմ, որովհետեւ ասոնց մտադրութիւնն էր Հայոց
Եկեղեցին միացնել Հռովմին եւ այդպիսով կրօնական
կամ ծիսակատարական տարբերութիւնները վերաց-
նել եւ քաղաքական գործակցութիւնն աւելի գիւրաց-
նել: Կրօնական այս վէճերէն օգտուելով Պիլարդու
իշխանն իր քովը կը հրաւիրէ Լեւոն թագաւորին, Հե-
թումին եւ ուրիշ մեծամեծներու՝ «պետական կարե-
ւոր խնդիրներու» չուրջ խորհրդակցելու: Կ'երթան
անոնք՝ վստահելով մոնղոլներուն: Երբ ասոնք, ո-
րոնց մէջ էր նաեւ Օշին մարաջախտը, կը հասնին Պի-
լարդուի վրանին, յանկարծ դաւադիրներու խմբակը
վրայ կը հասնի եւ բոլոր հայ իշխաններուն ալ սրա-
խողինող ընելով՝ կը կատարէ իրենց իշխանի հրամա-
նը: 1308 թւի նոյեմբեր 18-ին էր այդ քստմնելի
դաւադրութիւնը:

Ի գուր կիլիկիոյ այդ մեծամեծները ջանացին
ժամանակին Եւրոպայի հասկցնել Թաթարական-
Մամլուքեան վտանգը եւ նոյն իսկ պատգամաւորու-

թիւններ ուղարկելով բացատրել կացութիւնը։ Եւ-
րոպայի դիւանագէտները չը կրցան հասկնալ Ազատ
Հայաստանի մը ամբողջականութեան գաղափարը եւ
իրենց անտարբերութեամբ թոյլ տւին որ մահմետա-
կանները քայքայեն մեր երկիրը, տիրապետեն եւ
կանգնեն Եւրոպայի դոներուն մօտ։

Այդպէս չէ՞ր Եւրոպայի յետագայ դիւանագի-
տութիւնը՝ մինչեւ 1914-ի համաշխարհային պատե-
րազմը։

Այդպէս չպիտի՝ ըլլայ արդեօք պատերազմէն
վերջ եկող դիւանագիտութիւնը, որ չպիտի կարո-
ղանայ գնահատել Հայաստանի կարեւորութիւնը Ա-
սիոյ մէջ եւ իր անտարբերութեամբ պիտի նպաստէ
որ քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչ Հայը դոհ
գնայ իրեն շրջապատող վայրենի եւ քաղաքակրթա-
պէս յամը ցեղերուն։

Հայաստանը պատմականօրէն, քաղաքականո-
րէն, տնտեսապէս եւ ճշգրտօրէն գնահատւած եւ հաս
կըցւած չէ Եւրոպական տիրող դիւանագէտներու
կողմէն։

Փոխ Վրէժ. — Հայ թագաւորներու եւ իշխան-
ներու այդ անագորոյն սպանութիւնն անկարելի էր
մոռացութեան տալ։ Հայ ցեղն այնքան ալ անտար-
բեր եւ անզգայ չէ։ Այդ է պատճառը որ Հեթում Բ.ի
եղբայրներէն Օշին, լսելով այդ բարբարոս արարք-
ներու մասին, իր չորս կողմն համախմբեց բոլոր
կուող իշխաններուն եւ տարբերուն եւ յարձակւելով
Պիլարզուի վրայ, կոտորեց անոր զինւորներուն եւ
դուրս վոնտեց Կիլիկիոյ սահմաններէն։

Կրօնական ՎՀՆԵՐ — Կիլիկիոյ շրջանի հայութիւնը բաւական թւով կրօնական վէճեր ունեցած է եւ այդ այն պատճառով որ Եւրոպական պետութիւններու հետ մշտական շփման մէջ ըլլալով եւ քաղաքականապէս աւելի սերտ կապակցութիւն ստեղծելու համար ստիպւած եղաւ բանակցութիւններ վարել Պապական իշխանութեան, Գաղղիոյ եւ այլ երկիրներու հետ։ Խաչակրաց արշաւանքն ալ նպաստած է այդ շարժման եւ աւելի արագացրած կատարւելիք փոփոխութիւնները եւ կամ միացումները։ 1316-ին կրօնական ժողով կը գումարուի, որի մէջ կընդունւին Հայ Մայր Եկեղեցու հակառակ որոշումներ։ Ժողովուրդը եւ գլխաւորապէս կանայք, կ'ապստամբին եւ իրենց ցոյցերով կը ստիպեն հրաժարիլ այդ նորամուծութիւններէն։ Երուսաղէմը, օգտուելով այդ հանդամանքէն եւ հակառակ ըլլալով Սիսի Սիւնհոդոսին եւ անոր մտածումներուն, ինքզինքը անջատ եւ անկախ հռչակած է՝ Եղիպտոսի սուլթանի օժանդակութեամբ։

Արտաքին Յարաքերութիւններ — Մահմետական վտանգն օրըստօրէ կ'աճէր։ Մէկ անհետացող ցեղի տեղ իսկոյն երեւան կ'ուզայ ուրիշ մը՝ աւելի ուժեղ, աւելի կազմակերպւած եւ կը շարունակէ իր նախնիքներու թողած կիսատ աշխատանքը։ Թաթարական երբեմնի հզօր իշխանութիւնը, իր վերջին քայլաման վիճակի մէջ, 1304 թւին անցաւ մահմետականութեան գիրկը եւ այդպիսով քրիստոնեայ հայութեան կատաղի թշնամի դարձաւ։ Այլ կողմէ մը, Եղիպտոսէն, Մամլուքներու տիրապետութիւնն ալ

աւելի կը զարգանար եւ կը յառաջադիմէր եւ խոչոր վտանգի պէս կը ցցւէր Կիլիկիայի առջեւ։ Մահմետական աշխարհն իր արշաւանքներու ատեն՝ դէպի Եւրոպա, հանդիպած է քրիստոնեայ հայութեան, որ մեծ դժւարութիւն հանած է եւ իբրեւ բնական պատւար կանգնած է եղել այդ խորշակահար քամիներու դէմ։

Եւրոպան չ'կարողացաւ հայերու այդ պատմական անհրաժեշտութիւնը գնահատել։ Իր արքունիքներն ուղարկւած բոլոր պատգամաւորութիւններն ալ ձեռնունայն վերադարձան։ 1317-ին Օչինի նախաձեռնութեամբ երեք պատգամաւորութիւն կ'ուղարկվի Եւրոպա՝ Յովհաննէս ԺԲ. Պապին, Փիլիպպոս Տարենտոնի իշխանին եւ Գաղղիոյ Փիլիպպոս Ե. թագաւորին։ Այդ պատգամաւորութեանց նպատակն էր նոր եւ ուժեղ վիճակագրութիւն կազմել Հայերու եւ Եւրոպական քրիստոնեայ պետութիւններու միջեւ եւ այդպիսով կանգնեցնել յառաջացող մահմետական հոսանքը։

Եւրոպան լուռ մնաց։ Ոչ ոք տեղէն չշարժեցաւ։ Յովորն ալ իրենց ցաւակցութիւններու հետ միասին իրենց մերժումը կը յայտնէին։ Միայն Պապը 30,000 ոսկի դահեկան զրկեց։ Այդ բոլորն աւելի զայրացրեց մահմետական աշխարհը, որ մտածեց մէջտեղէն վերացնել իրենց ծովի մէջ դտնւած այդ փոքրիկ եւ կենսունակ քրիստոնեայ կղզին։

Հայերու ներքին երկպառակութիւններն ալ նը-պաստառ էին իրեն համար։ Կրօնական եւ քաղաքական վէճերը առաջ բերած էին անմիաբանութիւն, բաժանում եւ զինւորական ուժի քայլայում։ Իրե-

բու այդ վիճակին մէջ կըլլայ որ մահմետական պետութիւնները զինակցութիւն մը կը կազմեն Կիլիկիոյ դէմ, 1322 թւին : Այդ զինակցութեան մէջ էին Մամլուքներու Մելիք-Նազար սուլթանը, թաթարներէն՝ Թիմուր-Թաշի եւ Արամանի՝ թուրքմէննէրէն : Հըրոսակներու եւ մահմետականներու այս հրոսակային խմբերը լեցւեցան Կիլիկիոյ դաշտերը, աւերեցին, կոտորեցին եւ դիակներով ծածկեցին, ու ոչ մի տեղ դիմադրութեան մը չհանդիպելով՝ անարգել առաջ անցան : Միայն 600 հայ կամաւոր կտրիծներ, իրենց կեանքէն ձեռք վերցուցած, յարձակեցան մահմետական զօրքերու վրայ, ունեցան երեք կատաղի ճակատամարտներ եւ սպանելով 6000 հոգի թշնամիէն՝ առ ու սարսափ տարածեցին անոնց վրայ :

Այս եւ ուրիշ կոիւներու եւ ընդհարումներու վերջնական արդիւնքն այն եղաւ, որ վերջ ի վերջոյ հայերը պարտեցան : Քրիստոնեայ պետութիւններն օգնութեան չ'հասան եւ երկու կողմերու միջեւ դաշինք կապւեցաւ, 1337-ին, որով Լեւոն Դ. խաչի եւ խորանի վրայ երդւեցաւ որ այլ եւս որ եւ է քաղաքական, կապ չ'պիտի ունենայ Եւրոպայի հետ : Այս բոլոր կրօնական, քաղաքական եւ անհատական յարաբերութիւնները առաջ բերին մեր իրականութեան մէջ երկու կուսակցութիւններ : Առաջին հոսանքը, Թագաւորականներ-Կաթողիկոսականներ, որուն նպատակն էր ստեղծել քաղաքական ամբողջութիւն մը՝ առանց ուշադրութիւն դարձնելու կրօնական մանր տարրերութիւններուն վրայ եւ այդ նպատակին հասնելու համար կապ պահպանել Եւրոպայի արքունիքներուն հետ՝ օգտական անոնց քաղաքակըր-

թութենէն եւ զինւորական ուժէն։ Երկրորդ հոսանքը, որ «Ազգայնական» անունը կը տրւի ոմանց կողմանէ, նպատակ ունէր պահպանել իր ազգային կրօնը, հոգ չէ թէ քաղաքականպէս կապւած ըլլայ Եղիպտոսի Սուլթաններուն հետ։ Արեւմտեան եւ Արեւելեան հոսանքներու բաղխումն էր այդ եւ յատկանչական գիծը՝ մեր քաղաքականութեան։

Լուսինեաններ. — Ռուբինեանց Տոհմն իր պատմական գերն կատարած էր։ Արու զաւակ չ'ունենալով՝ թագաւորութիւնը փոխանցելու համար, երկիրը մնաց անորոշութեան մէջ եւ ենթակայ մշտական պայքարներու եւ ներքին կոիւներու։ Երկու կուսակցութիւններու գոյութիւնը, ինչպէս շեշտած էինք, ժողովուրդի մտածողութիւններու բաժնած էր։ Իշխաններու մէկ մասը, համակիր Եւրոպական քաղաքակարթութեան, եկեղեցական տարբերութիւններու վերացման եւ քրիստոնեայ պետութիւններու օժանդակութեան, կը ջանալին կիլիկիայի Հայոց գահի վրայ նստեցնել կիպրոսի մէջ իշխող Լուսինեանները, որոնք Խաչակրաց արշաւանքներու ատեն եկած եւ հաստատած էին, Գաղղիական արքայական գերդաստանի ազգակից էին եւ խնամիական կապերով ալ միացած էին Ռուբինեանց Տան հետ։ Ասոնք մշտական յարաբերութիւններու մէջ էին Պապի հետ, յաճախակի պատւիրակներ կ'ուղարկէին Եւրոպա՝ նոր Խաչակրութիւն կազմակերպելու եւ կամ զինւորական օժանդակութիւն հասցնելու եւ, ամենէն վերջ, ունէին իրենց ուժեղ եւ կազմակերպւած հետեւորդները կիլիկիոյ

մէջ։ Լեւոն Դ. իր թագը, արու զաւակ չ'ունենալուն պատճառաւ, կտակած էր Գուիտոնին, որ իր հօրքը-ըոջ որդին էր եւ լուսինեան ցեղէն։ Նա կարողացաւ միայն երկու տարի վայելել իր այդ պաշտօնը։ Ե-գիպտոսի Սուլթանին դէմ կուիւ մզելու եւ Կիլիկիան պաշտպանելու համար նա երկու պատգամաւրութիւն ուղարկեց Եւրոպա, ուր միայն պատով ընդունեցան՝ առանց գործնական եւ իրական օգնութիւն ստանալու։ Իր այդ Եւրոպասիրութենէն դուրս նա յարգանքով չէր վերաբերւիր դէպի հայերին ազգային սովորութիւններն ու իրը մեծ անարգանք՝ վերացրեց արքունիքէն հայերէնը եւ անոր տեղ պաշտօնական-պետական լեզու հռչակեց լատիներէնը։ Ազգայնական կուսակցութիւնն այս բոլորն անկարող էր տանիլ։ Ան կը տեսնէր որ հայերու ծոցին մէջ եւ հայկական գահի վրայ վտանգ մը կայ, որ կըս-պառնայ մեր ազգայնականութիւնը ոչնչացնել։ Զուլ-ման քաղաքականութեան է որ կը հետեւէին Լատինասէր կուսակցութեան պարագլուխները։ Այդ բոլորը բուռն ատելութիւն ստեղծած էր երկու հոսանքներու հետեւորդներուն մէջ։ Իրար ոչնչացնելու համար ամեն միջոցի կը դիմէին։ Եւ ահա այդ ատեն, հայկական բարձրագոյն շրջանակի մէջ, տեղի կ'ունենայ քաղաքական-կուսակցական տեսօր մը, երբ Ազգայնական կուսակցութեան մարդիկ, Ազանայի մէջ, 1344-ի Նոյեմբեր 17-ին, յարձակում կը դորձեն Գուիտոնի վրայ, կըսպանեն նրան, եղբօրը եւ 300 այլ գաղղիացի թիկնապահեր։ Երեւոյթը ցնցող էր եւ շատ ալ յուսահատական ու խիզախ։ Հսկայ կազմակերպութեամբ տեսօր մ'էր կատարւած այնքան

յաջող կերպով։ Այդ դէպքով, սակայն, հակառակութիւնները չը վերջացան, այլ աւելի սուր եւ ատելութեամբ լի բնաւորութիւն առան։ Գահի շուրջ տեղի ունեցած բազմաթիւ կոփեներ։ Լուսինեաններն ամեն կերպ կը ջանային իրենց իրաւունքը պաշտպանել եւ «օրինական» ժառանգներուն նստեցնել Հայոց գահին վրայ, իսկ Ազգայնական կուսակցութիւնն ալ օրինական ժառանգ կ'անւանէր անոնց, որոնք հայկական ծագում ունին եւ հայ սովորութիւնները կը յարգեն եւ կը պաշտպանեն։ Իրենց այդ վէճի համար անոնք ստիպւած դիմումներ կը կատարէին նաեւ Եւրոպական պետութիւններուն, անոնց միջամտութիւնը կը խնդրէին եւ կը ջանային անոնց օժանդակութեամբ՝ իրենց իրաւունքներուն տէր դառնալ։ Լուսինեաններն իրենց հետ ունէին կիպրոսի իշխանները, Եւրոպայի Լատին կառավարութիւններն ու Պաղականութիւնը, իսկ Ազգայնական կուսակցութիւնը՝ երկրի ժողովուրդն ու արդարութիւնը։

Այսպիսով, ուրեմն, Ռուբրինեան Տան վերջաւորութենէն յետոյ Կիլիկիան անորոշութեան եւ անիշխանութեան շրջան մապրեցաւ, եղաւ ներքին կոփեներու թատր, մոռացութեան մատնեցաւ Եւրոպայի Քրիստոնեաններէն եւ իբր համեղ ու անպաշտպան պատառ՝ իր վրայ դարձրեց Մահմետական աշխարհի եւ յատկապէս Եղիպտոսի Մամլուքներու ուշադրութիւնը։ Ասոնք անմիջապէս յարձակում գործեցին, գրաւեցին Սիսը եւ մշտական սպառնալիք եղան հայերու անկախ գոյութեան։

Կիլիկիան ալ, իբր հայկական ազատութեան եւ կառավարութեան երկարմաեայ կեդրոնավայր մը,

դէպի անկում եւ քայքայում կ'երթար եւ այդ շնորհիւ ո՛չ միայն արտաքին յարձակումներու եւ կամ պետութիւններու հարւածներուն, այլ եւ ներքին բազմաթիւ երկպառակութիւններուն :

Վերջին Օրեր .— Այս ներքին կոիւներու եւ ընդհարումներու մէջ Լատինասէր կուսակցութիւնը՝ Լուսինեաններն՝ յաղթանակ տարաւ : Գահին վրայ բարձրացաւ Լեւոն Ե . Լուսինեանը, որ մեծ համակարութիւն կը վայելէր ինչպէս օտարներու, նոյնպէս նաեւ Հայերու կողմէ : Որքան ալ իր բնաւորութեամբ բարի ըլլար եւ աշխատանքով ալ՝ չեզոք եւ անաչառ, այնուամենայնիւ հայ չէր նա եւ բաւարարութիւն չէր տար Ազգայնական կուսակցութեան : Առաջն անդամ, երբ Լեւոն Ե . Կիլիկիա եկաւ եւ Սիսի Ս . Սօֆիա տաճարին մէջ թագաւոր օծւեցաւ, նա նախ լատինական եւ ապա հայկական ծէսով օծւեցաւ եւ այդպիսով արդէն ատելութիւնն սկսաւ եւ այս անդամ շատ կատաղի եւ անարդ բնաւորութիւն ստացաւ : Լեւոն իր թագաւորական սկզբնական տարիներն անկարող եղաւ ներսը խաղաղեցնել եւ դուրսը՝ հաշտեցնել, որի պատճառաւ ալ իր հեղինակութիւնն այնքան բարձր չը մնաց, որովհետեւ իր վրայ դրւած յոյսերը չիրականացան :

«Ազգայնական» կուսակցութիւնը գործի վրայ էր : Անոր անդամներու եւ կամ զեկավարներու որոշումով ջանացին մէջտեղէն վերացնել սա լատինասէր կուսակցութիւնն ու Լուսինեան Տան տիրապետութիւնը : Այդ նպատակին հասնելու համար միակ միջոց գտած էին՝ դիմել գրսի օտար պետութիւններուն

Եւ առանձնապէս մահմետական։ Եղիպատոսի Սուլթաններն արդէն պատրաստ էին այդ շրջանը կուլտալու եւ արդէն իրենց պալատական շրջաններու մէջ բաւական թւով հայ հաւատափոխ իշխաններ ունէին, որոնց գլուխ կանգնած էր Աջոտ իշխանը։ Հայերու միջամտութենէն օդտւելով եւ դաւանափոխ հայ իշխաններու ներկայութենէն խրախուսւած Սուլթանն Ապուպէքիր զօրավարին հրամայեց 15000 զօրքով յարձակւիլ Կիլիկիոյ վրայ, գրաւել մայրաքաղաքը եւ բաւարարութիւն տալ Ազգայնականներու պահանջներուն։ Մամլուք հրոսակախմբերն յարձակում գործեցին, պաշարեցին Սիսը՝ 1375 Յունիս 5-ին, աւերեցին գիւղերն ու քաղաքները, կոտորեցին անմեղերս երկսեռ ժողովուրդը, թագաւորներու շիրիմները բացին եւ անոնց ոսկորներն այրեցին, ոսկի-արծաթ եւ այլ թանկագին իրեր կողոպատեցին, քահանաներու լեզուներն ու մատները կտրեցին եւ ամեն տեսակ անդըմութիւն գործելով՝ հայ ժողովուրդը սարսափի մատնեցին։

Այդքանը բաւական չէր։ «Ազգայնական» կուսակցութիւնը կը կամենար ամեն ինչ լման ընել եւ այդ պատճառաւ ալ թուղթ մը գրեց Բերիոյ Բարկթիմուր ամիրապետին, կաթողիկոսի գիտութեամբ եւ հաւանութեամբ, առաջարկելով որ դայ եւ Սիսը գրաւէ։ Այս ալ, օդտւելով ստեղծւած նպաստաւոր կացութենէն, 15,000 զինւորով Կիլիկիա մըտաւ՝ Ապուպէքիրի բանակին միանալու։

Լեռն արքան պարապ նստած չէր։ Նա եւ իրեն հետ զինւած բոլոր իշխաններն եւ զինւորներն երդում ըրին՝ կոււիլ թշնամու դէմ մինչեւ վերջին

շունչ։ Այդպիսի ողեւորութեամբ, բայց ներքնապէս քայքայւած վիճակի մէջ, դիմադրութիւն ցոյց տւին եւ հերոսաբար ալ կուեցան, բազմաթիւ կորուստներ պատճառեցին թշնամուն, կոտորեցին անոնցմէ շատերուն եւ ստիպեցին բանակցութիւններու սկսելու։ Թշնամին յարաբերութեան մէջ մտաւ Լեւոնի հետ, խոստացաւ բանակները ետ քաշել, լաւ պատիւներ եւ պաշտօններ տալ իրեն, եթէ միայն մահմետական կրօնն ընդունի։ Այդ մեծ անարգանք էր Հայոց արքայի համար եւ նա անվախօրէն պատասխանեց «մենք հոս եկած ենք ո՛չ թէ մեր Աստուածըն ուրանալու ու մեր հայրենիքը մատնելու, այլ անոնց պաշտպանութեան մեռնելու։ Բայց եթէ Սուլթանը կը գոհանայ իմ նախորդներէն վճարուած տարեկան տուրքով՝ պատրաստ եմ աւելին ալ վճարելու։»

Ազգայնականներու այդ դաւն անյաջող անցաւ եւ անոնք վճռեցին աւելի գործնական եւ անմիջական միջոցի դիմել, սպանել Լեւոն արքային։ Այդ պատճառով ալ անոնք իրենց դաւակից ընդունեցին Գաղղիացի Մատթէոս Շապալը, որ Հայոց պետութեան դիւանապետի պաշտօնն ունէր։ Սա կէս գիշերին ներս մտաւ Լեւոնի սենեակը եւ այդ միջոցով կամեցաւ սպանել եւ վերջ տալ Լուսինեան ցեղի տիրապետութեան գոյութեան, բայց անյաջող, որովհետեւ արքան առաջուց իմանալով եւ սպանութենէն քանի մը վայրկեան առաջ կռահելով, պարանով վար իջաւ իր սենեակէն եւ այդպիսով ազատւեցաւ այդ դաւադրութենէն։ Իրերու տրամաբանական ընթացքն էր այդ։ Անկարելի էր դիմադրել երբ ներսէն եւ դրսէն

շրջապատւած էր թշնամիներով : Մահմետական հը-
րոսակներու հետ զուգընթաց կը գործէին ներքին
դաւադիրները, որոնք չարիքի գլխաւոր ստեղծողն ու
սնուցիչը եղան :

Յուսահատ եւ լքւած, միայնակ եւ անպաշտպան,
զինուրապէս թոյլ եւ անկազմակերպ, կեւոնն անկա-
րող էր երկարօրէն դիմադրել համեմատաբար աւելի
ուժեղ թշնամուն եւ այդ պատճառով ալ ստիպւած ե-
ղաւ կամաւորապէս տեղի տալ, անձնատուր ըլլալ ե-
դիպտոսի Սուլթանին : Նա պատւաւոր կերպով ըն-
դունեցաւ Մամլուքներէն եւ Եդիպտոս տարւեցաւ՝
իր ընտանիքի եւ բազմաթիւ հայ իշխաններու հետ :
Երկիրը մնաց միայնակ, քայքայւած, առանց քաղա-
քական-պետական առաջնորդի եւ ենթակայ միշտ
դրսի թշնամիներու յարձակումներուն :

Կիլիկիոյ հայ քաղաքական կեանքը կանգն ա-
ռաւ : Իր թագաւորն հալածական էր եւ կը պտտէր
Եւրոպական արքունիքները : Ազատութեան եւ ան-
կախութեան վերջակէտը գրւեցաւ եւ հայկական թա-
գաւորութեան համար պատմութեան գերեզմանը
փորեցաւ : Եւ այդ բոլորի պատճառները, ինչպէս
հին ատենները, նոյնն էին . Մահմետական աւխարի,
Ներքին երկպառակութիւններ, եւ Եւրոպական Քը-
րիստոնեայ պետութիւններու անտարքերութիւն :
Վերջին պատճառի վրայ բաւականաչափ ծանրացած
է ինքը Լեւոն արքան, երբ իրը միջնորդ հանդիսացած
էր Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ միջեւ՝ Հարիւրամեայ Պա-
տերազմը վերջացնելու, եւ երբ այդ առթիւ խօսած
էր Ուէստմինիստրի մէջ գումարւած լորտերու եւ
բարձրագոյն պաշտօնեաներու ժողովին մէջ, ըսելով .

«Աւաղ, իմ թշւառութիւնս խիստ անսովոր է. բաղդն անդադար կը հարւածէ զիս՝ ստիպելով որ յանդիմանեմ զձեզ, թէ այս անդութ պառակտումն է պատճառ իմ կործանմանս եւ Քրիստոսի թշնամիներուն անարգել յաղթական զէնքերուն։ Իշխեցի ես ալ, եւ ահա այս մեծ թագաւորս՝ տարաբաղդ աքսորական մը դարձած կ'ապրիմ՝ հեծելով ճակատագրին անդութ հարւածներուն տակ, ճակատագրին՝ որ պսակը զարդ մը կը համարի իմ յուղարկաւորութեան հանդէսին, եւ թագն՝ իբրեւ պատանք մը մահւան դատապարտուած յանցաւորներուն։»

Այսպէս վերջացաւ Կիլիկիոյ Հայոց տիրապետութիւնը։ Այսպիսի ցաւալի վերջաւորութիւն ունեցաւ Ռուբինեաց ցեղի տիրապետութիւնը՝ թէ՝ իշխանական եւ թէ՝ թագաւորական շրջաններուն մէջ։ Այդ բոլորը, սակայն, անօգուտ անցած չեն։ Հոն՝ Միջերկրականի եզերքներուն վրայ թառած Հայութիւնը, կրցած է հոն մտցնել քաղաքակրթութիւն մը, զարգացնել առեւտուրն ու վաճառականութիւնը, հաստատել բազմաթիւ դպրոցներ եւ բարեգործական հիմնարկութիւններ, ունենալ իր կառավարութիւնն ու բանակը, ցոյց տալ իր գործնական օժանդակութիւնը Խաչակիրներուն, կոռուիլ մահմետական վոհմակներու եւ արշաւող հորդաներուն դէմ եւ այդպիսով հաստատել հոն հայրենիք մը՝ իբրեւ Մայր Հայստանի մէկ մասը։

Եւ այդ է գլխաւոր պատճառներէն մին որ այժմ, համաշխարհային պատերազմէն վերջ, մենք՝ յենւած

պատմական մեր իրաւունքներու, ներկայ իրական
անհրաժեշտութեան եւ ապագայ Ամբողջական Հա-
յաստանի կազմութեան վրայ՝ կը պահանջենք որ Կի-
լիկիան չ'դրւի որ եւ է պետութեան հովանաւորու-
թեան տակ, այլ կցւի Հայաստանին, որի անկապտե-
լի իրաւունքն է՝ ունենալ Կիլիկիան :

ԳԼՈՒԽ ՃԳ

ԱՐԴԻ ԿԻԼԻԿԻԱՆ

Կիլիկիան անհրաժեշտ վայր մ'է, որ պիտի կցւի Աղատ եւ Անկախ Հայաստանին: Այդ լոկ երազ եւ կամ փափաք մը չէ, այլ նաեւ կենսական խնդիր՝ թէ քաղաքական, թէ տնտեսական եւ թէ ուղմական տեսակէտներէ: Կիլիկիան իր բնական եւ աշխարհագրական դիրքով, ինչպէս նաեւ իր հարստութիւններով, շատերու ուշադրութիւնը իրեն դարձնող երկիր մ'է: Աւելի լաւ տեղեկութիւն կազմելու եւ գործնականապէս համոզւելու համար այդ ճշմարտութիւններուն մ'ենք մանրամասնորէն ուշադրութիւն կը դարձնենք անոր բնական դիրքի եւ տնտեսական կեանքի վրայ:

Բնական Դիրք: — Կիլիկիան ընկած է Միջերկրական ծովի հիւսիսային ափերուն վրայ եւ շրջապատւած է արեւելեան կողմէն Ամանոսի լեռներով, հիւսիսէն եւ արեւմուտքէն Տաւրոսի բարձրաբերձ

լեռներով։ Իր հետ ունի Ալէքսանդրէտայի (հին դարերի իւսոսի) եւ Տարսոնի ծոցերը։ Ատկէ բացի անոր հետ կապւած են նաեւ Թաշաջա եւ Այասի խորշերը։ Իր մէջ կը պարփակէ քանի մը կարեւոր հըրւանդաններ։ Ռասէլիսանկիր, Մեքարսոս, Սարպիդոն, Զեփիւռիոն եւ Պոսիդոն անուններով։ Անոր անրաժանելի մասերը կը կազմեն նաեւ քանի մը հարեւան կղզիներ։ Արագոս, Կոռիկոս, Դանա, Կաւալիէոփ եւ Պապագլուլլա։

Այդ տարածութեան մէջ մենք կը հանդիպինք շատ մը լեռներու, որոնցմէ նշանաւոր են։ Տաւրոսի շղթան՝ Անդիտաւրոս եւ Ամանոսի բազուկներով։ Անոր գլխաւոր մասը կը կոչւի Բուլղարդաղ, որի գագաթը 11,408 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի, Աքդաղը, Հաջին-դաղը, Ալա-դաղը, որոնք Ամանոսի մասերն են եւ 7000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունին։ Տաւրոսը եւ իր հարեւան լեռնաշղթաներն անկարող էին առանց գետերի մնալ եւ իրենց ձիւնապատ գագաթներէն դէպի վար կը հոսին Տիուամոս, Սարոս, Կալիկադնոս եւ Կիւղնոս գետերը։ Ատոնցմէ առաջինը, որ հին ատենները Զիհան կը կոչէր, ամենամեծ գետն է եւ բաղկացած է երեք գլխաւոր վտակներէ։

Ընդհանուր այս նկարագրութիւնն ալ ցոյց կուտայ Կիլիկիայի բնական ամրութիւնները, անոր դաշտերու համար ոռոգման ջրերու անհրաժեշտ ներկայութիւնը եւ հանքերու առատութիւն։ Այդ երկրամասն իրապէս կը բաժնէ երկու գլխաւոր տարածութիւններու՝ դաշտային եւ լեռնային։ Կեանքն այդ երկու բաժանմունքներու մէջ բաւականաչափ

տարբեր է, ինչպէս նաեւ կլիման՝ զանազան։ Առաջինի մէջ կան բազմաթիւ ճահճուտ տեղեր։ Գետերու ջուրը կը ծնւի հողէն եւ առաջ կը բերէ վնասակար գոլորշիներ, իսկ ամառներն ալ չատ հեղձուցիչ օդ ունի։ Զմեռ չատ չի պատահիր եւ ձիւնն ալ սակաւ է։ Ասոր վրայ աւելցրէք նաեւ հարաւարեւելքէն փչող չոր քամին եւ ափրիկեան խորչակը, որ Միջերկրականի կողմէն կը փչէ եւ բաւականաչափ ալ հիւանդութիւն առաջ կը բերէ։ Երկրորդ լեռնային մասը, մանաւանդ անոր ստորոտներն ու իր մէջը պարունակող բլրադագաթները բոլորովին տարբեր են եւ զովարար օդի ու կանաչազարդ մարգագետիններու չնորհիւ հաճելի ամառանոցներու բուն կը հանդիսանան։

Կիլիկիան իր մէջ կը պարունակէ Ադանայի ներկայ Վիլայեթը. Աղանայի, Խշիլի, Քողանի եւ Զերմի-բերեքեթի գաւառներով եւ որոնց ընդհանուր տարածութիւնն է 718 քառակուսի մղոն։ Գոնիայի, Սեբաստիայի, Անկարիայի եւ Հալէպի վիլայէթներու մէկ մասերը (Մարաշ, Զէյթուն, Այնթապ, Հըռոմկլայ, Պէյլան, եւ այլն։)

Երկրի մը բնական դիրքի հետ կապւած են նաեւ իր հարստութիւնները, որոնցմով միայն տեղի ժողովուրդն հնարաւորութիւն կ'ունենայ ապրելու եւ հարստանալու։

Կիլիկիայի հանքերէն կարելի է յիշատակել՝ կրաքար, երկաթ, կապար, արծաթ, բորակ, աղ, ծծումբ, սեւ ձիւթ եւ ուրիշներ, որոնց մասին դեռ վերջնական հնարաւորութիւն չը կայ բան մը ըսելու, որովհետեւ վերջին հարիւրաւոր տարիներու ընթաց-

քին, երբ Եւրոպայի մէջ ճարտարարւեստը զարգացած է, մեղ մօտ հիւրընկալութիւն գտած չէ եւ մեր Երկիրն ալ մնացած է կոյս :

Հսկայական այդ լեռնաշղթաները եւ մանաւանդ անոր կրային կազմութեան պատճառով անկարելի է որ ջերմուկներ (հանքային ջրեր) ըլլան : Ատոնցմէյայտնի են իլլիջէ, Ս. Կարապետ Վանքի եւ այլ ջերմուկները :

Դաշտային կիլիկիան իր արգաւանդ հողով շատ նշանաւոր է եւ առատօրէն իր ծոցին մէջ կը բուցնէ ցորեն, խաղող, գարի, կորեկ, բանբակ, բրինձ, շաքարեղէգ, եւ այլն : Կենդանիներու մէջ կրնանք հաշւել ընտանի կենդանիներու ամեն տեսակը . իսկ վայրենիներէն՝ վիթ, եղնիկ եւ եղջերուներու զանազան տեսակներ : Իր բնական դիրքն ու հարստութիւնները ցոյց կուտան այդ Երկրամասի կարեւորութիւնը՝ արտահանութեան, վաճառականութեան, քաղաքական եւ ռազմական տեսակէտներէ :

Տնտեսական կեանք .— Երկրի մը տնտեսական կեանքի զարգացումը մեծագոյն չափով կապ ունի իր կառավարութենէն եւ ընդհանուր առմամբ քաղաքական կեանքի աստիճանէն : Կիլիկիայի բնական հարստութիւնները . հանքերը, անտառները, բարեբեր դաշտերն ու կենդանիները ոչ մի նշանակութիւն չեն ունենար, եթէ երբ եւ իցէ կառավարութիւնն յատուկ ուշադրութիւն չդարձնէ եւ մշակման միջոցներու մասին չմտածէ : Տաճկաստանի պէս յետամնաց եւ անկիրթ երկիր մը, անոր պետութեան պէս ոճրագործ եւ վայրի բնազդներով օժտած ղեկավարներու ներ-

կայութիւնը բաւականաչափ հիմունքներ են մտածեալու որ կիլիկիան անկարող էր բարգաւաճիլ եւ իր բոլոր հարստութիւններով՝ համաշխարհային շուկայի մէջ տեղ բռնել։ Զկան մշակման համար նորագոյն մեքենաներ, գործիքներ, աշխատանքը եւ գիտութիւնը համապատասխան կերպով կազմակերպւած չեն, կանոնաւոր հաղորդակցութեան միջոցներ կը պակսին, Միջերկրականի մերձաւորութիւնը նպատակայարմար կերպով չի օգտագործւիր եւ որ ամենագըլխաւորն է՝ ապահովութիւն գոյութիւն չունի։

Եթէ այդպիսի դրութեան մէջ գտնւած երկիր մը կրցեր է որոշ բաններ արտադրել եւ զբաղւել ներածութեամբ ու արտածութեամբ, այդ ալ բաւականաչափ ապացոյց է թէ՝ լաւ կառավարութեան ձեռքի տակ այդ հողամասը կրնայ պարծանք ըլլալ եւ պատիւ բերել որ եւ է պետութեան։

Եւրոպական պետութիւններն ալ իրենց որոշ հետաքրքրութիւնը ցոյց կուտան եւ շահագրգուած են այդ շրջանի թէ՝ բերքերով եւ թէ՝ արտադրութեամբ։ Այսօր ալ, Համաշխարհային Պատերազմէն վերջ, Մեծ պետութիւններն ալ նոյն հետաքրքրութիւնը ցոյց կուտան եւ այդ պատճառով ալ կարեւոր է աւելի երկար կանգն առնել տնտեսական կեանքի զանազան ձեւերու եւ արտադրական ապրանքներու քանակներուն վրայ։ Ցոյց տալու համար թէ մեծ պետութիւններէն Անդլիան եւ Ֆրանսիան որքան հետաքրքրւած են, բաւական է յիշել որ 1883 թւի Մերսինայէն Աղանա երկաթուղային գծի շինութեան հա-

մար հանւած 8250 բաժիններէն 3500 հատը գնած են Անգլիացի դրամատէրներ, իսկ Ֆրանսիացիները՝ 2500 հատ :

Կիլիկիան հանդիսացել է նաեւ իրրեւ շուկայ՝ արտածութեան եւ ներածութեան համար : Դեռ 1890 թւին այդ շրջաններէն ապրանքներ տարւել են ուրիշ վայրեր $4\frac{1}{2}$ միլիոն դոլարի, որմէ 3 միլիոնը միայն Մերսինի նաւահանդիստէն դուրս ուղարկւած է : Ապրանքներ ներմուծւել են մօտ $3\frac{1}{2}$ միլիոնի, որոնց մեծ մասը եկած է Ֆրանսիայէն եւ Անգլիայէն՝ գըլխաւորապէս երկաթէ եւ պղինձէ պատրաստւած մանըր ապրանքներ, ինչպէս նաեւ ճոթեղէն :

Ցոյց տալու համար Եւրոպական երկու մեծ պետութիւններու տնտեսական կապակցութիւնը Կիլիկիայի հետ, մենք առաջ կը բերենք քանի մը կարեւոր եւ դիտելի թւեր :

Ֆրանսա.— 1890-ին Մերսինից դէպի զանազան երկիրներ ուղարկւեցին 25 տեսակ ապրանքներ եւ Ֆրանսիա հետեւեալ բաժինն ստացաւ :

Գարի.— 107 հազար դոլարի, որմէ 101 հազարի չափ ուղարկւեց Ֆրանսիա :

Ցորեն.— 494 հազար դոլարի, որմէ 368 հազար միայն Ֆրանսիայի համար :

Վարսակ.— 107-400 հազար դոլարի արտահանւեց, որմէ 101,200 դոլարի Ֆրանսիա :

Բամբակ.— 900,000 դոլարի (14,000 հակի քանակութեամբ), որմէ մեծագոյն մասը դարձեալ Ֆրանսա ստացաւ՝ 360,000 դոլարի :

Մեղրամով .— 44,000 դօլարի դուրս տարւեցաւ եւ 20,000 դօլարի արժողութեամբ միայն Ֆրանսիա ուղարկւեցաւ :

Կանեփ .— 5,600 դօլարի միայն օտար երկիրներ ուղարկւեցաւ, որմէ Ֆրանսիային բաժին ընկաւ 4,000 դօլարի :

Քնջուք .— 270,000 դօլարի, որմէ 176,000ը Ֆրանսիա տարւեցաւ :

Խաչխաշ եւ Ծիրանի կորիզ .— 8,000 դօլարի, որմէ 3 հազարինը՝ Ֆրանսիա :

Գազի Խեժ .— 38,600 դօլարի արտահանւեցաւ, եւ մեծ մասը՝ 20,000ի՝ Ֆրանսիա :

Բուրդ .— 230,000 դօլարի եւ ամենաշատը նորէն Ֆրանսիա մտաւ՝ 160,000 դօլարի :

Մորթի .— 94,000 դօլարի, որմէ 50,000ը Ֆրանսիա տարւեցաւ :

Զամիչ .— 68,000 դօլարի արտահանւեցաւ եւ Ֆրանսիա բաժին ունեցաւ 30,000ի :

Մետաքսի Բոժոժ .— 8,000 դօլարի միայն տարւեցաւ դուրս, եւ Ֆրանսիա ուղարկւեցաւ 6,000 դօլարի :

Այս փոքրիկ ցուցակն ալ ցոյց կուտայ որ Ֆրանսիան բաւականաչափ շահագրգոււած է Կիլիկիայով, եւ իր շահերու պաշտպանութեան համար նա կը ջանայ ամեն միջոցի դիմել: Ընդհանուր արտահանութեան գումարէն՝ մօտ 3 միլիոն դօլարի, որմէ Ֆրանսիան գումարէն՝

սիան մօտ $1\frac{1}{2}$ միլիոն դոլարի, $1\frac{1}{2}$ -ի չափ կը ներածէ եւ իր տեղական կարիքներուն բաւարարութիւն կուտայ: Այս միայն արտահանութիւնն է: Կայ եւ ուրիշ երկիրներէն ներածութիւնը, որ 1890 թւին, նոյն նաւահանգստի հաշիւներու վրայ յենւած, ունեցել է մօտ 1,700,000 դոլարի եւ որմէ ֆրանսիայէն եկած է 274,800 դոլարի, որ ըսել է $\frac{1}{8}$ մասը աճբողջ ներածութեան:

Ֆրանսիայէն բերւած ապրանքներն են.

Խմիչքներ.— 3,000 դոլարի (ընդհանուրը՝ 8,000:)

Սուրճ.— 40,000 դոլարի, 53,400-էն:

Համեմունքներ.— 13,600-էն՝ 5000 դոլարի բերւած է ֆրանսիայէն:

Կապար, Անագ, Պողպատ եւ Պդինձ.— 14,000 դոլարի՝ ընդհանուր 25,000-էն:

Պատրաստած կաշի.— 40,000, ընդհանուր ներածւած 74,000 դոլարէն:

Այծի Մազ.— 31,000 դոլարի ներածւեց, որմէ 14,000-ը ֆրանսիայէն:

Այսպիսով ֆրանսիան բաւականաչափ հետաքըրքըրւած է կիլիկիայի խնդիրով եւ եթէ անիկա հին եւ բռնակալ կառավարութեան օրով կրցել է տարեկան $1\frac{1}{2}$ միլիոնի ապրանք ստանալ եւ $\frac{1}{4}$ միլիոնի ալ ապրանք ծախել, կը ծրագրէ եւ կը մտածէ, իր տիրապետութեան եւ ազդեցութեան տակ առնել՝ աւելի լաւ հիմունքներու վը-

ըայ դնել առեւտուրը, արդիւնաբերութիւնը եւ տընտեսութիւնը : Այդ թւականին՝ 89-90՝ 310 շոգենաւներ մտած են Մերսինի նաւահանգիստը, որոնցմէ 96 Անգլիական եւ 68 Ֆրանսական էին :

Դեռ Ֆրանսիայի շահերը չվերջացան ասովլ : Այդ միայն մէկ նաւահանգիստն էր : Այժմ անցնենք Իսկէնտէրունի կամ Ալէքսանտրէտա նաւահանգիստին, որ կարեւոր եւ խոշոր նշանակութիւն ունեցող կեղրոն է : Նոյն թւականին այդ նաւահանգիստը մտած են 274 շոգենաւներ, որոնցմէ 69ը անգլիական եւ 65ը Ֆրանսիական ընկերութիւններու պատկանող :

1890 թւին այս նաւահանգիստէն արտահանւեր է $4\frac{1}{2}$ միլիոն դոլարի ապրանք, որմէ դէպի Ֆրանսիա ուղարկած է 868,489 դոլարի եւ այդ հետեւեալ ապրանքներ են .

Բուրդ՝ 435,786 դոլարի, Արմտիք՝ 110,960 դօլարի, Գիստոր եւ Գարի՝ 83,146 դոլարի, Պիստակ, Նոււշ եւ Զամիչ՝ 52,538 դոլարի, Մետաքս՝ 35,461 դոլարի, Բամբակ՝ 21,456 դոլարի, Քնջուք՝ 4,186 դոլարի, Մեդրամում՝ 8,240 դոլարի, եւայլն ապրանքներ :

Նոյն թւականին իսկէնտէրուն ներծուծւեց $8\frac{1}{2}$ միլիոն տոլարի ապրանք, որմէ $1\frac{1}{2}$ միլիոն տոլարի արժողութեամբ Ֆրանսիայէն եկած է, գլխաւորապէս ձեռագործ եւ բամբակեղէն, դեղօրայի, մետաքսեղէն, մորթ եւ կաշի, շաքար, սուրճ, դինի, թըղթեղէն, ապակեղէն, պղպեղ եւ այլ դործածական ապրանքներ :

Այսպիսով մենք կը տեսնենք որ այդ երկրամասի վիճակով բաւականաչափ հետաքրքրւած է ֆրանսիան եւ գլխաւորապէս իր վաճառականութիւնը։ 28 տարի առաջ ունեցած թւերու հիման վրայ եւ միայն այդ երկու նաւահանգիստներու միջոցաւ ֆրանսիան կիլիկիայէն ապրանք ստացել է՝ $2\frac{1}{2}$ միլիոնի արժողութեամբ։ Այդ մօտ 30 տարի ասկէ առաջ։ Ապահովաբար կրնանք ըսել որ այդ ժամանակամիջոցի մէջ ամբողջ առեւտուրը տասնապատիկ աւելցած կ'ըլլայ եւ ապագային, աւելի լաւ պայմաններու չնորհիւ, յոյս կայ որ բազմապատկւի։ Ֆրանսիայի վրայ առանձին ուշադրութիւն դարձրինք, որովհետեւ Խաղաղութեան Վեհաժողովի նախօրեակին ֆրանսիայի արտաքին գործոց նախարար Պ. Ստեփան Պիշօնը բացարձակապէս յայտարարեց իր կառավարութեան նպատակը՝ իր թեւարկութեան տակ առնել Սիւրիան եւ կիլիկիան։

Ատոր հետ մրցակցող Անգլիական վաճառականութիւնը կայ, որի պաշտպանութեան համար ալ Անգլիա իր տիրապետութեան տակ առած է կիպրոս կղզին, որ պահապանի պէս կը հսկէ այդտեղի ջրերն ու մուտքերը։ Այդ վերոյիշեալ թւականին, 1890ին, Մերսինի նաւահանգիստէն արտահանւել է դէպի Անգլիա՝ 184,600 դոլարի ապրանք եւ ներմուծւել է՝ մօտ $\frac{1}{2}$ միլիոնի արժողութեամբ ապրանքներ։

Արտահանւած նիւթերէ գլխաւորներն են շինաքայր, բամբակ, բամբակի հատ, խաշխաշ եւ ծիրանի

կորիզ, գազի խէժ, բուրդ, ափիոն, անասուններ եւ չոր մրգեր :

Ներածւած ապրանքներ են .— Երկաթի բանւածքներ, զգեստներ եւ չթեղէն, մեղենաներ եւ գործիքներ : Իսկանտերունի նաւահանգստէն արտահանւել են դէպի Անդլիա 412065 դօլ.ի ապրանքներ, որոնցմէ աչքի զարնողներն են բուրդ, ձեռագործ, արջառ եւ ոչխար (Եգիպտոսի համար), ուտեստ, գխտոր, պըղինձ, բամբակ, այծի մազ, մեղրամոմ եւ այլ կարեւոր հում եւ պատրաստւած նիւթեր : Նոյն թւականին, նոյն նաւահանգստով, Կիլիկիա ներմուծւեց մօտ $8\frac{1}{2}$ միլիոն դօլարի ապրանք, որմէ $4\frac{1}{2}$ միլիոնը միայն՝ Անդլիայէն : Այս կէտն յատուկ ուշադրութեան արժանի է :

Ներմուծւած գլխաւոր ապրանքներն են .

Զեռագործ եւ Բամբակեղէն .— 5,084,202 դօլարի, որմէ Անդլիայէն ստացւել է մեծագոյն մասը՝ 3,706,310 դօլարի :

Ասուեղէն (չուխա) .— 356,328 դօլարի, որմէ 87,828 դօլարի Անդլիայէն :

Լեղակ .— 285,920 դօլարի, եւ ամբողջն ալ Անդլիայէն :

Մորք եւ կաշի .— Անդլիայէն եւ Եգիպտոսէն միասին մօտ 50,000 դօլարի :

Բանուած Պղինձ .— 131,136 դօլարի, որմէ մեծ մասը՝ 126,712-ը Անդլիայէն :

Երկարի Բանուածքներ .— 165,898 դօլարի, որի

Խոչորագոյն մասը՝ 91,564 դօլարի բերւած է Անդ-
լիայէն։ Միւս նիւթերէն կարեւորներն են կապար,
բրինձ (Եղիպատոսէն), կաժուած մետաքս, պղպեղ եւ
համեմունք։

Վերոյիշեալ երկու պետութիւններու ստացած եւ
ծախած ապրանքներու թւական յարաբերութիւնները
ցոյց կ'ուտան որ ֆրանսիան աւելի շատ ապրանք
կ'առնէ, իսկ Անգլիան՝ կը բերէ։

Այս երկու պետութիւններու շահագրգութենէն
դուրս կայ եւ գոյութիւն ունի հայ ժողովրդի հետա-
քըրքըութիւնը եւ առեւտրական-տնտեսական շահը։
Այդ երկուսի մրցակցութեան կողքին կ'ապրի եւ
հայերու իրաւունքի խնդիրը եւ մենք անտես առնել
չենք կարող այդ եւ հետեւեալ պատճառաբանու-
թիւններով։

Փաղաքական։— Պատմականօրէն այդ շրջանը
կը պատկանի մեզի։ Մօտ չորս հարիւր տարւայ ըն-
թացքին, 11-րդ դարէն սկսեալ, այդ շրջանը կը
պատկանէր հայերուն եւ կը կառավարուէր հայ իշ-
խաններու եւ թագաւորներու միջոցաւ։ Մենք ունե-
ցել ենք մեր պետութիւնը՝ իր օրէնքներով եւ դատա-
րաններով, իր բանակով եւ կոփաններով, իր եկեղեցի-
ներով եւ դպրոցներով, իր գրականութեամբ եւ պատ-
մութեամբ։ Այդ ժամանակաշրջանին հայերը թա-
փած են իրենց արիւնը, կոււած ու դիմադրած են բաղ
մաթիւ թշնամիններու, մեծապէս օժանդակած են Եւ-
րոպայի քրիստոնեայ պետութիւններու պատերազմ-
ներուն՝ թիւրքերու դէմ եւ անբաժանելի մասնիկը

եղած են Խաչակրաց արշաւանքներուն եւ այդպիսով կատարած են խոշոր քաղաքակրթական դեր : Ստըրկութեան շրջանին, երբ Եւրոպական պետութիւններու դաւերուն չնորհիւ Հայաստանը թողնւած էր միայնակ եւ անպաշտպան, երբ Թրքական կառավարութեան հալածանքներուն ենթարկւած էր մեր ժողովուրդը եւ կիլիկիան ալ ծանր հարկերու տակ էր, Հայութիւնն իր որդիներու արիւնով ներկած էր այդ շրջանները՝ Ազատութիւն ձեռք բերելու եւ բռնակալութիւնը տապալելու նպատակաւ : Երկար տարիներու ընթացքին եւ շատ հին ժամանակներէն սկսած, Հայութիւնը այդ շրջանի մէջ մեծամասնութիւն կադամած է եւ իր ամենէն ողբալի դրութեան ատեն միշտ ալ թւով բարձր եղած է :

90-ական թւականներուն Աղանայի շրջանի մէջ կ'ապրէր 403,440 մարդ, որմէ 168,990-ը քրիստոնեաներ էին, որ ըսել է թէ ազգաբնակութեան մեծ մասը : Քրիստոնեաններու մեծ տոկոսն ալ հայերն են. 97,450 (լուսաւորչական՝ 69,300, հայ կաթոլիկ՝ 11,550 եւ հայ-բողոքական՝ 16,600) :

Այդ բոլորէն դուրս մենք իրաւունք ունինք Կիլիկիայի վրայ, որովհետեւ կը կամենանք կազմել քաղաքական ամբողջութիւն եւ միաժամանակ յարմարութիւն ունենալ՝ Վտանգաւոր պայմաններու մէջ դանւած ատեն չուտափոյթ օգնութիւն ստանալ Եւրոպայի մէջ համակիր եւ բարեկամ պետութիւններէն : Այդ կարիքը շատ վաղուց կը զգացւէր, բայց յատկապէս երեւան եկաւ Համաշխարհային Պատե-

րազմի ատեն, երբ Ասիայի մէջ գտնւած բուռ մը քը-
րիստոնեայ հայութիւնը կը կոտորւէր եւ երբ ուրիշի
նաւերն անկարող էին Տարոսն ի վեր մագլցել: Մենք
շրջապատւած պիտի ըլլանք, դժբախտաբար, մահ-
մետական տարրերով եւ իրը հարեւան պիտի ունե-
նանք մեր նախկին տէրերը. Թիւրքիա, Պարսկաս-
տան, Քիւրդեր եւ Կովկասի Թաթարներ, որոնք ա-
մեն ըռպէ կրնան «սրբազն զինակցութեամբ» մը մե-
զի բնաջնջելու ծրագիրը ձեռք առնել: Մենք կրնանք
միայնակ մնալ: Եւ Կիլիկիան է այն յարմարագոյն
ափունքներէն մին, որ կրնայ մեր բարեկամ պետու-
թիւններու համար անվտանգ խարիսխ հանդիսանալ՝
իրենց զօրքերը ցամաք հանելու ատեն եւ այդ դէպ-
քում ոչ մի չքմեղանք կրնայ ազատել անոնց:

Այս եւ վերոյիշեալ պատճառները անխախտելի
հիմունքներ են՝ պահանջելու Կիլիկիան եւ դարձնե-
լու զայն իրեւ ամբողջական Հայաստանի անբաժա-
նելի մասը:

Վանառականական. — Կիլիկիան Հայաստանի
մէկ կարեւոր դուռն է, որի վրայ արժէ լրջօրէն խոր-
հիւ: Մեր երկիրը հարուստ եւ կոյս է եւ պէտք է
ջանալ զայն օգտագործել՝ մեր ժողովրդի յառաջա-
դիմութեան եւ զարգացման համար: Մեր բոլոր ար-
տադրութիւնները, հանքերը եւ երկրագործութիւնն
այնքան ալ բնականոն վիճակի մէջ չեն կարող դըտ-
նըւիլ, եթէ հնարաւորութիւն չունենանք դրսէն ապ-
րանքներ եւ գործիքներ բերելու, իսկ ներսէն՝ դրսի
աշխարհն ուղարկելու, որոնք երկրի մը տնտեսական

կեանքի բարդաւաճման անհրաժեշտ պայմաններն են: Դեռ նախնական շրջաններուն մէջ, երբ մեր երկիրն աւերակ է եւ քանդւած, պէտք ունինք արտաքին աշխարհի մեծագոյն օժանդակութեան: Մենք կարիքը պիտի զգանք բազմաթիւ մեքենաներու եւ գործիքներու՝ երկրագործութեան եւ արդիւնաբերութեան մէջ եւ այդ բոլորը որքան աժան եւ արագ բերւի, այնքան աւելի օգտակարութիւն ունի: Մենք պէտք է օգտախնք Եւրոպական եւ Ամերիկեան արդի տնտեսական զարգացումէն եւ հնութիւնը թողած, նորին պիտի փարինք՝ կեանքէն ետ չմնալու նպատակաւ: Մեր երկրի հարստութիւններն ու բերքերն ալ դուրս տանելու պէտքը պիտի ունենանք եւ այդպիսսով կարող պիտի ըլլանք աւելի լաւ պայմաններու մէջ ապրիլ եւ հարստանալ: Հայաստանի հարաւային եւ հարաւ-արեւմտեան շրջանը՝ Տիգրանակերտ, Մարտին, Մալաթիա, Խարբերդ, Մարաշ, Հաճըն, Զէյթուն, Աստանա, Սիս եւ այլ շրջաններ, իրենց աշխարհագրական դիրքով աւելի մօտ ընկած են Միջերկրականին եւ Ալեքսանդրետա ու Մերսին նաւահան գիստները մեր վաճառականութեան գլխաւոր խարիսխները պիտի կազմեն: Որ եւ է օտար պետութիւն, որքան ալ բարեկամ եւ ազատամիտ ըլլայ, եթէ տիրէ այդ շրջաններուն եւ իր հսկողութեան տակ առնէ կիլիկիան, մեր վաճառականութիւնը կը հանդիպի բազմաթիւ խոչընդուաներու եւ օտար օրէնքներու արգելառիթ դժւարութիւններուն: Մեր ստանալիք եւ ուղարկելիք ասլրանքները, նոյնիսկ դիտմածը

կարող են շաբաթներով «քնանալ» այդ երկու կարեւոր հիւրանոցներուն մէջ եւ այդ ուշացումով մեր վաճառականութեան վարկը կը կոտրւի ու մենք ըստիպւած կ'ըլլանք միջազգային ծանրակշիռ յարաբերութեանց առջեւ գտնւիլ։ Հայկական կառավարութեան տիրապետութեան ատեն, երբ ամեն բանի հըսկողութիւնը հայ օրէնքներով եւ հայ պաշտօնեաներով կ'ըլլայ, մենք մեծ յոյս կ'ունենանք որ դժւարութիւններ չենք ունենար եւ կամ սակաւ նեղութիւնները դիւրութեամբ կը վերացնենք, որովհետեւ տիրող իշխանութիւնը մերն է։ Օտարը միշտ պիտի մտածէ իր մասին եւ շատ անգամ, օդտւելով մեր առօրեայ կարիքներէն, իր ամենավատ եւ ամենասուղ ապրանքները պիտի քչէ առաջ եւ մենք ստիպւած պիտի ըլլանք առնելու՝ ուրիշ աղքիւրներէ զրկւած ըլլալու պատճառաւ։ Արդէն տեսանք որ Ֆրանսիան եւ Անդիան մեր շատ ապրանքներու կարիքն ունին։ Ատոնց հետ մէկտեղ մենք ապրանքներ ուղարկած ենք նաեւ Եղիպտոս, Իտալիա, Յունաստան, Աւստրիա, Գերմանիա, Ամերիկա եւ այլուր եւ ապա ուրեմն այդ կարեւոր չուկաներու հետ մեր արագ յարաբերութիւնները պահպանելու միջոցներու մասին պիտի մտածենք։ Այդ ճանապարհով մենք Եւրոպայի հետ աւելի դիւրին հաղորդակցութեան մէջ կրնանք ըլլաւ եւ մեր հասարակական-տնտեսական կեանքն ալ կըքնայ աւելի ազգւիլ այդ մեծ ժողովուրդներու կուլտուրայէն։ Բոլոր ինդիրներուն ալ նայելու ենք մեծագոյն եւ անհրաժեշտութեան եւ օդտակարութեան

տեսակէտէն : Մեզի համար Կիլիկիան իր մէջ կը պարունակէ այդ երկու խոշոր առաւելութիւններն ալ եւ այդ պատճառով է որ զայն միացուցած ենք, գոնէ մեր պահանջներուն մէջ, Ազատ եւ Անկախ Հայաստանին :

Տնտեսական .— Երկրի մը բնական հարստութիւններու օգտագործումը պիտի մնայ այդ շրջանի կառավարութեան : Հայ ժողովուրդի տնտեսական դրութիւնը բաւականաչափ քայքայւած է : Պատերազմի չորս տարին մեր ազգի գլխին կատարեալ փորձանք եղաւ : Յաճախակի սպանութիւններն ու տեղահանութիւնները, անլուր գաղանութիւններն ու անպատճ թալանները մեզի հասցուցած են չքարութեան : Մեր բոլոր հարստութիւնները եւ ունեցւածքը գրաւած են, մեր տները, դպրոցներն ու եկեղեցիները քանդւած են : Մենք կարիք ունինք վերածընութեան եւ վերաշխնութեան : Մեր տնտեսական կեանքը բնականոն վիճակի մէջ դնելու համար պէտք պիտի զգանք ո՛չ միայն մեր ներքին աշխատանքին, մեր ընդունակութիւններու կեղրոնացման եւ դորժագրութեան, այլ եւ օտար պետութիւններու դրամական օժանդակութեան :

Այդպիսի աննախանձելի վիճակի մը մէջ մենք պարտաւոր ենք մեր երկրի բոլոր հարստութիւնները մեր ձեռքը պահել եւ օգտագործել նպատակայարմար կերպով եւ ոչ թէ զայն թողնել ուրիշ պետութեան մը : Եթէ մեր երկրի երեսին գտնւած բոլոր դանձերը տարել են եւ զրկել մեզ արդէն ձեռք բերած բա-

րիքներէն, գոնէ յուսով ենք որ մեր լեռներու եւ հողերու տակ գտնւած հարստութիւնը մեզի պիտի մընայ, եւ մենք կարող պիտի ըլլանք ատոնցմով ապրիլ եւ ապրեցնել ապագայ մեր սերունդը :

Պէտք չէ որ մեր երկիրը ուրիշին յանձնեի, երբ մենք անոր այդքան պէտք ունինք: Կիլիկիան մեզի համար հարստութիւն մ'է եւ արդիւնաբերութեան ամեն յարմարութիւն ունեցող վայր: Մենք հաճոյքի եւ կամ զւարճութեան համար չէ որ զայն կը պահանջենք, այլ իրական կարիքին եւ պահանջներուն գոհացում տալու դիտումով: Արդէն մենք քանի մը կարեւոր թւումներ ըրինք, որոնք պարզապէս ապացոյցներ են որ՝ այդ շրջանի լաւ եւ կատարելագործած մշակումով մենք կարող կ'ըլլանք աւելի ապահով եւ բարեկեցիկ վիճակի մէջ ապրիլ:

Մենք հնարաւորութիւն պիտի ունենանք մշակելու աղը, որ կը գտնեի Սարոսի եւ Զահանի գետաբերաններու մօտ: Հսկայական տարածութեան վրայ ընկած են Աքչէ-Դէնիզ, Հասան-Դէղէ եւ Բէրէլի լըճերը, որոնցմէ կը պատրաստեն աղը: Ամեն ինչ առաջ կը տարւի նահապետական ձեռով: Լաւ գործիքներով եւ նորագոյն միջոցներով եթէ մշակւի եւ կամ աւելի ճիշտ պատրաստւի, կարող կըլլանք ո'չ միայն բաւարարել շրջանի կարիքները, այլ եւ արտահանել: Միջին թւով, տաճկական կառավարութեան մեթօդներով մշակած ատեն, տարեկան 150000 փուք (մօտ 2 միլիոն ֆառնտ) աղ ստացւած է: Լաւ մըշակութեամբ մենք կարող կ'ըլլանք վերոյիշեալ թիւը հնդապատկել եւ տասնապատկել:

Այդ շրջանի արտադրութեան մէջ առաջնակարգ տեղ պիտի բռնեն հացահատիկները, հանքերը, բամբակը, կենդանիները, եւ այլն: Հացահատիկներու համար ցորեն, գարի, վարսակ, քնջութ կարող կ'ըլլան մեծ ասպարէզ ունենալ, եթէ հողերը լաւ մշակւին եւ զարգացւած ձեւով ալ առաջ տարւի աշխատանքը: Հանքերու մասին արդէն յիշողութիւն ըրած ենք եւ ատոնց մէջ երկաթը, արծաթը, կապարը եւ ոսկին գլխաւոր տեղը կը բռնեն: Հին կառավարութիւնն այդ բոլորին ձեռք չի տւել, վախցել է գետնի խորը գնալ, գործարաններ բաց անել, բանւորութիւն առաջ բերել՝ կարծելով թէ այդպիսով զարկ տւած կ'ըլլայ հայերու ինքնագիտակցութեան եւ պատճառ հանդիսացած՝ քաղաքական յեղափոխութեան:

Վերոյիշեալներու վրայ մենք աւելացնելու ենք բուրդը, զանազան արմտիք, ձիթապտուղ, կենդանիներ, նուշ, չամիչ, մորթի եւ կաշի, մետաքսի բուժութ, խէժ, շինութիւններու համար լաւ եւ դիմացկուն քայր, ծխախոտ, մեղրամոմ, այծի մազ, օճառ եւ այլ զանազան նիւթեր:

Այդ բոլորը մշակման եւ զարգացման պէտքը ունին եւ կրնան հանդիսանալ իբրեւ ատաղձներ՝ մեր երկրի հարստութեան համար: Իբրեւ օրինակ կը քնանք յառաջ բերել Մարատի 1890 թւականի բերքը եւ տեսակները (*) .—

(*) Այս եւ վերոյիշեալ թւերն ու տեղեկութիւնները բացառապէս քաղած ենք «Արաքս» մատենադարանի Կիլիկիա գրքէն, հրատարակւած Պետերբուրգ, 1894 թւին:

Յորեն	728,000	քհէ
Գարի	408,000	»
Մորացորեն	4,000	»
Հաճար	28,000	»
Վիզահունտ (պուրչագ)	7,000	»
Կորեկ	43,000	»
Քնջութ	3,000	»
Բրինձ	37,000	»
Բակլայ	3,500	»
Լուբիա	3,350	»
Սիսեռ	6,800	»
Ոսպ	5,400	»
Գետնախնձոր	5,500	քաշ
Բամբակ	176,000	օխա
Ծխախոտ	15,000	»
Գահըի	4,000	»
Սակամոնի	13,000	»
Գիստոր (noix de galle)	1,250	»
Խողկաղինի ուռ	14,500	»
Թուզ	2,800	»
Ընկոյզ	11,000	»
Նուշ	600	»
Պիստակ	10,000	»
Կաղին	2,750	»
Նուռ	16,000	»
Սեխ եւ ձմերուկ	410,000	»
Խնձոր, տանձ, ծիրան	42,000	»
Սոխ	197,000	»
Ախտոր	15,000	»

Զիթապտուղ 200 »
 Զամիչ 1,600,000 »
 Գետնապիստակ (հապի լէզիզ) 13,500 »
 Աղտոր (սումագ) 73,000 »
 Զաման (քիմիոն) 8,000 »
 Ատոր վրայ մենք պարտաւոր ենք յիշել նաեւ
 կենդանիներ, անասուններ, որոնք կ'արածին գեղե-
 ցիկ դաշտավայրերի մէջ.

Ոչխար	105,800	դլուխ
Այծ	284,700	»
Անկուրիոյ այծ	1,050	»
Եղ	24,600	»
Գոմէշ	2,400	»
Ծուլ	1,800	»
Կով	23,700	»
Հորթ եւ երինջ	20,000	»
Զի, զամբիկ, յովատակ	6,700	»
Զորի	1,900	»
Էշ	17,250	»
Ուղտ	1,250	»
Հաւ	153,000	»
Հնդկահաւ եւ բաղ	5,700	»
Մեղուի փեթակ	12,500	»

Այս թիւերն ալ բաւական են եզրակացնելու որ
 հուր, լաւ ձեռքերու եւ ազատ ու հարազատ կառա-
 վարութեան հսկողութեան տակ, մենք կարող կ'ըլ-
 լանք մշակել մեր երկրի տնտեսութիւնը եւ ունենալ
 լաւ արդիւնք :

Այսպիսով, ուրեմն, կիլիկիան մեզի համար քա-

դաքական, վաճառականական եւ տնտեսական անհըրաժեշտութիւն է եւ մենք անկարող ենք դիւրաւ զրկւել այդ շրջանէն :

Եւ մենք, դարերու տանջանքներու բովէն անցած, Հայ Փողովրդի բեկորներս, որ կրցանք ամուր մընալ այս մեծ պատերազմի ատեն, դիմագրաւել թըշնամու բոլոր յարձակումներն ու հալածանքները, որ տւած ենք բազմաթիւ զոհեր եւ 300,000 հայ կտրիճ երիտասարդներով ալ օգնած Դաշնակից պետութիւններուն, իրաւունք ունինք Խաղաղութեան Վեհաժողովէն Արդարութիւն պահանջելու :

Բոլոր ստրուկ եւ ճնշւած ազգութիւններն իրենց պատմական հայրենիքին տէր դառնալ կ'ուզեն եւ բոլոր բաժնւած մասերը միացնելու կը ջանան : Մենք Հայերս, որ բաժնւած ենք եղել Ռուսաստանի, Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի միջեւ եւ որ այդ պատճառով ալ մեծամեծ հալածանքներու ենթակայ ենք եղել, կը կամենանք ունենալ մեր հայրենիքը՝ Միացեալ Հայաստանը : Ե՛ւ իրաւունքը, ե՛ւ արդարութիւնը, ե՛ւ կարիքն ու անհրաժեշտութիւնը, ինչպէս նաեւ մարդկային պարզ գիտակցութիւնը կը թելադրեն որ մենք, երկար ստրկութենէ եւ հալածանքներէ վերջ, ունենանք Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանը՝ Տրապիզոնով եւ Կիլիկիայով միասին :

Այդ տրամաբանական վախճանին պիտի հասցընէին մեր պատմութեան մէջ տեղի ունեցած յեղափոխական կորիւներն ու ընդվզումները, ինչպէս նաեւ անոնց յարակից Քաղաքական դէպքերը :

ԱՅԴ ՅՈՅԵՍՈՎ է ՈՐ ԱՇԽԱՏԱԾ ԵՆՔ ԵՒ ԱՅԴ ՆՊԱՏԱԿԻՆ է ՈՐ ԳԻՏԻ ՀԱՄՆԵՆՔ :

תְּפִלָּה וְלִזְעָנָה

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Մոռլ	Ախալ	Ուղիգ
2	24	Երկիրնըու ,	Երկիրներու
23	3	որի	որի
36	27	Շահապն Տոքաց տէր	Շահապն
			Ծոփաց Տէր
39	6	Տուքաց Տէր	Ծոփաց Տէր
39	20	Տարոց	Տայոց
46	3	Արշակունի	Արշարունի
48	3	Տարութերան	Տուրութերան
51	26	աւատապետական	աւատական
53	24	ցեղային-տոհմական	ցեղային- տոհմութիւն
59	28	աշխարհատեաք	աշխարհատեարք
60	9	անարգւեցաւ	անարգւեցան
64	16	սեփհական	սեփհական
70	10	օտար պետութիւնները	օտար պետութիւններէ
90	18	պետութւին	պետութիւն
91	16	իրենց	իր
92	9	Տիւրոս	Տիւրոս ,
105	20	իպատիւ	ի պատիւ
105	24	իպատիւ	ի պատիւ
107	6	ժումները	շարժումները
110	20	Երկիրները	Երկիրները :
115	10		ԳԼ.
115	12	բազմութ	բազմութիւն
118	5	ել	յիշել

118	6	ամ	ի ժամ
122	11	զիրեն	զիրին
123	27	կեանքի	կեանքէ
124	16	ո ինչ	ոչինչ
125	24	մարդիկ մարդիկ աշխարհին մարդիկ աշխարհին	մարդիկ աշխարհին
143	7	զի ծառայ	զի ես ծառայ
149	26	զտրուշանսն	զտրուշանսն
153	10	Տոփաց Անգեղ Տան Անգեղ Տան	Ծոփաց Անգեղ Տան
160	1	Հայոց Պատմութեան մէջ Քաղաքական Դէպքեր	Հայոց Պատմութեան մէջ
160	28	Դպրութիւն Զ. գլ. Ա.»ի «Դպրութիւն Զ. գլ. Ա.»ի	Դպրութիւն Զ. գլ. Ա.»ի
161	1	Քաղաքական Դէպքեր Հայոց Պատմութեան Մէջ	Հայոց Պատմութեան Մէջ
161	8	կացացուք	կացուցաք
167	11	քրիստոնէական	Քրիստոնեայ
170	8	թեղցեն	թողցեն
204	11	երկրի, առանց երկրի, Աշոտ առանց	
215	8	Փ. Ասիոյ	Փոքր Ասիոյ
219	7	պատերզամներն	պատերազմներն
230	2	Օտար Օրեր	Օտար Տէրեր
241	10	ազգ.	ազգային
244	16	քաղաքի	քաղաքք
245	30	էնտուլիազմը	էնթուլիազմը
250	1	350	250
251	4	ինքնապաշտէանութեան ինքնապաշտպանութեան	
261	2	մեծացնել	միացնել

262	10	առանցնապէս	առանձնապէս
269	4	կառաւարողներ	կառավարողներ
271	23	Քուշթիմար	Քուշթիմուր
274	23	կուդայ	կուդայ
275	28	իրեն	իրենց
276	20	խորանի	աւետարանի
277	14	շեշետած	շեշտած
279	30	երկարմաեայ	երկարամեայ
281	29	դինւած	գոնւած
287	15	Ալա-Դաղը, որոնք	Ալա-Դաղը՝ Ամիշ գագաթով, Սեւ լեռները, Գըզըլ-Դաղը, որոնք
287	19	Տիուամոս	Պիուամոս
288	3	կը ծնւի	կը ծծւի
296	6	դօլ.ի	դօլարի

THEOLOGY LIBRARY
CLAREMONT, CALIF.

443513

ԱՆԲԻՒՆԵՐ

Ամերիկահայ գրող մը, եւ այն ալ պատմութիւն ուսումնասիրողը, բաւական դժւարին կացութեան առջեւ կը գտնւի աղքիւրներու պակասութեան պատճառաւ:

Քանի մը հոգի միայն բաւական չնորհքով գրադարան ունին եւ ատոնք ալ իրարմէ շատ հեռու կը բնակին եւ անկարելի է մէկի պակասը միւսով լեցընել:

Ամերիկեան գրադարաններն ալ իրենց մէջ քիչ հայերէն գրքեր կը պարունակեն:

Այդ գլխաւոր պատճառներէն մինն է, որ ինչպէս շեշտած եմ, աշխատասիրութիւնս այնքան ալ լրացըրւած եւ ամբողջական բնոյթ չունի:

Հետեւեալ գիրքերէն, որոնցմէ չնորհակալութեամբ օգտած եմ, մաս մը կը գտնւի Բօստոնի Հասարակաց Գրադարանին մէջ, մաս մը «Հայրենիք» օրաթերթի գրադարանին մէջ ու մաս մալ անհատներու գրադարաններու մէջ:

1. — Եղիշէ, Վենետիկ, 1859.

2. — Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1891.

3. — Ագաթանգեղայ Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1882.

4. — Փաւստոս Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1914.

5.— Moise de Khorène, *Histoire d'Armenie*,

(Հայերէն բնագրով) Venise, 1841.

6.— Receuelle des Historiens des Croisades. Documents Armeniens.

(Հայերէն տպագրութեամբ ալ) Paris.

7.— Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ.

8.— Ա. Մ. Գարագաշեան, Քննական Հայոց Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1895.

9.— Ն. Աղոնց, Հայերը Յուստինիանոսի Ժամանակ — (Քաղաքական Դրութիւնը Նախարարական Կազմի Հիման Վրայ) . (ռուսերէն), Ա. Պետերսբուրգ, 1908.

10.— Ն. Դոլէնս և Ա. Խաչ, Պատմութիւն Հին Հայերի, Թիֆլիս, 1901.

11.— Հ. Սահակ Տէր Մովսէսեան, Քննական Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1914.

12.— Հ. Կ. Տէր Սահակեան, Հայ Կայսերք Բիւզանդիոնի, Վենետիկ, 1905.

13.— Իվանով, Հին Աշխարհի Պատմութիւն, (Ռուսերէն), 1914, Ա. Պետերսբուրգ.

14. — Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայեան, Համառօտ Պատ-
մութիւն Հին Ազգաց, Վենետիկ, 1849.

15. — Յ. Յ. Զարմագճեան, Պատմութիւն Հայոց,
Բուտօն, 1917.

16. — Գէորգ Մեսրոպ, Պատմութիւն Հայոց Եկե-
ղեցւոյ, Կ. Պօլիս, 1913.

17. — Կիլիկիա, Հրատարակութիւն «Արաքս»-ի, Ս.
Պետերբուրգ:

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

1.— ԴՐԻԱԳՆԵՐ Հ. Յ. Դ. ԳՈՐԾՈՒ-

ՆԵՐԻԹԻԻՆԻՑ, Ա. Հատոր 2.00

2.— ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԻՊՔԵՐ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ, Ա.Հատոր 2.00

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԵՆ

1.— ԴՐԻԱԳՆԵՐ Հ. Յ. Դ. ԳՈՐԾՈՒ-

ՆԵՐԻԹԻԻՆԻՑ, Բ. և Գ. Հատորներ

2.— ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԻՊՔԵՐ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ, Բ. Հատոր

3.— ՍԱՍՈՒՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻԻՆ

